

Б О К А

1.

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

B O K A

ZBORNİK RADOVA IZ NAUKE, KULTURE
I UMJETNOSTI

1.

Редакциони одбор:

Др СЛАВКО МИЈУШКОВИЋ, СРБАН МУСИЋ, ИЛИЈА ПУШИЋ,
ВЕЛИМИР РАДОВИЋ, ЛАЗАР СЕФЕРОВИЋ и МАРИЈА ЦРНИЋ

Одговорни уредник:

ИЛИЈА ПУШИЋ

Ликовна обрада:

ЛИДИЈА ЛАФОРЕСТ

Власник и издавач:

ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ — ХЕРЦЕГ-НОВИ

Бока Которска, као географска одређеност, због више феномена који је одређују, пружа данашњој науци неисцрпан мајдан за њено посматрање и проучавање и то у областима више научних грама и дисциплина. Насељена још у прва времена, она је као географска територија постала арена на којој су се смењивале цивилизације и културе, те је у ономе што је зуб времена очувао подарила науци изванредне могућности да своја открића потврди, као и да са неких подигне вео тајанствености. У корак са техником и све савременијим научним методама испитивања њена ће неисцрпност и значај све више расти.

Из тог разлога, а из оног другог — да се покаже да Бока Которска није само туристички бисер због својих природних лепота, већ и због своје богате културне прошлости, радни колектив Завичајног музеја у Херцег-Новом осетио је као неопходност да покрене ову своју едицију, како би необавештенима пружио могућност да Боку Которску свестраније упознају, а научнике подстакло на сарадњу, размену мишљења и полемику.

Због тешких материјалних околности овај први број није могао да да резимеа на страном језику, али ће то свакако од идущег броја неговати, уколико наиђе на разумевање меродавних.

Уређивачки одбор и главни уредник овог броја свестрано захваљују пионирима овог броја, надајући се да ће у њима имати своје сталне сараднике, позивајући такође и нове у свој круг.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

ARHEOLOŠKI LOKALITETI I STANJE ARHEOLOŠKE NAUKE U BOKI KOTORSKOJ

Uže područje bokokotorskog zaliva, zbog svojih prirodnih, strateških i ekonomskih uvjeta bilo je kontinuirano naseljeno raznim aglomeracijama i populacijama skoro kroz čitavi period kojega obrađuje arheologija. Prirodne uslove pogoduje umjerena klima, bujna mediteranska i subtropska flora i fauna, blago terasasto zemljište nastalo ispiranjem krečnjačkih masiva Orjena i Lovćena, žive i nepresušive vode, kao i razuđenost obale, vrlo povoljne za sve blagodeti koje pruža more. Stratešku pogodnost čini konfiguracija terena sa diskretnim prilazima i morem i kopnom, tako da su svaka spoljna uznemirivanja osujećena, a takođe najidealniji zaklon od svih prirodnih nepogoda koje dolaze morem. Ekonomski potencijal ovoga kraja bio je u prvom redu zemljoradnja, stočarstvo i ribolov, zatim lov, pčelarstvo i domaća radinost. U antici, Boka Kotorska je imala ogroman privredni prosperitet u trgovini, o čemu svjedoče kako antički istorijski izvori, tako i vrlo bogat arheološki materijal, vezan za tu privrednu oblast, a otkriven po čitavom terenu Boke Kotorske.

PREISTORIJA

Do 1962. godine na teritoriji Boke Kotorske nijesu vršena nikakva arheološka iskopavanja iz preistorije. Sva znanja, ili bolje rečeno pretpostavke i hipoteze zasnovane su na rezultatima rekognosciranja i sporadičnih nalaza po terenu. Antički spisi, koji pominju još od IV vijeka stare ere Boku Kotorsku sa raznim nazivima kao što su *Ridzon potamos*, *Kolpos Ridzonikon*, *Sinus Rizonikus* itd. posvećuju ovom zalivu određenu pažnju i to naročito u spisima koji govore o pomorstvu i trgovini, o ratovima i etnografiji.¹⁾ Ali iz ovih spisa mi

¹⁾ Ilija Pušić, Boka Kotorska u djelima antičkih pisaca, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XII, 1964. str. 267-273.

samo saznajemo da su teritoriju Boke Kotorske naseljavali Iliri sa svojim plemenima, savezima i dinastima tih saveza. Iz ranijih, pred-ilirskih faza civilizacija na ovom terenu za sada nema nikakvih podataka. Sve što je do sada otkriveno ne zaslužuje naučnu pažnju, jer je taj vrlo oskudan materijal registrovan bez najosnovnijih podataka. Iz tih predmeta izdvajamo jednu kamenu kalupastu sjekiru pronađenu na poluostrvu Luštici kao sporadičan nalaz prilikom kopanja jedne jame za kreč, kao i jednu bronzanu sjekiru, eksponat u Zavičajnom muzeju, za koju se ne zna ni mjesto nalaza.

Najinteresantniji lokalitet, kojega za sada svrstavamo u pred-ilirsko doba, je crteži na stijeni u Lipcima. To novo otkriće unijeće nešto više svjetlosti ne samo u preistoriju Boke Kotorske, nego i u ovom djelu Balkanskog poluostrva. Na jednoj strmoj stijeni, udaljenoj oko 600 m. od morske obale, između Morinja i Risna, a na površini oko desetak kvadratnih metara ucrtano je 7 figura jelena u pokretu, zatim nekoliko motiva svastike i kvadrata. Figure jelena su veličine 35-40 sm. Crteži su vrlo primitivna stilizacija izvedeni po svoj prilici povlačenjem prstom bojom sastavljenom od kreča i ilovače, u nijansi blijedog okera. Na osnovu motiva i tehnike, analogije i još nekih važnih elemenata otkrivenih na samom lokalitetu, pretpostavlja se da ovi crteži potiču iz jedne od kasnijih faza bronzanog doba.³⁾

Sve kulturno nasleđe, na osnovu kojega rekonstruišemo preistoriju Boke Kotorske, ostavili su nam Iliri, i to ne oni Iliri koji su konstatovani među nalazima u Risnu⁴⁾ i Budvi,⁵⁾ već Iliri antagonistički raspoloženi prema grčkim kolonistima i Risna i Budve, a koji su sve do II vijeka stare ere zadržali svoju preistorijsku kulturu željeznog doba. To su naši južno hercegovački i bokeljski Iliri, popularno nazvani kozari.

Novije rekognosciranje terena Boke Kotorske, koje je još u toku, dalo je velike rezultate u otkrivanju lokaliteta koji su pripadali Ilirima. Nakon kompletiranja materijala sa rekognosciranja u prvom planu se ističe pojava mnoštva gomila — mogila, uglavnom konstruisanih od kamena, na prirodnim uzvišenjima ili na padinama brda. Raspored ovih gomila na užem području Boke Kotorske, nametnuo je potrebu da ih podijelimo prema rejonima gdje su one grupisane pa smo dobili: Rejon hercegovačkog zaleđa sa selima: Sutornina, Podi, Kameno, Mojdež, Mokrine, Kruševica i Vrbanj. Ovdje je registrovano oko 40 gomila i dvije gradine. Primorski rejon obuhvata her-

³⁾ Ilija Pušić, Preistorijski crteži na stijeni u Lipcima, Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja, IV, Sarajevo 1966. str. 187-191.

⁴⁾ A. Evans, Antiquarian researches in Illyricum, Westminster, 1883. I. II, str. 23.

⁵⁾ Mihovil Abramić, Antički nalazi u Budvi, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske br. 1-3, Kotor 1937, str. 33; Jozo Petrović, Nekropola u Budvi, Umjetnički pregled za 1930. god. str. 168-172.

cegnovsku rivjeru sa selima: Kutli, Žlijebi, Repaje, Bakoći, Buno-
vići, Bjelske Kruševice, zatim Morinj i Risan. Ovdje su konstatovane 22 gomile. Treći je rejon poluostrvo Luštica i Krtoli sa 37 gomila i jednom gradinom. Na ovaj rejon nastavlja se Gnbalj i Paštrovići sa takođe velikim brojem gomila koje još nijesu detaljno re-kognoscirane i ubilježene.

Sistematska istraživanja izvršena su na 4 gomile: U selu Vrbanju iznad Herceg-Novoga Bogdanova Gomila, u selu Kutima, zaseok Glogovik jedna gomila, a u Krtolima 2 gomile i to Milovića gomila i Milovića lokve. Iz dokumentacije sa kojom raspoložemo, može se konstatovati da je pojava Ilira u Boki Kotorskoj sinhrona sa opštim zbivanjima u Ilirskoj preistoriji kod nas: Sahranjivanje pokojnika vrši se u gomilama konstruisanim uglavnom od nabacanog kamena, rjeđe od zemlje i kamena, a najrjeđe od same zemlje. Zastupljena su oba načina sahranjivanja, spaljivanje i zakopavanje sa jedne bronzane igle pribadače.¹⁾

Bogdanova gomila u Vrbanju je konstruisana od kamena i zemlje, što je svakako uslovilo sastav tamošnjeg terena. U gornjim mlađim slojevima konstatovano je spaljivanje bez grobnih konstrukcija, a u nižim starijim slojevima otkriven je jedan grob konstruisan pločama sa dobro očuvanim skeletom u zgrčenom položaju. Materijal u ovoj gomili je vrlo siromašan a sastoji se od ulomaka keramike vrlo malih dimenzija, nekoliko omega ukosnica, jedne perle od staklene paste, jedne niske od kamena, vrh strijele od željeza i jedne bronzane pribadaše.²⁾

Gomila u Glogoviku je konstruisana od samog lomljenog kamena. Ovdje su konstatovani isključivo spaljeni pokojnici bez grobnih konstrukcija. Grobni inventar je bogatiji: osim nekoliko tipova keramike ovdje je pronađeno bronзаног nakita, niske od ćilibara, staklene paste i keramike, zatim nekoliko željeznih fragmenata koji su pripadali noževima i strijelama.³⁾

Milovića gomila u Krtolima je takođe konstruisana nabacanim kamenjem sa dva vijenca od niza kamenja i to spoljni vijenac koji je građen od većih kamenja debljine do 1,20 m. i drugi koncentrični vijenac dva metra prema centru, takođe formiran većim kamenjem. Grob je konstatovan u blizini centra ukopan u zemlji ispod kamenja, sa konstrukcijom od ploča. Pokojnik je sahranjen u zgrčenom položaju bez priloga. Prilozi su pronađeni u masi kamene gomile i to

¹⁾ Čedo Marković, Prilog proučavanju načina sahranjivanja kod Ilira u severnom delu Crne Gore i Bokokotorskom zalivu, Materijali IV, VII Kongresa arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi, 1966, str. 55-59. Iskopavanja na Vrbanju vršio je 1965. god. Zavičajni muzej u Herceg-Novome, u kojemu je izložen materijal.

²⁾ Ilija Pušić, Glogovik, Kutli, Herceg-Novi, Ilirska gomila, Arheološki pregled 4, 1962. god. str. 76-78, T. 11.

nekoliko fragmenata keramike, nekoliko keramičkih pršljenova, jedan bronzani privjesak i jedan novčić Balajosa(?).¹⁾

Istom akcijom otkopana je i jedna gomila na Milovića lokve, koja je po konstrukciji identična sa Milovića gomilom, samo što ovdje nije pronađen grob, nego samo nekoliko keramičkih ulomaka.²⁾

Rekognosciranje je registrovalo i nekoliko gradina: Dvije gradine u Luštici, dvije u Krtolima, jednu u Vrbanju, jednu u Kruševicama, dvije u Krivošijama (ove dvije pripadaju najširoj teritoriji Boke Kotorske) i jednu u Risnu. Do sada nijesu vršena nikakva arheološka istraživanja, sem na gradini sv. Luka u Krtolima, na kojoj je otkriven materijal iz antike.³⁾ Vrlo interesantna i vrijedna naučne pažnje je gradina u Vrbanju koja zauzima konfiguraciju jednog čitavog brežuljka koji se nalazi na vrbanjskoj visoravni. Gradina je od vrha do podnožja sa dvije strane utvrđena sa 6 šančeva, dok su dvije strane nepristupačno strmo stijenje sa jednim jedinim klancem za prilaz ili otpust. Ni na ovoj gradini nijesu vršena nikakva arheološka istraživanja, sem nešto detaljnijeg rekognosciranja, a ulomci keramike koji su sakupljeni kao površinski nalazi svojim oblicima i fakturom prate nalaze iz gomila. Gradina u Risnu je vrijedna pomena samo u toliko što je na istom prostoru jedan od ilirskih dinasta sagradio »dobro utvrđeni gradić udaljen od mora na risanskoj rijeci«. ⁴⁾ Usled čestih rušenja i dograđivanja na ovoj gradini u istorijsko doba, vrlo je teško izvršiti solidno rekognosciranje.

U selu Bunovićima, u jednoj visokoj stijeni, je formirana jedna kraška pećina, u narodu nazvana Ristovica. Materijal sa ovog lokaliteta sastavljen je od površinskih nalaza sakupljenih po čitavoj površini pećine, a djelom iskopan iz jedne sonde 1×1×0,50 m, koja je otkopana prilikom rekognosciranja. Iako je materijal isključivo keramika, bez veće opreznosti može se konstatovati da se ovdje radi o jednoj starijoj ilirskoj ili predilirskoj kulturi. Na to nas upućuju fragmenti velikih recipijenata izduženog širokog vrata sa bradavičastim ispupčenjima na truhu i jezičastim drškama na vratu, kao i jedan fragmenat ovalne zdjele sa presavijenim obodom prema unutrašnjosti suda i po tom obodu dekorisan kosim urezanim linijama. Rekognosciranjem ovoga terena konstatuje se da su ovdje izuzetno pogodni uslovi za preistorijsko stanovanje — sklonište: šuma, voda, konfiguracija terena pogodna za napad i odbranu, a pristup pećini moguć je samo jednom vrlo strmom uskom stazom. Otvor pećine je trouglastog oblika visine oko 8 m. Širina pećine je od 5 do 15 m. U dnu pećine nastavlja se jedna manja pećina dužine oko 15 m. a

¹⁾ M. Parović Pešikan, Milovića gumno, Tivat, Ilirske humke, Arheološki pregled 9, 1967. str. 32 i 33, T. VII, 2.

²⁾ M. Parović op. cit. str. 34.

³⁾ M. Parović op. cit. str. 34-37.

⁴⁾ Polibije, Istorija, II, 11-12.

širine i visine koliko može proći manji čovjek. U Zavičajnom muzeju se planira u 1970. godini da se na ovom lokalitetu izvrši sistematsko arheološko iskopavanje. Materijal iz pećine je deponovan u Muzeju.

Na osnovu iznesenih podataka iz preistorije Boke Kotorske rezimiramo opštu situaciju tako da preistorijske lokalitete na ovom području vezujemo za vremenski iste lokalitete iz susjedne Hercegovine i Crne Gore kako je to već konstatovao Garašinin.¹⁵⁾ Ukoliko se ovdje može govoriti o nekim specifičnostima to je da su do sada istraženi lokaliteti vrlo siromašni sa materijalom, tako da će biti potrebno istražiti mnoštvo lokaliteta da bi se mogao kompletirati materijal koji je potreban za potpunu analogiju.

ANTIKA

Dok bokokotorski Iliri žive u staro konzervativnom duhu mlađeg željeza kroz čitavi V i IV vijek stare ere, dotle gradovi Risan, Budva i ostali antički eporiumi, razvijaju svoju antičku kulturu u svojim vidovima po uzoru na njihove metropole. U donjim starijim slojevima budvanske nekropole, koja datira iz IV vijeka stare ere, pronađen je materijal koji svojom fakturom i ukusom za umjetničko oblikovanje pokazuje visoki domen civilizacije i kulture reflektirane iz grčkih kulturnih centara toga doba. U tim slojevima, na nadgrobnim spomenicima pojavljuju se i imena autohtonog stanovništva Ilira, koji su u tom gradu obavljali trgovinu i bili slobodne zanatlije. Materijal iz budvanske nekropole djelom je nestao, a djelom je rasut po raznim muzejima. U Budvi je deponovan samo jedan dio tog dragocjenog materijala.

Risan je takođe uživao visoki stepen antičke kulture za vrijeme grčke kolonizacije. Evans je na lokalitetu Carine otkrio materijal koji govori o živoj grčkoj koloniji od V do III vijeka stare ere. Na lokalitetu Solila, nedaleko od Tivta, takođe su otkriveni predmeti u keramici koji potvrđuju visoku antičku kulturu koju su i ovdje donosili grčki trgovci.¹⁶⁾ Sporadični nalazi keramike, novca i ostalih predmeta grčkog porijekla iz V, IV i III vijeka stare ere, neosporno svjedoče da se na obalama Boke Kotorske vodila živa trgovina između mediteranskih trgovaca starog vijeka i domorodaca.

Treći vijek stare ere bilježi i pojavu ilirskih plemenskih saveza. Teritorijom Boke Kotorske vladao je Ardijejski plemenski savez na čelu sa svojim dinastima. Kraljica Teuta, koja je bila na čelu ilirskih plemena, u doba Ilirskih ratova sklonila se u Risan i odatle uprav-

¹⁵⁾ M. Garašinin, Materijali IV, Herceg-Novi, 1966, str. 203-207.

¹⁶⁾ Maja Parović — Pešikan, Novi arheološki nalazi u okolini Tivta, Starinar, Knjiga XIII—XIV, Beograd 1965, str. 211-217.

ljala otporom protiv Rima.¹³⁾ Ovo doba se smatra početak osvajanja južne Jadranske obale od strane Rimske imperije, kao i postepeno porimljavanje autohtonog stanovništva. Ekspedicija Anciusa Gala 168. god. stare ere svojim proglasima konsoliduje rimsku vlast na Južnom Jadranu i po njegovim dokumentima saznajemo da su u to doba na teritoriji Boke Kotorske živjela plemena Agravoniti i Rizoniti.¹⁴⁾ Iz ovog prelaznog doba, kada autohtono stanovništvo stvara svoje uslove života po uzoru na grčke koloniste i rimske osvajače, pored nešto grobnih nalaza imamo nekoliko emisija ilirskog novca sa likom Balajosa, koji nosi obilježje uticaja i grčkog i rimskog novca. Ovdje je najinteresantnija emisija novčića kovanog u Risnu, koji nosi na aversu glavu Zeusa, a na reversu u dva reda RIZO.¹⁵⁾ Pitanje preciznijeg datovanja ovog novca još je u nauci otvoreno, sporan je bazileos Balajos, kojega antički spisi ne pominju.

Antički gradovi Risan, Agruvium i Budva za čitavo vrijeme rimske dominacije na teritoriji Boke Kotorske, bili su nosioci ekonomskog i kulturnog života u ovim krajevima. U Risnu i u Budvi vršena su arheološka istraživanja, dok Agruviumu nauka još nije odredila mjesto njegove ubikacije. U Risnu, na lokalitetu Carine, gdje je ubiciran rimski Risinium, nijesu vršena sistematska arheološka iskopavanja. Nekoliko sondažnih iskopavanja samo su potvrdila Evansovu pretpostavku da na tom lokalitetu treba tražiti Risan. Jedino materijal kojega je u starom Risnu otkopao, sakupio i nabavio Evans može poslužiti u determinaciji Risna kao antičkog lokaliteta. Posebnu pažnju zaslužuje otkriće, iskopavanje, restauracija i konzervacija vile urbane na lokalitetu Pješćine u Risnu, koja je otkrivena prilikom gradnje koštane bolnice u Risnu, a koja sa kompleksom mozaika predstavlja rijedak primjer rimske dekorativne umjetnosti II vijeka nove ere.¹⁶⁾ Od četiri mozaikom popatosanih soba u vrlo dekorativnom geometrijskom stilu, odvajamo onaj iz četvrte sobe sa prikazom ležećeg Hipnosa ukomponovanog u medaljonu, a koji predstavlja visok domen umjetnosti svoga doba.

Najnovija sondažna iskopavanja na Carinama, koja je 1968. god. izvodio Zavod za zaštitu spomenika kulture dala su dovoljno podataka da se otkopavanju antičkog Risna mora prići najozbiljnije i to

¹³⁾ Plinije, Istorija II, II, 16.

¹⁴⁾ Tit Livije, 45, 26, 13. »Agravonitas, Rhizonitas...«

¹⁵⁾ A. Evans, On some recent discoveries of Illyrian coins, prevod A. Zuhelika, Zagreb 1880, Vjesnik hrv. arh. društva 1, 2, 3 i 4 od 1882. str. 44-47; J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens (Abhandlungen des Archäologisch — epigraphischen Seminars der Universität Wien, Heft XIII), Wien 1898. str. 78-85 (br. 1-47); Duje Rendić Miočević, Prilog emisijama srebrna novca ilirskog kralja Balaja, Numizmatičke vijesti br. 25, Godina XIV, Zagreb 1967. str. 1-5.

¹⁶⁾ Dušan Vuksan, Mozaici u Risnu, Albanija od 1932 No. Zavod za zaštitu spomenika kulture SRCG izvršio je konzervaciju i restauraciju mozaika u toku 1965. i 1966. god.

odmah, dok ritam savremenog urbanizma nije zahvatio sve slobodne terene.

Antički spisi na teritoriji Boka Kotorske pominju Agruvium »Opidum civium romanorum Agruvium«.¹⁷⁾ Odavno su oko lociranja ovoga grada vođene naučne rasprave i polemike. Stanje nauke po pitanju antičkog Agruvijuma je onakvo kako je izneseno na VII Kongresu arheologa Jugoslavije.¹⁸⁾

Budvanska nekropola, otkrivena prilikom gradnje hotela Avala i nastavljena sa iskopavanjem samo onda kada je to zahtijevala urbana izgradnja, pružila je solidne podatke za rekonstrukciju kulturnog i ekonomskog prosperiteta rimske Butue, i upoznala nas sa finesama rimske provincijske umjetnosti tog doba.

Normalna je pojava da se na ovako relativno malom terenu, kojega zahvata Boka Kotorska, gdje egzistiraju tri antička grada, registruje mnoštvo manjih lokaliteta. Rekognosciranja u tom pravcu dala su dobre rezultate. Materijal sa rekognosciranja je kompletan i daje jasnu sliku rasprostranjenja antičkih lokaliteta u Boki Kotorskoj. Materijal sakupljen na terenu, a koji indicira postojanje antičkog lokaliteta deponovan je u Zavičajnom muzeju.

Mnoštvu lokaliteta iz tog doba pogodovala je i pojava rimske ceste koja je od Epidaurusa do Skodre prolazila kroz Boku Kotorsku. Po karti Peutingerijani ta cesta je prolazila kroz Risan i Budvu. I ova cesta još nije detaljno istražena, jer je u nauci registrovano nekoliko njenih varijanti,¹⁹⁾ ali bez obzira na pravac njene trase ona je u mnogome uslovlila pojavu brojnih lokaliteta.

Odmah iza Epidaurusa, obalom prema Konavlima postoji jedan mali zaton Molunat. Na samoj obali postoje ostaci zidina neke antičke građevine. Oko tih zidina rasuti su fragmenti raznovrsne keramike, naročito ulomci amfora i tipičnih rimskih tegula. U šutu se mogu sakupiti i raznobojni kamenčići od mozaika. U malom zatonu kraj naselja i dan danas jedan mještalin vješto roni amfore iz mora i nudi ih kupcima za dobre pare. Iznad naselja Molunat, na oko 800 m. od morske obale, u jednom maslinjaku stoje dobro očuvani ostaci jedne antičke zgrade. Zidovi su očuvani i do 2 m. visine. Jedna

¹⁷⁾ Plinije, *Naturalis historiae* 3, 144 »oppida civium Romanorum Rhizinium, Acruvium, Butuanum...«; Ptolomej Klaudi 2, 16, 5.

¹⁸⁾ Ilija Pušić, Prilog ubikaciji antičkog Agruvijuma, Materijal IV, Herceg-Novi 1966, str. 65-69. Πίζιον, Ἀκρούιον, Βουθούιον

¹⁹⁾ Antun Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, sveska LI, god. 1930. i 1934, str. 135 i 136. Henri Cons, *La province romaine de Dalmatie*, Pariz 1882, str. 381; A. Evans, op. cit. str. 88 i dalje; Grga Novak, Iz topografije Rimske provincije Dalmacije, *Nastavni vjesnik*, knjiga XXVII od 1918, sv. 3, str. 83; Pavao Butorac, *Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića*, *Vjesnik za arheolog. i hist. dalmatinsku*, knjiga XLIX od 1922-27, str. 26 i 27, kao i rad S. Mijuškovića štampan u ovoj ediciji.

zasvođena prostorija još je vrlo dobro očuvana. O ovom nalazu obavješten je Konzervatorski zavod u Dubrovniku, jer je lokalitet na teritoriji dubrovačke opštine.

Sutorina je uvala između konavoljskih i hercegnovskih brda između kojih teče istoimena rijeka. Po nekim naučnicima Sutorina vodi porijeklo svog imena prema njenom geografskom položaju u odnosu na neku kulu, tvrđavu turus (otud: sub turus, suturus, sutors, sutorina). Gradnjom ceste kroz sutorinsko polje 1905. god. na lokaciji zvanom *Stanišićevo* otkriveni su ostaci arhitekture, keramike, novca, raznobojnog mozaika u neznatnim fragmentima i jedno torzo Dijane. Lokalitet bi pao u zaborav da nije na tom mjestu otpočela urbana izgradnja 1961. god. Prilikom kopanja jedne zgrade naišlo se na antičke zidine, keramiku, fragmente mozaika i stakla. Nažalost, intervencija je dosta zakasnila i nije bilo moguće ispitati ugroženi teren, ali ovo otkriće navelo nas je da tragamo za elaboratima ili savremenjcima iz gradnje ceste. Saznali smo da je hercegnovski apotekar Niko Donović, pasionirani skupljač starina, obavješten o nalazima 1905. god., pregledao radilište, sakupio predmete koji su ga interesovali i o nalazu napisao jednu brošuricu.^{*)} Od svih nalaza najviše nas je interesovalo torzo Dijane, ali nažalost, zakasnilo smo samo za par mjeseci, jer su nasljednici Nika Donovića torzo otuđili. Srećom, saznali smo ime sadašnjeg vlasnika i zadovoljili se samo fotografijom.

U Sutorini se nalaze još dva lokaliteta: Čenić, na padini južnog, a Lučići, na padini sjevernog brda. Na oba lokaliteta konstatovali smo tragove arhitekture, fragmente keramike, tegula i amfora. U Čeniću, se vide redovi lijepo tesanog kamena koji su pripadali nekoj vrlo solidno rađenoj građevini.

Od Sutorine prema istoku uzdiže se brežuljak *Bajer* ispod koga je lociran Herceg- Novi. U sjevernom podnožju tog brežuljka otkriven je sklop antičkih zidina razasutih po čitavom terenu. I ovdje se može na površini od 2 hektara sakupiti mnoštvo keramike raznih rimskih recipijenata, različitih faktura i oblika.

Na zapadnoj padini Bajera, prilikom planiranja terena za igralište, otkriveni su ostaci antičkih zidina u temeljima. I ovdje je teren bogat materijalom i ulomcima keramike raznih vrsta, a primjećen je i jedan primjerak »tera sigilata«.

Hercegnovska rivjera izgleda da je bila dosta gusto naseljena u doba rimske dominacije. Ni jedno naselje duž obale ne postoji bez tragova postojanja antičke arhitekture: U uvali Zelenike, na lokalitetu zvanom *Lalovina*, konstatovana je arhitektura i keramika; u Kumboru su tri lokaliteta sa nalazima iz antike i to *Obješanjak* i *Mašinska* na obali mora i *Vojinovo* na brežuljku iznad Kumbora. U

^{*)} Nik. Donović, Sutorina und die Römischen funde, Beč 1906.

Mašinskoj je prilikom kopanja jame za stub otkriven grob konstruisan tegulama i u njemu među keramičkim nalazima pronađen jedan zlatnik — friens Romula Avgustula. U Denovićima su nedavno otkrivena 3 groba konstruisana tegulama sa keramičkim nalazima. U Bijeljoj su dva antička lokaliteta: *Grabe* i *Rake*. Na *Grabe* je otkrivena jedna ranohrišćanska bazilika, koja je djelom uništena obradom zemlje, a očuvan je istočni dio sa apsidom u visini do 1 m. U brodu bazilike konstatovan je mozaik. Na *Rake* je konstatovana antička nekropola. Grobovi su uništeni obradom zemlje, ali se i danas pronalaze predmeti koji su pripadali grobnom inventaru. Po novcu koji je tu pronađen izgleda da je nekropola bila aktivna u II, III i IV vijeku nove ere. U *Kamenarima*, na jednom dominantnom brežuljku iznad obale, konstatovani su temelji jedne antičke građevine sa dobro očuvanim pragovima. Na *Lušćici* su registrovana dva antička lokaliteta: Na *Rosama* je otkriven čitavi kompleks zidina sa apsidom, a u uvali *Zanjic* zidovi jedne, po svoj prilici, ranohrišćanske bazilike. Ovdje su vršena zaštitna iskopavanja i otkrivena je krstionica čiji su zidovi očuvani u visini 1 m. i mozaični patos.

U risanskom bazenu, koji se nastavlja na hercegnovsku rivjeru, sem antičkog Risna nijesu registrovani drugi lokaliteti. Lapidu koje konstatujemo oko Risna, a naročito one u Perastu, nesumnjivo pripadaju antičkom Risnu.²¹⁾

Interesantna je činjenica da je kotorski bazen mnogo siromašniji u antičkim lokalitetima u upoređenju sa ostalim područjima Boke Kotorske. Ova konstatacija ide u prilog hipotezi da rimska cesta nije prolazila kroz kotorski bazen, nego od Risna skretala prema Krivošijama, a odatle Lovčenskom kosom do Budve,²²⁾ kao i teoriji da antički Agruvium nije mogao egzistirati na području današnjeg Kotora.²³⁾

U kotorskom bazenu do sada su registrovana tri antička lokaliteta: antička građevina i groblje u *Škaljarima*, nalazi u Prčanju kod crkve sv. Toma i antički grob u *Dobroti*. U *Škaljarima* su vršena sistematska arheološka iskopavanja, a rezultati ukazuju da i građevina i nekropola potiču iz kasnije antike — početak III vijeka. Na lokalitetu sv. Tome u Prčanju, prilikom arheoloških radova na srednjovjekovnoj crkvi iz VIII vijeka, otkriveno je mnoštvo keramike i

²¹⁾ Lapide sa teritorije Boke Kotorske donosi CIL III, Djuzepe Djelčić, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zadar 1880. pokušava svrstati lapide po mjestu nalaza.

²²⁾ A. Evans, op. cit. P. Butorac, op. cit.

²³⁾ Antun Mayer, *Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije*, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, sveska L, god. 1928. i 1929. str. 85-93; *Einiger germanische Forschungen*, Heft 14, Berlin 1926. str. 139-201. Ivo Stjepanović, *Kotor i Grbalj*, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, sveska L, god. 1914. str. 5.

ulomaka tegula iz rimskog perioda.⁴¹⁾ U blizini ove crkve otkriven je jedan žrvenik od mermera i fragmenti nekog sarkofaga, što upućuje na pretpostavku da je crkva sv. Tome kontinuitet nekog antičkog svetišta.⁴²⁾ Grob sa grčkim nadgrobnim natpisom sa pomenom ljekara Lukiosa otkriven je u Dobroti.⁴³⁾ Osim ovoga natpisa koji je pronađen in situ, na današnjoj teritoriji Kotora i bliže okoline do sada je registrovano desetak, ali bez sigurnih i provjerenih podataka o njihovom porijeklu. Pavle Mijović je u tim natpisima izabrao njih četiri za koje smatra da su nastali u Kotoru, i koristi ih kao materijal u dokazivanju o ubikaciji antičkog Agruviuma na terenu današnjeg Kotora.⁴⁴⁾

Tivatski bazen sa arhipelagom registruje vrlo značajne lokalitete iz antike. Poluostrvo *Prevlaka* dijeli Tivatski zaton i čini dvije uvale: *Solila* i *Bobovište*. Na *Prevlaci* su prilikom iskopavanja srednjevjekovne bazilike 1858, i 1959. otkriveni tragovi arhitekture neke antičke građevine sa mozaikom. Istom akcijom otkriveni su u temeljima srednjevjekovne bazilike, ulomci dekorativne plastike iz kasne antike. *Prevlaka* se veže sa kopnom na lokalitetu zvanom *Brda*, pa je tu ista ekipa 1959. otkrila jedan pločnik za sakupljanje vode i podzemnu cisternu konstruisanu svodom. Opus ove arhitekture je antički i vrlo dobro je očuvan, jer ga je nanos zemlje sa brežuljka brzo zatrpao i na taj način zaštitio od propadanja. U podnožju istog brežuljka otkriven je jedan kasnoantički grob, konstruisan tegulama u kojemu je od intentara pronađena jedna fibula iz IV ili V vijeka.⁴⁵⁾

Na lokalitetu *Solila*, gdje je pronađena grčka keramika iz V vijeka stare ere, pronađeno je keramike i keramičkih ulomaka iz doba rimske antike. Ovakva keramika pronađena je i u uvali *Bobovište*.⁴⁶⁾ Na ovom terenu pronađen je i ulomak jedne tegule sa natpisom SVRI⁴⁷⁾ i jedan sa natpisom TI PANSIANA.⁴⁸⁾

Starija literatura pominje nekoliko rimskih epigrafa koji su otkriveni na *Prevlaci* i bližoj okolini.⁴⁹⁾ Danas na *Prevlaci* u crkvi sv.

⁴¹⁾ Dokumentacija i materijal sa arheoloških radova i konzervacije sv. Tome u Prćanju nalaze se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture SRCG, neobjavljeno.

⁴²⁾ Niko Luković, *Boka Kotorska*, Cetinje 1951, str. 186.

⁴³⁾ Antun Mayer, *Novonađeni grčki natpis u Kotoru*, *Nastavni vjesnik*, knjiga XL, sveska 1-4 od god. 1931. i 1932. str. 189.

⁴⁴⁾ Pavle Mijović, *Acruvium, Decatera, Kotor u svetlu novih arheoloških otkrića*, *Starinar*, knjiga XIII—XIV, god. 1962. i 1963, Beograd 1965. str. 26-47.

⁴⁵⁾ Dokumentacija i materijal u SAN, neobjavljeno.

⁴⁶⁾ Maja Parović — Pešikan, *Novi arheološki nalazi u okolini Tivta*, *Starinar*, knjiga XII—XIV, god. 1962. i 1963, Beograd 1963. str. 211-217.

⁴⁷⁾ CIL 3213, 19; Djelčić, op. cit. str. 21, br. 18.

⁴⁸⁾ CIL 3213, 30; Djelčić, op. cit. str. 21, br. 17.

⁴⁹⁾ Ivo Stjepčević, op. cit.

Trojice, uzidan je kao spolija jedan rimski natpis sa pomenom tribusa Egnacija i Sergija⁷⁾ i jedan žrtvenik sa pomenom Junone Lucine, uzidan u dvorištu crkve na Otoku u Tivatskom arhipelagu.⁸⁾

Krtoli i Grbalj, na osnovu do sada pokupljenih podataka sa rekognosciranja, bili su živo naseljeni za vrijeme Rimske imperije. U Krtolima je do sada otkriveno najznačajnije nalazište Gomilica sa arhitekturom i keramičkim nalazima od II i I vijeka stare ere pa sve do kasne antike.⁹⁾ U Gošićima je 1967. otkrivena arhitektura i neobično mnogo keramičkih ulomaka. I ovdje nekoliko otkrivenih objekata potvrđuju kontinuitet naselja od III vijeka stare ere do kasne antike pa i dalje.¹⁰⁾ U Krtolima je kopajući vinograd 1958. god. jedan mještанин naišao na rimsku nekropolu, pokupio nađeni inventar i predao Pomorskom muzeju u Kotoru. Po novcu koji je sakupljen sa ostalim predmetima, ovi grobovi datiraju iz III vijeka nove ere.¹¹⁾ Dalje, na teritoriji Grblja registrovani su ovi antički lokaliteti: Vranovići, lokalitet Pjaca gdje je konstatovana jedna pravougaona zgrada sa mozaikom i mnoštvom rasute keramike. Oblik temelja, debijina zidova i položaj na kojemu je ova zgrada bila locirana upućuju da je ona imala ulogu tvrđave — turusa. U maloj uvali zvanoj Trašte je naselje Bigovo. Na jednom kompleksu obradivog zemljišta nedaleko od morske obale konstatovane su antičke zidine i to: na samoj padini sjevernog brda jedna građevina kvadratnog oblika sa zidovima očuvanim do preko 1 m, zidanih obrađenim tesanicima, jedan čitavi kompleks zidina, očuvanih do 1 m, takode zidani tesanicima, a u sred tog kompleksa nalazi se jedna podzemna pravougaona manja građevina zasvođena i popatosana mozaikom. Inače, po čitavom ovom terenu razbacani su tesanici raznih dimenzija koje mještani upotrebljavaju za gradnju međa, kao i mnogobrojni ulomci rimskih tegula i keramike.¹²⁾ Od Bigova obalom prema Budvi je selo Krivovice, gdje smo na jednoj padini brežuljka konstatovali manju zasvođenu crkvu sa polukružnom apsidom, orijentisanom Istok-Zapad, na čijem patosu smo otkrili mozaik od jednoboјnih bijelih kamenčića. Što je najinteresantnije u ovom otkriću je to da smo na krovu crkvice konstatovali nekoliko rimskih tegula vezanih malte-

U Grbaljskom polju najinteresantniji antički lokalitet je Lastva. U podnožju ogranka Lovćena i brda Topliša pa sve do mora prostire se vrlo plodna ravnica koju natapa jedan nepresušivi potok. Na sje-

⁷⁾ Djelčić, op. cit. str. 17 br. 5. Ivo Stjepčević, op. cit.

⁸⁾ Frane Bulić, Antički nalazi na Otoku kod Krtola, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, XXVI, Split 1903, str. 146.

⁹⁾ M. Parović — Pešikan, Tivat, Gomilica — antičko naselje, *Arheološki pregled* 9, Beograd 1967, str. 89 i 90.

¹⁰⁾ M. Parović — Pešikan, op. cit. str. 34-37.

¹¹⁾ Materijal neobjavljen u Zavičajnom muzeju.

¹²⁾ H. Kiepert, *Formae orbis antiqui* XVII, str. 5; Antun Mayer, op. cit.

vernem dijelu te ravnice, gdje počinje terasasto zemljište prema ograncima Lovčena, nalazi se jedan čitavi kompleks antičkih građevina. Tragovi arhitekture konstatuju se na prostoru od dva hektara: zidine i zidovi koji strše do 3 m. iznad površine zemlje zidani raznim opusima: rustični, pritesanim manjim kamenjem sa dosta maltera; tesani, slagani u redove raznih debljina; veliki tesanici — kvadrani, slagani bez redova sa upotrebom vrlo malo vezivnog maltera, kao i dosta zidova omalterisanih i sa spoljnje i sa unutrašnje strane. Konstatovani su temelji jedne zgrade sa apsidom na istoku i na zapadu, kao i jednu apsidu prečnika 5 m. koja ima sa spoljne površine lezene. Na jednoj livadi stoji kao spolnja ugrađena dva odromna dovratnika, a po čitavom terenu razbacano je malterisano kamenje koje je pripadalo antičkim građevinama. U selu Lastvi jedan mještaniin nam je pokazao jedan kapitel dekorisan vegetabilnim motivima i pticama, a u susjednim suvomeđama otkriveno je mnoštvo ulomaka tubulusa i keramičkih dekorativnih ulomaka — akroterija. Sve ovo indicira da se ovdje radi o nekom znatnom antičkom ili kasnoantičkom arheološkom lokalitetu.

Arheološki indicioni materijal sa ovih lokaliteta deponovan je ili izložen u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novome.

RANI SREDNJI VIJEK

Boka Kotorska je dijelila sudbinu ranog srednjeg vijeka zajedno sa susjednom Dalmacijom. To dokazuju brojni lokaliteti iz toga doba, koji ni za najtananiju nijansu ne nose pečat jedne zatvorene cjeline. Sve ovdje što je otkriveno vjerna je kopija nelmarskog i dekorativnog stila našega primorja, pa i Mediterana.

Grad Kotor se prvi put pominje u VII vijeku. Pretpostavlja se da je grad nastao naseljavanjem izbjeglog romanskog stanovništva iz Risna i Agruvluma za vrijeme varvarskih najezda.^{*)} Ubrzo zatim, a naročito u IX vijeku, Kotor se razvio u znatan grad na ovom dijelu Jadranske obale. Iz tog doba u Kotoru bilježimo polet u arhitekturi, arhitektonskoj i plastičnoj dekoraciji u preromanskom stilu. To su uglavnom crkve sa bogatom plastičnom dekoracijom.

U Kotoru i kotorskom lapidarijumu evidentira se 38 arhitektonskih detalja dekorisanih u preromanskom stilu. To su kapiteli, nadvratnici, dovratnici, parapetne ploče-pluteji, djelovi ciborija, ambona, krstionica i abakusa. Motivi ove dekoracije su dvočlani i tročlani preplet, stilizovana lozica sa stilizovanim biljnim i životinjskim motivima, pasjim skokom (laufen der hund) krst, zatim i antički elementi koji prate ovu dekoraciju kao što su astragali, cik-cak

^{*)} Petar Skok, Studije iz ilirske toponomastike, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1920. str. 32.

linije, meanderi, gute itd.⁶⁾ Od četiri natpisa iz tog doba tri su ukomponovana u motiv pasjeg skoka, a jedan je na sarkofagu Andrijačija u crkvi sv. Tripuna.⁷⁾ Na ovim spomenicima u Kotoru može se pratiti kontinuitet razvojnog puta preromanske plastike. Crkvena arhitektura iz ovog perioda u Kotoru nije sačuvana, ili do sada nije otkrivena. Temelji crkve sv. Petra u Suranju kraj Kotora po nekim indicijama mogli bi poticati iz ovog doba.⁸⁾

U susjednom Prčanju 1963. god. otkopana je crkva sv. Tome. To je krstoobrazna centralna građevina, čiji su zidovi očuvani do svoda. U šutu, u unutrašnjosti crkve, otkriveni su stubovi sa kapitelima koji su podupirali svod, kao i nekoliko ulomaka preromanske plastike. Na osnovu arhitektonskog i dekorativnog stila J. Kovačević ovu crkvu datira u IX v.⁹⁾

Fragmente preromanske plastike otkrili smo u crkvi i oko crkve sv. Stevana u Vranovićima u Grblju. Po dekorisanim fragmentima ne može se odrediti doba postanka preromanske crkve u Vranovićima, jer su dekori tipični za čitavo razdoblje preromanike od VIII do XI vijeka, ali po jednom donatorskom natpisu, kojega donosi Istorija Crne Gore, a koji je otkriven na Otoku kod Tivta, proističe da taj natpis pripada crkvi sv. Stevana u Vranovićima i po epigrafskim osobenostima pripada IX vijeku.¹⁰⁾

Istorija Crne Gore pripisuje XI vijek i crkvi sv. Pavla u Mulu kod Kotora. XI vijek joj je određen po motivima preromanske plastike koji je tu konstatovan.¹¹⁾

Na poluostrvu Prevlaci u Tivatskom arhipelagu vršena su arheološka iskopavanja na srednjevjekovnoj bazilici. Tom prilikom je otkrivena velika količina ulomaka preromanske plastike i jedan donatorski natpis. Najinteresantniji nalaz koji je pripadao ovoj preromanskoj crkvi je parapetna ploča sa stilizovanom tročlanom lozicom u kojoj su ukomponovani vegetabilni motivi i lav. Materijal sa ovog lokaliteta indicira X vijek.¹²⁾

U sv. Srđu kod Tivta uzidan je jedan donatorski natpis koji takođe pripada ovom razdoblju, a najkasnije X vijeku.¹³⁾

⁶⁾ Ivo Stjepčević, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Split 1938. T. 5, sl. 2; Ljiljana Stojanović, Spomenik SAN LIII, str. 103-108; Ljubo Karaman, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva za god. 1941-1942, str. 94; L. Mirković, Fragmenti kivotija u crkvi sv. Tripuna u Kotoru, Starinar, knjiga II, Beograd 1951, str. 277-290.

⁷⁾ Kovačević Jovan, Srednjevjekovni epigrafski spomenici u Kotoru, spomenik II.

⁸⁾ Pavle Mijović, op. cit. str. 37-38.

⁹⁾ Usmeno saopštenje Dr Jovana Kovačevića.

¹⁰⁾ Istorija Crne Gore I, Beograd 1967, str. 356, sk. 49, i str. 369, sk. 56.

¹¹⁾ Isto str. 431-432.

¹²⁾ Ivo Stjepčević, Prevlaka, Zagreb 1930; Istorija Crne Gore I, Beograd 1967, str. 328 sk. 34 i sl. 51.

¹³⁾ Istorija Crne Gore I, Beograd 1967, str. 331 i sk. 36.

Preromanska plastika u Bijeloj u crkvi sv. Petra, kao i natpis koji pominje episkopa Jovana, pripadali su preromanskoj crkvenoj građevini iz IX vijeka. Na lokalitetu su 1963. god. vršena sondažna iskopavanja oko današnje crkve i ustanovili smo da je na zidinama jedne veće Bazilike iz V ili VI vijeka sagrađena jedna crkva nepoznatih oblika i dimenzija. Iz bazilike V ili VI vijeka potiču dva pilona sa krstovima smještenim u današnjoj crkvi, a fragmenti kasnije preromanske crkve uzidani su u pročelje ove iste crkve, ili su sakupljeni po okolnom terenu i izloženi u Zavičajnom muzeju.”)

Sv. Toma u Kutima je najinteresantnija preromanska građevina na teritoriji Boka Kotorske. Očuvanost jednog dijela zidova dozvoljava punu rekonstrukciju crkve. To je bila centralna građevina sa kubetom, sa zidovima razuđenim lezenama s vanjske i nišama sa unutrašnje površine. Apsida je spolja četvrtasta, a iznutra polukružna. U unutrašnjosti crkve otkrivena je oltarska pregrada sa nekoliko očuvanih elemenata od kojih odvajamo parapetnu ploču koju smo otkrili neoštećenu. Na ploči je prikazan krst u tročlanom prepletu sa dva simetrična orla, a greda je dekorisana stilizovanom lozicom kojom se uokviruju predstave lava i ptice. I arhitektura i reljef sv. Tome u Kutima nosi obilježje razvijene preromanike XI vijeka.”) U istoj crkvi otkrivene su i freske koje još nijesu identifikovane, ali dosadašnja istraživanja obećavaju ozbiljnu pretpostavku da su freske stare koliko i sama građevina.”)

Sustjepan iznad Herceg-Novoga, negdje oko današnje crkve sv. Stjepana, krije temelje jedne preromanske crkve. Ono što je tako otkriveno svjedoči o vrlo bogatoj plastičnoj dekoraciji te crkve: dvije parapetne ploče sa prikazima grifona, jedan kapitel sa vegetabilnim motivima, kao i nekoliko uzidanih dekorativnih elemenata u unutrašnjosti današnje crkve, govore o izvanrednom ukusu preromanske dekoracije.”)

“) Sondažna iskopavanja vršio Zavičajni muzej, neobjavljeno; Jovan Kovačević, op. cit; Istorija Crne Gore I, sl. 48 i str. 335, sk. 38.

“) J. Kovačević, I. Pušić, Iskopavanja na ruševinama crkve sv. Tome u Kutima — Boka Kotorska, Arheološki pregled 1 od 1959, str. 156-159; Istorija Crne Gore I, str. 432, sk. 67, str. 434, 437 i slike 56, 57, 58, 59.

“) Prema prvim rezultatima ekspertize zasnovanoj na analogiji i to prema novootkrivenim srednjovjekovnim freskama u crkvi u Paniku na Trebišnjici (iskopavanja vršio u 1967. i 1968. god. Zemaljski muzej u Sarajevu) koje se pouzdano datiraju u XI vijek.

“) Jovanka Stojanović, op. cit.; Istorija Crne Gore I, str. 378 i sl. 62.

Rani srednji vijek u Budvi prezentira crkva sv. Marije in Punta na kojoj je sačuvan ktitorski natpis po kojemu se vidi da je ova crkva sagrađena 840 godine.⁷⁾

Ovaj sumarni pregled arheoloških lokaliteta, sa osvrtom na najmjerodavniju literaturu i na rezultate najnovijih istraživanja, neka bude kao početni rad na arheologiji u ovom prvom broju edicije, nakon kojega će uslijediti rezultati naučnih istraživanja za svaku arheološku oblast i za svaki arheološki lokalitet ponaosob.

⁷⁾ Istorija Crne Gore I, str. 352 sk. 47 i str. 355.

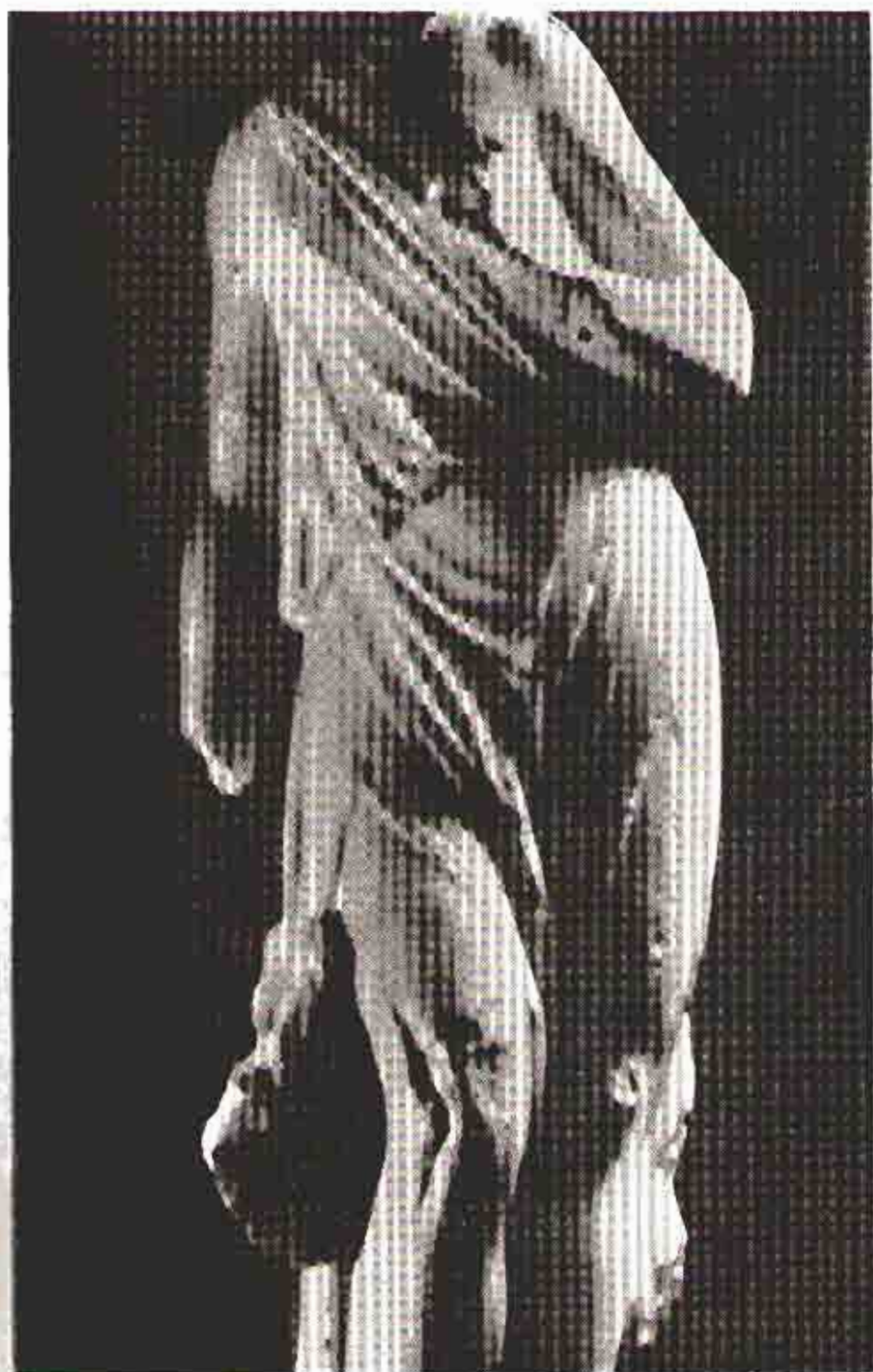
Crtež na stijeni u Lipcima

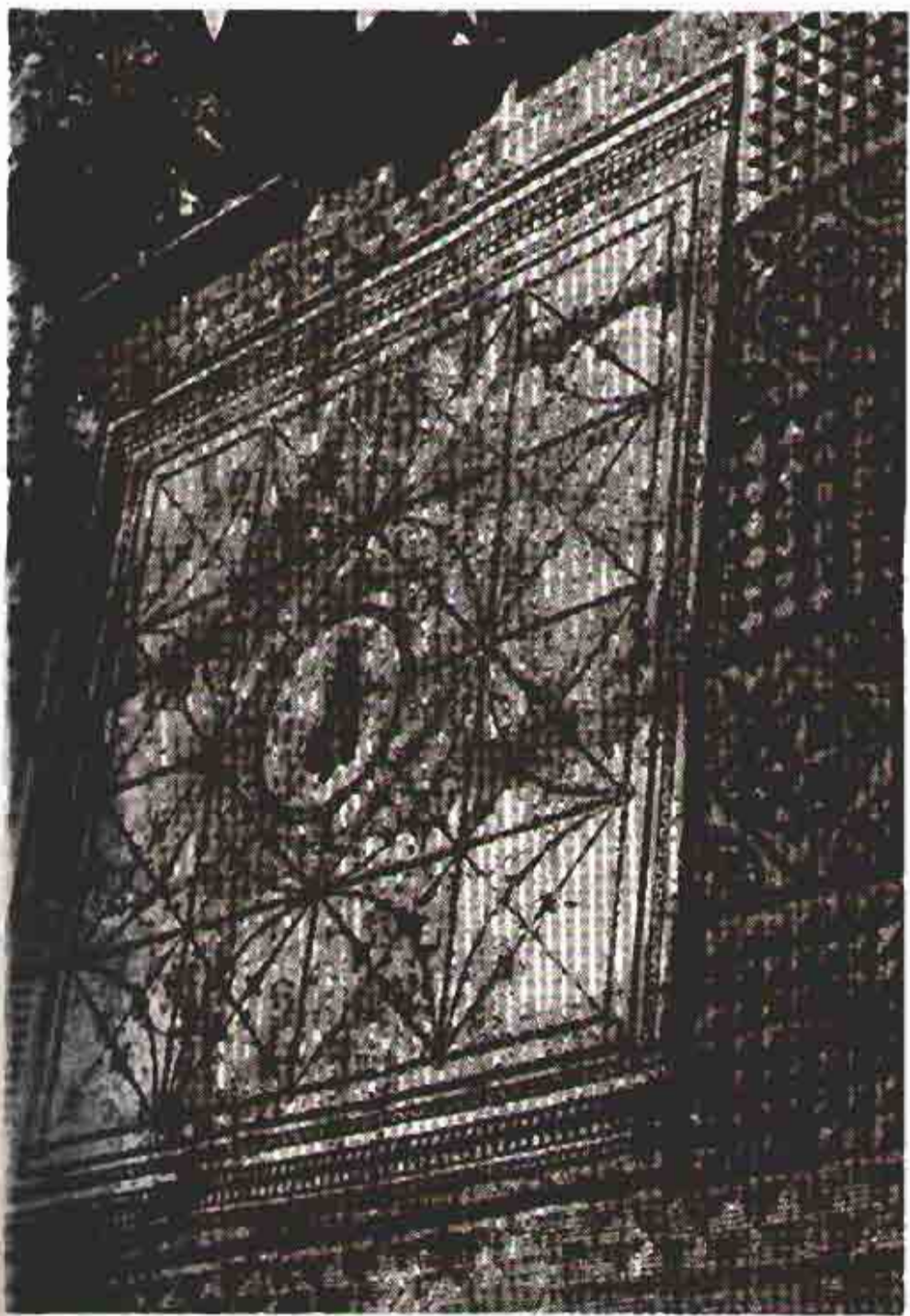
Ilirska gomila u Krtolima

Hirska urna iz Glogovika

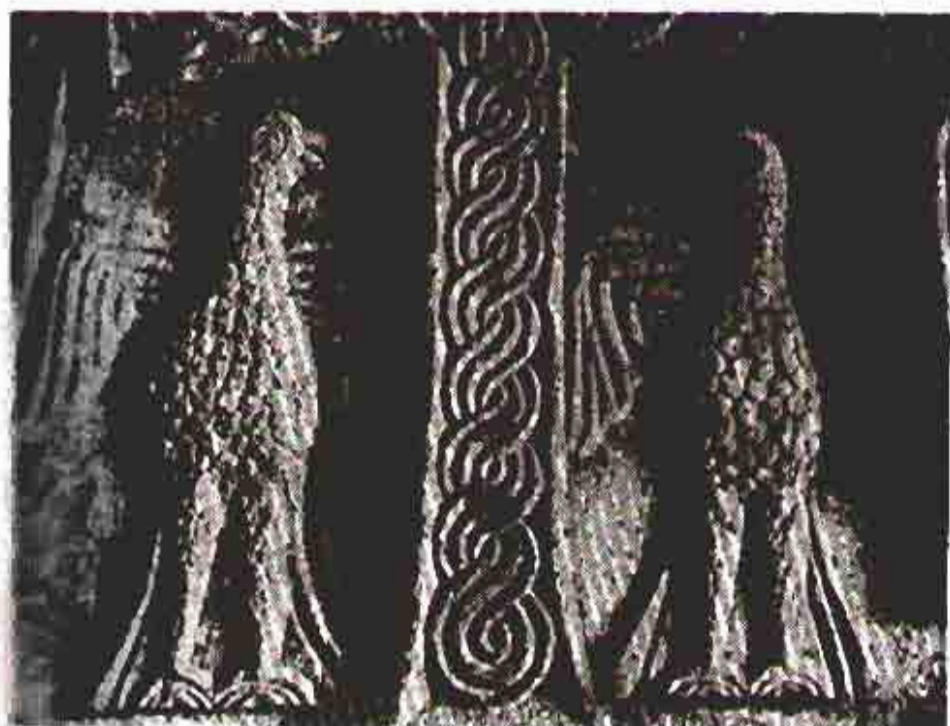
Torzo Dijane iz Sutorine

Mozalci u Risnu — detalj

Ostaci crkve Sv. Tome u Kutina

Parapetna ploča iz crkve sv. Tome u Kutima (detalj)

Amfiteatar u Lipcima

«Ciklopski zid» u Risnu

НАЈСТАРИЈА АРХИТЕКТУРА У БОКИ КОТОРСКОЈ

Бока Которска је својим специфичним топографским карактеристикама одувек привлачила људе који су ту налазили богатство природе и заштиту, као главни фактор опстанка. Уједно је море, које је као природни пут више везивало него раздвајало насељене просторе — становницима Боке обезбеђивало везе и са удаљеним копнима. На тај начин, у Боки се могу пратити континуални трагови материјалне културе од најстаријих времена.

Архитектура, као средство којим се простор прилагођава потребама човека — дакле као највиши вид организације простора — у свако доба и у свим друштвеним формацијама била је најочљивији и један од главних облика материјалне културе. Зависно од друштвених промена, архитектура се у Боки појављује већ у преисторији својим рудименталним изразом, да би се усавршила до високих квалитета античког доба. Она је својом монументалношћу и репрезентативношћу и овде била весник моћи и богатства римске империје. Барбарска најезда, иако је изазвала уништење затечене архитектуре, уједно је значила и њено поновно рађање из властитог пепела. Хришћанство је архитектуру користило за своје мистичне циљеве, стварајући сумрачне просторе, а укрштање западне и источне вере у Боки донело је и своје специфичне облике. Јачањем политичко-економских утицаја Запада и укус у архитектури се више оријентисао на западне облике. Турци привремено засађују свој оријентални укус, који је ишчилео заједно са њиховим повлачењем. Економско јачање грађанства, избацује и у Боки ову друштвену класу у први план, која такође прихвата ренесансу духа и културе, а архитектура им служи за стварање репрезентативне, али и удобне куће. Буржоаски империјализам ствара ратну базу у Боки са архитектуром која својом инжењерском егзактношћу и замахом прокламује јасне намере свог времена. Насупрот томе, конфузна предратна Југославија није у стању да остави одређен архитектонски печат овом и иначе запостављеном крају. Социјалистичко друш-

тво пак, kroz четврт stoleћа свог константног развоја и (можемо рећи) експериментисања, црта своју често ремећену, али увек узлазну архитектонску линију.

Нажалост, историјске пертурбације, а нарочито одсуство националне самосталности кроз читави нови век, није омогућио Бокељима да постигну просперитет, који би им омогућио да се истргну са периферије културних збивања у свету. Ипак, архитектура овог краја остаје као сјајан документ виталности и несаговоривих способности, који могу да инспиришу на даљње напоре. У оквирима Југославије и Црне Горе, бокељска архитектура повремено достиже прворазредне квалитете, те постаје национално благо, које заслужује пуну пажњу. Скромни остаци из најстаријих времена, који се у Боки данас могу наћи, већ могу скренути пажњу на овај крај у оквирима историје архитектуре Југославије.

Човек је у Боки оставио свој, до сада утврђени, најстарији траг у шпиљи Ристовици, код села Буновићи, повише Морња. Шпиља се налази у стрмој стеновитој греди са јужном оријентацијом, тешко се да приметити, а приступачна је само пењањем уз уски шпљц између две вертикалне стене. Пред самим улазом у шпиљу налази се мала природна зараван, одакле се одлично може осматрати околина и организовати прва одбрана. Иза ове заравни налази се гомила крупног стења, која поново спречава лаки прилаз у саму шпиљу, те омогућава другу одбрану. Даље следи кратки, добро осветљени и просторни ходник са равним земљним подом, где се могао одвијати радни живот становника шпиље. Ово предворје на другом крају поново је затворено грудобраном од стена, који отежава улаз у једну проширену дворану, те представља трећу одбранбену линију. Полутамна дворана је очигледно била право станиште прачовека, где је он, уз зид који је од улаза шпиље (удаљеног око 30 м) најбоље осветљен, организовао своје „кућно“ огњиште, користећи околно камење за седење око ватре, а поједине просторе међу разбацаним стенама као „интимне“ ложнице за одмор. Најзад, лево у најтамнијем углу дворане, налази се скоро неприметни сасвим тамни и уски ходник, који је могао послужити као последње склониште неборбеним члановима клана.

На основу материјала пронађеног у шпиљи, може се закључити да је шпиљу сигурно настањивао човек бронзаног доба па и Илири.¹⁾ Необична подесност коју ова шпиља пружа човеку присиљеном да борави у природи и да се чува од изненађења илустрована је тиме, да је она била настањивана и од партизана у последњем рату. У близини шпиље је богат извор воде, који сељани Буновића и данас користе. Око села су плодне њиве које су

¹⁾ Илија Пушић, Археолошки локалитети и стање археолошке науке у Боки Которској, штампан у овој едицији.

свакако биле разлог што је шпиља перманентно настањивана и у временима када је човек иначе престао да се уско подвргава погодностима које му природа сама пружа.

Први корак ка архитектури — односно вештачком прилагођавању природног простора потребама човека, у Боки налазимо код села Лишци, такође у близини Мориња. Ово је дело човека развијеног бронзаног доба, које представља јединствену појаву на Балкану.¹⁾ Светилиште које је овде створено коришћењем природних теренских погодности, што су примитивним радом прилагођене одређеној сврси, везано је још очигледно за традицију егејског живота. Реч је о окапини, природно ископаној у високој стени чији се горњи део касније одронио. Део стене, који чини зад ове окапине, украшен је ликовним приказима, међу којима се нарочито истичу јелени. На простору испред окапине налази се полукружно порећан низ крупнијег и ситнијег необрађеног камена, који чине неку врсту амфитеатралне подграде са ширином зида до 2 м. Читав простор делује врло импресивно и монументално, у подножју високих сурих стена, са упечатљивим пејсажем морског залива који се својим перспективама интегрално уклапа у простор тог „храма“.

Функција овог простора веома је информативна: Делови зида, који служе за прихватање и гажење приликом пењања до ископаног зида окапине, јако су углачани — што доказује дуготрајно и често пењање до уске природне галерије испред тога зида. Ако се сетимо шпиље Les Trois Frères, закључићемо да се на галерију наше окапине пео врач, који је свој посао обављао на овом уздигнутом месту, над учесницима окупљеним испред окапине. Наиме, у споменутој француској шпиљи, на сличном положају дат је ликовни приказ врача, прерушеног у јелена.²⁾

Очигледно је дакле, да су се овде вршили магијски обреди одржавању плодности животиња и постизању што бољег лова. Постанак овог светилишта датира се, међутим, у време између 1600. и 1200. године пре н. е. Према томе, морамо констатирати, да се овде ради о културном остатку ранијих примитивних фаза ловачко-сакупљачке привреде. Такве конзервативне појаве у културним манифестацијама Боке, сусрећемо повремено и касније, свакако због природне одвојености овог краја од главних конзервативних праваца.

Неолитска култура глачаног камена била је изложена постојаном утицају ширења нове културе бронзе, уз истовремену

¹⁾ Ивица Пушић, Преисторијски цртежи на стјени у Лишцима, Годишњак Центра за балканолошка истраживања, IV, Сарајево 1968, стр. 187-188.

²⁾ Laquetta Hawkes: Хисторија човјечанства, претхисторија („Национал“, Загреб 1966. год.) — страна 243.

етничку индоевропеизацију. Тадашњи становници Боке, при томе се свакако уклапају у прегрчку пеластичку заједницу. Они одржавају старе локалне традиције, али се повезују и са културно одмаклим утицајима подручја Егије и Блиског истока, путем трговачке експанзије из тог правца. Овај утицај са Истока, илустративно нам приказује легенда о Кадмосу, сину феничког краља Агерона, који се населио на грчкој територији где је око 1500. године пре н. е. основао град Тебу, а затим је са својом женом Хармонијом дошао и на Црногорско приморје, где им се родио син Илириос.

Стабилност ове пеластичке културе на бази бронзе поремећена је појавом новог материјала — гвожђа, повлачећи за собом знатне промене у друштвено-економским односима. Тако су настале крупне пертурбације, познате под називом „егејске сеобе“, које су проузроковале уништење културних жаришта на подручју данашње Грчке, између 1200-800. године пре н. е. Ови догађаји углавном мимоилазе југозападни Балкан, што изазива диференцијацију народа затечених на овом подручју, у етничку групу Илира.)

Економски односи предилирских периода окарактерисани су развојем примитивне земљорадње и зачетком сточарства, али је и тада лов још био један од главних фактора живота. Међутим, човек је углавном напустио номадски живот и везао се за одређену покрајину. У то време се у Боки још живело по пећинама, али је несумњиво да је било и отворених насеља око плодних њива, где је човек био присиљен да у недостатку природних склоништа, гради и вештачке заклоне, чијим се усавршавањем дошло до облика куће. Остаци илирских кућа пронађени су код села Крушевице и Врбањ, (повише Херцег-Новог.)¹⁾ Куће су имале правоугаони облик са ниским зидом од два реда крупног камења положених на терен, између којих су шупљине пуњене ситнијим камењем, вероватно помешаним са земљом. Овакав зид од необрађеног камена, без икаквих конструктивно чврстих веза, није могао бити висок, јер би се распао. Према томе, кров куће је скоро додиривао земљу, што је овим кућама и морало дати основни архитектонски израз стапања са природном околином. Кров је вероватно био на две воде са покривачем од папрати или сламе. Калкани куће могли су бити затварани плетером облепљеним са блатом. У простору тих кућа откривено је огњиште и делови керамичког посуђа, а фрагмент пронађеног плетера са окамењеним блатом изложен је у Завичајном музеју у Херцег-Новом.

¹⁾ Детаљније о историји и друштвено-економским односима ових периода, види у Историји Црне Горе, књига прва.

²⁾ Илија Пушић, оп. цит.

Друштвени односи у доба индоевропеизације окарактерисани су извесном несигурношћу због етничких померања, што је изазвало потребу за организованом одбраном појединих заједница. Истовремено, све јача оријентација на производњу животних намирница доводи до патријархалног друштвеног уређења, са излучивањем способних личности што врше организацију колективног рада, одбране или напада на друге заједнице. Стога им према заслугама и након смрти припада посебно поштовање.

У сврху одбране, грађена су примитивна утврђења на узвишењима, одакле се по правилу пружао широк видик. Природна предност коју бранилац може имати на узвишеном положају, потенцирана је још изградњом грубих зидова у сувомеђи. Основна шема оваквих „градина“ састоји се у формирању неколико одбранбених линија на зидовима, који приближно концентрично обухватају највиши врх узвишења. При томе, искориштена је свака природна препрека ради уклапања у одбрамбени систем, чиме се проузрокују и одступања од основне шеме концентричних кругова. Обзиром да одбрамбени зидови нису били нарочито високи, као и на тежњу да градина буде што више прилагођена терену (свакако ради уштеде у раду), општи изглед ових градина сликао се са изгледом терена. Стога су градине биле тешко приметне, можемо рећи да су биле „камуфлиране“, па је неупућени непријатељ могао и да их мимоиђе. У случају директног напада, примитивно утврђење је ипак пружало знатну предност браниоцима, због одсуства тактике, која је борбу сводила на појединачне сукобе борбених личности, те је нападач могао савладати положајне предности бранилаца, само ако је располагао довољном масом ратника. Функција градина је била више намењена прикупљању повремених збегова, него директној заштити самих насеља. Стога је градина могла постати и свечано зборно место околног становништва — те у свему овоме назиремо клицу будућих акропола класичне архитектуре.

У Боки, карактеристични пунктови на којима се претпостављају овакве градине су брегови са црквама, код села Побрђе у Грбљу и Гошићи у Кртолима, те уз локалитет Царине код Рисна. Сва три локалитета налазе се уз несумњиво давно насељена подручја и сачињавају визуелно повезани ланац, који је омогућавао међусобну сигнализацију у случају опасности.¹⁾ Међутим, у близини већ споменутих кућа на Врбању, утврђено је и неоспорно постојање једне градине,²⁾ чији је постанак можда изазван и раскрсницом комуникација од Требиња према Рисну и Херцег-Новом. Градина на Врбању подигнута је на кршевитом брежуљку,

¹⁾ Мишљење магистра археологије Јована Мартиновића из Котора.

²⁾ Информације добио из материјала о Завичајном музеју у Херцег-Новоме.

која има две стрма и тешко приступачне стране, те се одбрамбени систем овде своди на заштиту јужне, благе падине, која се троугласто завршава на врху брежуљка. Систем зидова повучен је тако, да су са две стране заштићене ивице стрмина, а између ова два зракаста правца изграђени су лучни зидови, тако да спречавају кретање уз благи нагиб падине. Понегде су и зракасти зидови удвојени, тако да се и у том смислу добијају двоструке одбрамбене линије.

Зидови су од грубо сложеног камења у сувомеђи. Местимично се још јасно виде остаци зидова ширине преко једног метра, са два лица и са грпанцем од ситнијег камења између њих. Квалитет зидова (у смислу употребе већег камења), побољшава се према врху брежуљка. Висина зидова ту понекад још досеже висину човека. Може се претпоставити да је прелаз преко ових зидова био отежан и гомилама драче (*Paliurus spina-Christi*), која се и данас много употребљава за ограде. Уз ово, интересантни су и детаљи: вештачки прорези у стенама које личе на путеве и стазе до градине; једна капија у делу источног зракастог зида, комбинована од крупног камења од којих се један лако може навалити ради затварања пролаза; те један „тумул“, тј. гробна хумка на врху брежуљка, као жижа читаве грађевине и идејни акценат простора.

Ове гробне хумке „тумули“ или „гомиле“, најзначајнији су споменици преисторијске архитектонске делатности човека у Боки Которској, а захваљујући учвршћеној традицији која није непосредно везана за утилитарне потребе живота, тумули се још дуго граде и у историјским временима. Суштина архитектонске концепције тумула је истицање у пејсажу, стога се временом подижу све веће хумке, које могу имати размере правих брежуљака, а за њихово лоцирање драже се истакнута, добро уочљива места. Истраживањем тумула, те на основу утврђених начина сахрањивања и предмета који су приложени уз покојника, утврђене су типске идентичности од Боке Которске, преко Црне Горе све до западне Србије, које се надовезују и даље према јужној Русији.⁵⁾

Оваквих споменика у Боки има по Грбљу, Кртолима и Луштици, као и по Оријену, те се може рећи да је Бока изузетно богата по броју тумула. То уједно значи да је Бока у тим временима већ била и врло интензивно насељена. Значајан низ од око 30 великих тумула налази се на падинама крчевачке превлаке Грбаль-Луштица. Претежно су грађени на кршевитом терену у виду хумке од набацаног камења. Ови тумули су временом изгубили свој оригинални облик због одроњавања-котрљања камења те су данас шири и нижи него првобитно. Међутим, неколико тумула у

⁵⁾ О градинама и тумулима у Црној Гори види: „Историја Црне Горе“, поглавље Рано бронзано доба, са указивањем на основну литературу.

Тиватском пољу, боље су сачувани јер су грађени претежно од земље, те су потпуно могли задржати свој некадашњи изглед.

Код села Љешевихи, на локалитету „Миловића гувно“, откопан је један тумул, у чијој средини је нађена скучена рака, обложена крупним притесаним каменим плочама, са људским коштуром у згрченом положају. Конструкција овог тумула састоји се од два концентрична венца крупног камења поређаних на терен, над којима је извршен камени набачај саме хумке. По приложеном новцу краља Балајоса¹⁾ може се закључити да је сахрањивање у овом тумулу извршено већ на почетку римске доминације у Боки, али то не може умањити интерес за овај објекат, баш због тога што он доказује дуго одржавање домородачких традиција илirie Илири нису заборављали. У том погледу необично су интересантни споменути кружни венци од камена, за које се може претпоставити да су служили као ознаке на терену, где треба докопати камење ради правилног слагања хумке. Али ове кружнице су поред практичне функције морале имати и ритуално значење, јер су (нарочито спољњи венац) грађени на исти начин као зидови кућа на Врбању, тј. на конструктивно врло архаични и у то време већ превазиђени начин.

Ако знамо да је гробница само кућа покојника, која опонаша прастари начин становања, можемо закључити да су преци бивалских Илира у време напуштања пећинског становања, своје прастарије куће имали кружног облика. Кружна станишта, које човек једноставно гради окрећући се око себе, консеквентно се јављају код примитивних народа целог света, а у виду такозваних „Дрва“ (пољских склоништа) сачувани су и до данас понегде у Боки, а у великом броју по оближњим Копаонима. Прелаз на правоугаону кућу, био је генијални проналазак човека, радикално одвајање од примитивног поимања затвореног простора и први корак за његовим смишљеним организовањем уз савлађивање низа сложених конструктивних проблема. Овај корак је у Боки учињен у преисторији, а успомена на најстарију традицију градње сачувала се још дуго у начину сахрањивања илирских достојанственика. Поред упоређења куће и гробнице, може се учинити још и упоређење између амфитеатра у Липцима и градине на Врбању по техници зидања. Амфитеатар у Липцима је могао поред прикладне намене за свечана скупљања, послужити и за одбрану од мање опасних нападача.

Сложени процеси образовања илирске етничке групе, пратени су унутрашњим племенским раслојавањима и појавом пле-

¹⁾ Информација магистра археологије Јована Мартиновића из Котина, који је присуствовао археолошком раду на овом тумулу, Гарашавин је на основу Балајосовог новца датирао око половине II века пре н. е. Један сличан налаз из Будве. Види: „Зборник радова Народног музеја“ IV (1934).

менске аристократије, уз одговарајућа територијална груписања и културну стабилизацију, која изазива и прве појаве урбанизације. Слични, али убрзанији процеси одвијали су се и на источном делу Балкана, где су се Грци, након потреса изазваних „етејским сеобама“ етнички и културно уобличили, те су се доста рано заинтересирали и за јадранско подручје. Већ у VII веку пре н. е. има вести о илирским племенима из грчких извора.⁴⁹⁾ Касније ти извори постају све потпунији и чешћи, те обухватајући и римске изворе, може прилично да се одреди географија илирских племена. Судећи по овим изворима, подручје Боке изгледа као да је разглобљено између племена Ардијеја који су насељавали подручје између ушћа Неретве и Рисна, и племена Енхелеја који су живели источно од Боке до Драча, насељавајући и источне стране самог залива.

Сврха грчког интереса за Јадран свакако је била трговина, те је за Боку од посебног значаја што се у Будви већ у VI—V веку може претпоставити постојање једног грчког емпорија, тј. сталног трговишта са симбиозом грчког и илирског елемента. Продирање грчке културе преко оваквих трговишта имало је свакако утицаја на одређену дебарбаризацију Илира, који су живели у непосредном контакту са експонентима тадашњег жарашта европске културе, почели и сами да присвајају производе грчке материјалне културе.

Несумњиво је да су и грчки неимари залазили међу Илире, јер су повећани прохтеви урбанизације тражили њихову стручност, те су свакако деловали и на подручје Боке. О томе имамо можда први наговештај средином IV века у Скилаксовом „Периплусу“ (параграф 24 и 25), где се спомињу споменици и храм Кадмоса и Хармоније, који се налазе на „Рисанској Ријеци“ — тј. у заливу Боке. Неодољиво се намеће мисао, да би овај храм морао имати архитектонске карактеристике мање или више архаичног грчког храма.

Међутим, иако грејана блиским сјајем грчке културе, илирска племена ипак остају конзервативна, етнички и политички у затвореном кругу, са својим интерним односима и интересима — о чему сведочи чињеница да Грци углавном нису успели спровести колонизацију ових обала. У III веку, из овјх међуилирских односа и интереса искристалисао се један савез племена, који је обухватао територију Црне Горе и велики део Албаније. То је такозвана „илирска држава“, која је у Рисну имала важно утврђено насеље и природно добро заштићену гусарску луку.

⁴⁹⁾ Историјски и археолошки подаци који важе следе, црпљени су из „Историје Црне Горе“, поглавље, Црна Гора у освит писане историје.

Полибије спомиње Ризон (II, 16), као градић веома згодан по својој неосвојивости. Да је Ризон био добро утврђен, у првом реду доказују остаци киклопских зидина у кориту потока Шпиља. Ово је карактеристичан начин зидања, познат нарочито у егејском подручју, а у Црној Гори је изузетио добро очуван зид истог типа у Медуна код Титограда. Рисански зид се такође састоји од крупних притесаних каменних блокова, дужине 1-1,3 м. Поједини блокови имају карактеристични зупчasti засек, ради бољег углабања, чиме се прекида линија хоризонталних спојница. На појединим местима пак, међупростори блокова попуњени су ситнијим камењем. Зидање је вршено без малтера, јер су блокови својом величином и обрадом веза, сами обезбеђивали стабилност зида. Врло је вероватно да су овај зид градили грчки неимари за потребе Илира.

Тврђавске зидине грађене у овако притесаном циклопу, имају су веома масиван и снажан изглед, који се просторно јаче истиче од старих градина. По положају зида у потоку Шпиља и другим покретним археолошким налазима, може се закључити да се град налазио на простору Царине, западно од тог потока и савременог насеља. И то управо у подножју брега Градина, на чијем љувику се налазила већ споменута стара градина. Према томе, Ризон је имао равно подграђе и високу акропољу, где такође још наводно постоји камени сухозид. Све се ово слаже са основним шемом грчких утврђених полиса.

О значају старог Ризона говоре нам још подаци, да је су била ковница илирског новца и да је постојао култ илирског бога Мелурта, заштитника градских зидина. Од посебног је значаја чињеница, да је Ризон био последња престоница илирске краљевине Теуте.

Теута је владала том већ сасвим формираном илирском „државом“ и предузимала смеле акције у правцу Грчке, чиме је угрозила своју моћ и постигла знатан углед. Угрожени грчки градови обратили су се стога за помоћ Риму, где је јачање Илира такође изазвало забринутост. Осим тога је и пловидба римских бродова била непосредно ометана илирским гусарењем. Због тога, Римљани су повели рат против Теуте, која је била присиљена потпуно се у Рисан и затражити мир 228. године пре н. е. По легенди, Теута је након тога извршила самоубиство скоком са стене у Липицима, да не би морала учествовати у триумфу римског победника. Интеграција илирског савеза и појединих племена, трајала је већ већоме чество столеће иза тога, при чему је Ризон играо повремено важну улогу илирског упоришта, час центра за експонирање римске политике према Илирима. Владавина римског вазала, спонзорног илирског краља Балајоса са седиштем у Рисну, само је једна епизода у тим догађајима.

Та немирна времена нису поговарала развоју аутохтоне културе, а коначно римско освајање донело је романизацију Боке, са архитектонским новинама које су неминовно пратиле тај процес — чиме се излази из тематског оквира најстарије архитектуре у овом крају. Мада у сасвим скромним и недовољно истраженим остацима, најстарија архитектура Боке ипак илуструје постепено економско-друштвено уздицање првих становника залива, од примитивних раштрканих ловаца и земљорадника, до првих урбаних заједница и почетака стварања прве државе на територији Југославије. Бока је тада већ била интензивно насељено подручје са значајном поморском базом и градом који је био достојан да у њему бораве владари. Сигурно је да је све ово било праћено архитектонским делима, чије трагове данас можемо назрети само на површини земље, па овим стога не може бити све речено о најстаријој архитектури Боке. Новаархеолошка открића сигурно ће допунити приказ улоге, коју Бока има у најстаријој историји културе Црне Горе и Југославије.

O RIMSKOJ CESTI KROZ BOKU KOTORSKU

Jedan veliki broj stranih i naših naučnika¹⁾ bavio se proučavanjem, i to najčešće fragmentiranim, *Tabula-e Peutingeriana-e*, zapravo plana rimskih vojnih cesta iz IV vijeka n. e. Greške i nepreciznosti ove *Tabule* isticane su dosad više puta. Ali i pored toga što joj se ima štošta primijetiti, ona je ipak uzimana kao izvor od specijalnog interesa za utvrđivanje pravaca rimskih vojnih cesta, kao i za ubiciranje mnogih već davno nestalih rimskih naselja.

Fragment koji je za nas ovdje od interesa odnosi se na označavanje rimske vojne ceste od Cavtata do Budve; taj fragment glasi ovako: *Epitauro XX Resinum XX Vicinium XV Batua.*²⁾ Rimske cifre ovdje označavaju razdaljinu između navedenih cestovnih postaja, i to u rimskim miljama (jedna milja = 1.472 m). Prema svim dosadašnjim, bilo stranim ili domaćim interpretatorima ovog fragmenta, navedene postaje u stvari su ovi gradovi: Epidaurus (kasnije Cavtat), Risan, Ulcinj i Budva. Dajući ovakvu interpretaciju gornjeg fragmenta, svi se naučnici slažu u tome da je sastavljač *Tabule* pogrešno označio odstojanja između postaja, a sem toga da je pogrešno plasirao Ulcinj (*Vicinium*) između Risna i Budve. Da je i na ovoj relaciji sastavljač *Tabule* mogao počiniti greške u obilježavanju odstojanja dokaz nam pružaju i takve greške koje se javljaju i između drugih postaja; tako npr. između Budve i Skadra označeno je rastojanje od svega 20 rimskih milja. Ali dok su nam greške u označavanju odstojanja shvatljivije, dotle bi se teško mogla primiti i tvrđenja o pogrešnom redoslijedu u odnosu na nizanje postaja, tako da i kad bi postaja koja se navodi između *Resinum-a* i *Batua-e* bila označena sa *Ulcinium* ili *Olcinium*, prije bismo, možda, pomislili

¹⁾ Njihova imena i odgovarajuće radove vidjeti kod: Pavao Butorac, Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split 1926—27, i Antun Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, posebni otisak iz *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LI, Split 1938.

²⁾ cfr. Antun Mayer, n. dj., str. 133.

da se radi o nekom drugom lokalitetu, koji takođe nosi ime poznatog Ulcinja, nego da tvrdimo, i to bez ikakve rezerve, da se baš radi o pogrešnom lociranju ovog grada. Međutim, pošto je sporni lokalitet označen kao Vicinium, nemamo nikakvog razloga za sumnju da se taj lokalitet nalazio na bokeljskoj relaciji primorske rimske vojne magistrale. Ovako stanovište potkrepljuje i činjenica da se na teritoriji Boke i kod ravninskog anonimnog geografa iz VII vijeka pominje jedno naselje pod imenom Buccinium, što je bez sumnje isto-vjetno sa Vicinium-om.)

U tabuli su naselja pobrojena od sjevera prema jugu, dok ih ravninski geograf navodi inverzno, i to tako da i kod njega Buccinium dolazi između Resinum-a i Butua-e, što pored činjenice da ovaj posljednji pominje i Decadaron (Kotor), koji nije naznačen u Tabuli, upućuje na to da je on, iako je možda koristio i Tabulu kao izvor, ipak i drugim putem dolazio do obavještenja prilikom svog rada, pa je nesumnjivo da bi on, grešku, kada bi je sastavljao Tabule i počeo u lociranju Ulcinja, ispravio, a ne potvrdio. To što se ni u Tabuli ni kod ravninskog geografa ne navodi Ulcinj, ne može biti podloga da se po svaku cijenu kategorički utvrdi da se nazivi Vicinium i Buccinium odnose na Ulcinj, a ne na jedno naselje u Boki, kojih je inače prema arheološkim indicijama u rimsko doba bilo više. A filološka dedukcija, koja je inače tako često nesigurna kad je u pitanju rješavanje etimologije naziva naselja, ne može biti odlučujuća, a naročito ne kad joj se suprotstavljaju drugi logični argumenti, pa prema tome i eventualna dopuštenost izvođenja naziva Vicinium i Buccinium iz Olcinium-a ili Olcinium-a može biti zasnovana na pukoj slučajnosti sličnosti ovih za nas dvaju i grafički i sadržajno različitih naziva.

Dok je u nauci dosad bilo usvojeno tvrđenje da je Vicinium iz Tabule ili Buccinium iz spiska ravninskog geografa isto što i ΟΥΛΚΙΝΙΟΥΝ iz Ptolemejeve geografske karte,¹⁾ ili Olcinium iz njene latinske redakcije iz 1490. godine,²⁾ ili pak da je Olcinium naziv iz kojeg će derivirati Livijevi Olciniaetae³⁾ — za šta mi inače mislimo da se, kao i u slučaju Livijevih Risonitae i Agravonitae, radi o inverznom procesu, naime da su od naziva ilirskih plemena postala imena odgovarajućih gradova — došlo se pod nazivom naselja Resinum⁴⁾ iz Tabule, koji naziv na Ptolemejevoj karti varira u ΡΙΒΛΥΟΥΝ,⁵⁾ podrazumijeva Risan, odnosno isto što i Skilaksov

¹⁾ Antun Mayer, n. dj., str. 134.

²⁾ Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1952, str. 105.

³⁾ Pavle Mijović, Acrvium — Dekatera — Kotor u svjetlu novih arheoloških otkrića, Starinar, knjiga XII—XIV, Beograd 1962—1963, str. 44.

⁴⁾ Titus Livius, Ab Urbe condita, liber XLV, s. 26.

⁵⁾ Antun Mayer, n. dj., str. 133.

⁶⁾ Ferdo Šišić, n. dj., str. 105.

^{*)} ΡΙΣΟῦΣ, ^{*)} Polibijev ^{*)} ΡΙΣΩΝ, ^{*)} Livijev Rhizon^{*)} i Plinijev Rhizinium,^{*)} što sve — mislimo na ove posljednje četiri varijante — nesumnjivo označava Risan.

Sličnost naziva Resinum iz Tabule i ^{*)} ΡΙΣΙΝΟΥ iz Ptolemejeve karte sa varijantama iz antičkih izvora u kojima se pominje Risan odvratila je proučavaoce kako Tabule tako i Karte i od pretpostavke da se u njima, tj. u Tabuli i Karti, radi možda o nazivu nekog drugog lokaliteta. Naše je uvjerenje da se u Tabula-i Peutingeriana-i uopšte, a u Ptolemejevoj karti na označenom mjestu, ne pominje Risan, već da se pod nazivima Resinium i ^{*)} ΡΙΣΙΝΟΥ podrazumijeva naselje-postaja Rose na ulazu u Bokokotorski zaliv. Ovakvo tvrđenje će na prvi pogled, naročito s obzirom na značaj Risna u predrimsko i u rimsko vrijeme, mnogima izgledati previše smjelo, pa ćemo baš zbog toga nastojati da ovo naše tvrđenje što podrobnije obrazložimo.

Na prvom mjestu moramo podvući da Tabula Peutingeriana nije geografska karta, na kojoj bi svakako morala figurati sva veća i važnija naselja, već da je to, kako smo već rekli, plan rimskih vojnih cesta, pa je razumljivo što je iz njega mogao izostati i neki značajniji rimski grad ukoliko se nije nalazio na vojnoj magistrali — kao što je to, uostalom, slučaj i sa nekim drugim, od Risna značajnijim, gradovima.^{*)} i kao što je, nasuprot tome, razumljivo i to da u ovakvom planu nademo i neko manje naselje, ako se ono nalazilo na rečenoj magistrali, a naročito ako je služilo kao postaja.

Rose, odnosno Resinum ili ΡΙΣΙΝΟΥ, bez sumnje su jedno od najstarijih naselja u Boki. S obzirom na geografski i strateški položaj na kome se nalaze. Rose su ne samo u rimsko već i u predrimsko vrijeme morale biti jedno značajnije naselje, tako da su do datuma njihovog porušenja, 840. godine,^{*)} morale imati za sobom i više vijekova života, pa je sasvim sigurno da bi arheološka iskopavanja na odgovarajućem terenu pružila o tome nepobitne dokaze.

Sem raznovrsnog: odbrambenog, upravnog, pomorsko-trgovačkog, carinskog i sanitarnog značaja, koji će obnovljene Rose imati u srednjem vijeku, a i kasnije sve negdje do sredine prošlog vijeka,^{*)}

^{*)} cfr. Giuseppe Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara, 1880, str. 2.

^{*)} Ludovicus Dindorfius, Polybii Historia, vol. I, Lipsiae, MDCCCLXVI, str. 132.

^{*)} Titus Livius, n. dj., liber XLV, s. 26.

^{*)} Parlati — Coleti, Illyricum Sacrum, Tomus VI, str. 410.

^{*)} Antun Mayer, n. dj., str. 135.

^{*)} Konstantin Porfirogenet, De administrando imperio, y Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Volumen, VII, str. 342, 344 i 347.

^{*)} Vidjeti naše radove: Iz arhive lučkog kapetana u Rosama, VI i VII Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru; Osnivanje i djelovanje pomorsko-zdravstvenih ustanova u Boki Kotorskoj, Zbornik radova X gaučnog sastan-

u vrijeme Rimskog carstva one su svakako imale i jedan posebni značaj, jer su predstavljale i specifičnu postaju na jednom dijelu rimske vojne magistrale. Naime, i kad ne bi postojale neke indicije — koje bi sa ne mnogo istraživačkog truda arheologa svakako postale nepobitni argumenat — o postojanju rimske ceste koja je od Rosa, Luštičkim poluostrvom, pa preko jednog naselja negdje u Grbaljskom polju, možda baš Vicinium-a iz Tabula-e Peutingeriana-e, vodila za Budvu i dalje prema Skadru, te i kad ne bismo iz nekih izvora znali da se lokalitet na Rosama suprotnoj obali nazivao Trajectus, ipak bi nas i najpovršnije poznavanje konfiguracije Boke Kotorske samo po sebi odvratilo i od pomisli da bi Rimljani svoju primorsku jadransku vojnu cestu na relaciji Boke mogli provesti takvim odugovlačenjem i vijuganjem što bi izazvalo njeno provođenje kroz današnju hercegnovsku rivijeru, pa preko Kamenara, Morinja, Risna, Perasta, Kotora, brda Trojice pa dalje, lovcenskim padinama,²¹⁾ do Budve, kako su je zamišljali svi oni naučnici koji su se na bokeljsku relaciju rimske ceste osvrćali, očito zavedeni pogrešnim interpretiranjem Tabula-e Peutingeriana-e. Neki od ovih naučnika, koji su se bavili problemima lociranja Acruvium-a, ne nalazeći ovaj grad u planu rimske ceste, koja je, kako su je oni zamišljali, morala prolaziti preko terena današnjeg Kotora, koristili su ovu činjenicu kao jedan od argumenata za svoju tezu da se Acruvium nije nalazio na mjestu današnjeg Kotora.²²⁾

Evans, koji je vršio detaljna arheološka istraživanja u Boki, naročito u Risnu, ne našavši na zamišljenoj trasi nikakvih tragova rimske ceste, bio je sklon da vjeruje da Rimljani nijesu takvu cestu kroz Boku ni provodili.²³⁾ Rutar, koji je prvi uvidio nemogućnost već opisanog odugovlačenja i vijuganja rimske vojne ceste kroz Boku, pokušao je da to unekoliko ublaži: »Dio velike primorske ceste iz Aquileje u Dyrrachium, koja presjecaše cijelu pokrajinu od sjevera prema jugu, vođaše i kroz Boku Kotorsku. Iz Epidaura (Cavtat) kroz Konavle dopiraše do gornje Sutorine u Boci. Ali tu neidaše po dolini mora, kao dandanas do Hercegnovoga, nego okrenivši iz močvarne doline koso preko obronka dopiraše u Dračevicu na ravnicu Kameno, te od tuda preko Radmilovića, Bunovića i Milinovi-

ka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd 1963; Pojava kuge u Orahovcu 1690. godine i Kotorski zdravstveni magistrat, Zbornik radova Instituta za medicinska istraživanja SANU, knjiga 8, Beograd 1960.

²¹⁾ Mayer to pretpostavlja dok kaže: »Ako je tačno, da se tragovi rimske ceste vide na obroncima Lovćena...«, Doprinosi poznavanju rimskih cesta..., str. 135.

²²⁾ Da se Acruvium nije nalazio na mjestu današnjeg Kotora, već negdje kod Trašta ili u Grbaljskom polju, pretpostavljali su i tvrdili, pored ostalih: Pavao Butorac, n. dj., str. 39 i 40; Ivo Stjepčević, Kotor i Grbalj, Split 1941, str. 4—6. Maja Parović—Peškan, Novi arheološki nalazi u okolini Tivta, Starinar, knjiga XIII—XIV, Beograd 1962—1963, str. 211—217.

²³⁾ cfr. Butorac, n. dj., str. 37.

čā u dragu morinjsku i napokon uz morskū obalu u Rhizonium. Iz Rhizonija vođaše ta cesta put Pirustae te ljutskom (!) dragom u Cataron, a od tada preko sedla sv. Trojice i kroz dolinu Grbalj u Butun, kao još dandanas. Njeki mišljahu (c. Gelcich o. c. pg. 9: »a Castelnovo e costeggiando il mare a Risano«) da taj put iđaše iz Sutorine čak do mora, a od tuda mimo današnji Ercegnovi, Mellinje (!), Baošić i Bijelu kroz Verige, pa opet ovijaše se morinjskom dragom u Rhizonium. Ali već praktična vještina Rimljana protiv: se tomu, jerbo po ovoj drugoj crti bila bi cesta iz Sutorine u Risan dva puta duža, nego što je po ovoj crti. Ko poznaje obalu od topaljške (!) pa do morinjske drage, taj će se uvjeriti, da do dana današnjeg još nije bilo dobra puta uz tu obalu.«.) Šteta što Rutara nije rukovodio isti kriterijum i u odnosu na relaciju od Risna do Budve, jer ga je baš ta relacija, više nego ona od Cavtata do Risna, morala navesti na traženje drugog izlaza u zamišljanju rimske vojne ceste kroz Boku. Rutar se, kako vidimo, zadovoljio da po svojoj »prvoj crti« skрати samo za dva puta relaciju ceste od Sutorine do Risna, i to bez ikakve stvarne argumentacije, budući da u potkrepu svog tvrđenja navodi samo ovo: »Uz prvu navedenu crtu našlo se jako dosta spomenika već iz kamenog doba, koji zadosta svjedoče, da dolina između Radostaka i Devesile bijaše već prvo vrijeme prelaznim predjelom, jerbo je tu najnaravniji prielaz između Sutorine i Morinja.«.) Staviše, na drugom mjestu on tvrdi (misleći na čitavu relaciju kroz Boku): »... teško je naći prave tragove tog starog puta i možda neće biti nikad moguće sasvim točno opredieliti kuda je vodila ta pruga.«.)

Što se tragovi rimske ceste kroz Boku dosad nijesu pronašli posljedica je upornog traženja tih tragove prema indicijama pogrešno interpretirane Tabulae Peutingeriana-e. Dosad se nije ni pomišljalo da bi rimska vojna cesta mogla biti provedena na sasvim drugom pravcu. Da se rimska primorska jadranska magistrala sa Rosama suprotne obale, i to baš sa »locus qui dicitur Traiectus«, nastavljala morskim prevozom do Rosa, a od ovih dalje prema Budvi, na prvom mjestu nam pruža dokaz i sama Tabula Peutingeriana, označavajući razdaljinu od Epidaurus-a do Resinon-a (Rosa) sa 20 rimskih milja (oko 30 kilometara), što otprilike odgovara, dok je razdaljina od Epidaurus-a do Risna više nego dvostruka. Istina, ovom argumentu se može suprotstaviti činjenica da je Tabula često nepouzdana u bilježenju pojedinih rastojanja, ali — zašto bismo u nju sumnjali i onda kad se označeno rastojanje poklapa sa stvarnim? Na drugom mjestu od značaja je činjenica da se Rosama suprotni izvjesni dio obale nazivao Traiectus, denominacija koja sigurno da-

“) Simo Rutar, Starine Bokokotorske, Izvješće C. K. Realnog i velikog gimnazija u Kotoru za školsku godinu 1880—81, Zadar 1881, str. 21 i 22.

“) Isto, str. 22.

“) Isto.

tira iz rimskog doba. Ovaj lokalitet se ovako nalazio na onom dijelu suprotne obale Rosa koji je ovima najbliži, te je tako omogućavao i najkraći morski prevoz, dužine od svega 1.400 m. Ovdje moramo podvući činjenicu da se u Boki Kotorskoj samo lokalitet na Rosama suprotnoj obali nazivao Traiectus. Zabluda je tvrđenje da su se dva lokaliteta u Boki ovako nazivala, naime Prevlaka, koja spaja rt Oštro sa kopnom, i poluostrvo Prevlaka u Tivatskom zalivu. Do ovakvog tvrđenja došlo se pogrešnim prevodenjem riječi prevlaka sa traiectus,²⁵⁾ međutim prevlaka u latinskom jeziku odgovara riječi isthmus.

Prva Prevlaka, a to treba naročito podvući, i pored toga što se nalazi na Rosama suprotnoj obali (nešto zapadnije), nema veze sa lokalitetom Traiectus. Ona se prostire na sasvim malom, uzanom i niskom prostoru, zapravo predžbi koja, kako smo već rekli, vezuje rt Oštro sa kopnom. Preko nje, a radi skraćivanja morskog puta, prenosili su se na rukama manji čamci, bilo prilikom ulaska ili izlaska iz Boke, i to oni koji su bili usmjereni u pravcu sjeverno od Boke, odnosno oni koji su dolazeći sa sjevera stizali u Boku, a naročito onda kad je zbog jačeg vjetra bilo otežano isplivljavanje ili uplovljavanje. Takva namjena ove Prevlake na ulazu u Bokokotorski zaliv označena je i na poznatoj Coronelli-jevoj karti sa: *Prevlacca cioè luogo per il quale si può trasportare una barca a forza di braccia*. Dakle, i ova činjenica dokazuje da ovakva namjena ove predžbe, odnosno prevlake, nema ničeg zajedničkog sa Traiectus-om (traiectus, us, m.), što znači: prevoženje vodenim putem, pa čak i skelu ili brod za prevoženje.

Druga Prevlaka, ona naspram Tivta, prvenstveno je bio naziv za takođe uzani dio kopna koji vezuje poluostrvo koje će u srednjem vijeku dobiti, pored starijeg imena Tombe ili Tomba ili Tumba,²⁶⁾ i ime Prevlaka.

Dakle, u Boki su postojali, i danas postoje, dva lokaliteta nazvana Prevlaka; međutim, lokalitet Traiectus koji je pod tim imenom postojao u doba Rima, a i nekoliko vijekova kasnije, nije to ime sačuvao. Sloveni, koji su invadirali ove krajeve negdašnjeg Rimskog carstva, a i Vizantinci, koji će nad ovim krajevima protegnuti svoju vlast, sigurno nijesu imali potrebe za takvim vojnim pokretima koje je u svojim osvajačkim i vladajućim planovima vršilo i zamišljalo Rimsko carstvo, pa je zbog toga rimska vojna magistrala izgubila svoj značaj, a time i lokalitet Traiectus svoju funkciju, pa postepeno i svoje ime.

²⁵⁾ Ilija Sindik to kategorički tvrdi: «Istim imenom nazvano je ovo poluostrvo i od romanskog stanovništva, jer Traiectus popa Dukljanina znači Prevlaka, bukvalan prevod Traiectus-a», Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stolaća, Posebna izdanja SANU, knjiga CLXV, Beograd 1950, str. 24.

²⁶⁾ Ivo Stjepčević, Prevlaka, Zagreb 1930, str. 2.

Iako prestavši da bude vršilac onih funkcija po kojima je i ime dobio, tj. funkcija masovnog i kontinuiranog prevoženja rimskih vojnika, lokalitet Traiectus će još zadugo sačuvati svoje ime, tako da ćemo ga tako označenog naći i u dva izvora iz dvanaestog vijeka. Prvi je ugovor o miru između Kotorana i Omišana iz 1167. godine. U ovom ugovoru omiški knez Nikola se, pored ostalog, obavezuje kotorskom komesu Viti²⁵⁾ da Omišani neće nanositi nikakvu štetu brodovima koji bi bili usmjereni prema Kotoru ako bi na ove naišli na relaciji od Molunta do Traiectus-a, što znači između Molunta i ulaza u Bokokotorski zaliv. U ovoj ispravi fragment koji mi interpretiramo: do Traiectus-a glasi: usque Tracti,²⁶⁾ što je kod Farlati-ja prepisano: usque Trasti,²⁷⁾ što je mnoge historičare navelo na tumačenje ovog fragmenta sa: do Trašta ili sa: između Molunta i Trašta. Svakako da i forma usque Tracti i forma usque Trasti održavaju jezičke greške bilo u odnosu na jednu ili drugu interpretaciju, to jest bilo da se tumači sa: do Traiectus-a ili sa: do Trašta. Za prvu interpretaciju pravilna latinska forma bi glasila: usque Traiectum, a za drugu: usque Trastas. Prihvatajući stariji, Lucijev prepis,²⁸⁾ u kome stoji Tracti umjesto Traiectum, tumačeći to sa do Traiectus-a mi se oslanjamo i na činjenicu što je u slučaju gornjeg ugovora sasvim logično da je granična tačka u pomenutoj obavezi Omišana Traiectus, odnosno ulaz u Bokokotorski zaliv, a nikako ne Trašte, jer bi na relaciji od ulaska u Boku do Trašta svako ingeriranje Omišana predstavljalo direktnu povredu kotorskih, odnosno bokeljskih teritorijalnih vođa, o čemu se — a naročito prema drugim obavezama Omišana koje se rezimiraju u: «... ab hodierna die nos et nostri successores vobiscum et vestrīs successoribus puram et rectam pacem habemus absque doło ad nonam generationem» — ne može ni pomišljati.

Drugi pomen Traiectus-a, takode iz XII vijeka, nalazi se u Hronici Popa Dukljanina. Ovaj pomen je vezan uz sinovca kralja Prelimra, Legeta, za koga se kaže da je živio »in Culfo de Cattaro, in loco qui Traiectus dicitur« sagradio tvrđavu i rezidenciju.²⁹⁾

Mnogi naši historičari, pa čak i Ivo Stjepčević, koji je napisao iscrpnu i uspjelu monografiju o Prevlaci naspram Tivta,³⁰⁾ tvrde da je Dukljaninov »locus qui Traiectus dicitur« pomenuta Prevlaka.

²⁵⁾ U dokumentu stoji »Vicecomiti Catharino«, međutim radi se svakako o grešci pisara, jer treba da stoji »Vitaе, comiti Catharino«. O ispravci ove greške vidjeti: Jovan J. Martinović, Iz kotorskih isprava XII vijeka, XIII Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor 1965, str. 149—152.

²⁶⁾ Lucius Inscriptiones Dalmaticae, addenda vel corrigenda in opere de Regno Dalmatiae et Croatiae, Venetiis 1673, n. 60.

²⁷⁾ Farlati—Coletti, n. dj., Tomus VI, str. 434.

²⁸⁾ Vidi napomenu br. 25.

²⁹⁾ Ferdo Šišić, Letopis Popa Dukljanina, Posebna izdanja SAN, knjiga LXVII, Beograd—Zagreb 1928, str. 328 i 329.

³⁰⁾ Ivo Stjepčević, Prevlaka; ostalo vidjeti u napomeni 23.

Više nego za ostale, čudno je da ni Stjepčević nije bar pomislio da se pod nazivom Traiectus možda krije neki drugi lokalitet, tim prije što je on, njemu svojstvenim iscrpnim i brižljivim traganjem, utvrdio sve nazive koji se u starijim ispravama javljaju za poluostrvo u Tivatskom bazenu: »Ime se »Prevlaka« javlja u povijesnim ispravama u raznim oblicima: »Prevlacha«, »Preblacha«, »Priēnlacha«, »Privilaqua«, »Prielaqua«, »Previlacha«. »Uz ovaj naziv« — tvrdi dalje Stjepčević — »sačuvao se i drugi stariji, koji se uporedo sa prvim javlja do u XV vijek. Naziv je taj: Tombe, Tumba, Tomba, a dolazi od grčke riječi »tymbos« ili latinske »tumulus« i znači humak, brežuljak.«¹⁾

Stjepčević, koji ni u jednom izvoru nije našao da se Prevlaka nazivala i Traiectus, umjesto da Dukljaninovo pričanje o Legatu veže za Prevlaku, morao je i u odnosu na Dukljaninov Traiectus primijeniti isti kriterijum koji je sasvim pravilno primijenio u odnosu na Jiričekovo tvrđenje: »da se na Prevlaci ima tražiti Porfirogenetov dioklijski grad »to Noygrāde«, naime da se »tomu protivni okolnost da Prevlaka pod tim imenom nije nigdje označena.«²⁾

I činjenica da na Prevlaci naspram Tivta, gdje su vršena u više navrata arheološka iskopavanja, nijesu nađeni nikakvi ostaci Legetove tvrđave, već samo tvrđave koju će mletačke vlasti u Boki podići nešto poslije 1420. godine, ubjedljivo upućuje na to da Prevlaka nije isto što i »locus qui Traiectus dicitur«. Zato, ako smo skloni da povjerujemo Popu Dukljaninu, Legetovu rezidenciju trebalo bi tražiti na sjevernoj obali ulaza u Bokokotorski zaliv.

Dakle, Traiectus koji smo deducirali iz isprave iz 1167. godine i »locus qui Traiectus dicitur« iz Hronike Popa Dukljanina, jasno je, moraju se odnositi na isti lokalitet, kome je i samo ime označavalo i reon postojanja i namjenu, a i logično lokaciju.

Da bi jedan lokalitet dobio tako namjensko ime, kakvo je to Traiectus, svakako moramo, isključiti neko sporadično prevoženje priobalnih stanovnika, i opravdanost tog naziva tražiti u mnogo široj i značajnijoj namjeni: uvjereni smo: u prekomorskom kontinuiranju rimske jadranske vojne ceste od Rosa, odnosno Rosinum-a, koji je naznačen u Tabula-a Peutingeriana-i kao naselje sigurno razvijenije od »locus qui Traiectus dicitur«.

Da se preko Traiectus-a nastavljala rimska vojna magistrala kroz Boku, sem činjenice što u njoj ne figurira Risan, dokazuje i činjenica da u njoj nije naveden ni Acruvium (kasnije Kotor), već Vicinium, koje se naselje možda nalazilo na mjestu gdje neki traže Plinijev Acruvium, u blizini zaliva Trašte ili negdje u Grbaljskom polju. Nama je sasvim jasno što ni Risan ni Acruvium, iako tada si-

¹⁾ Isto, str. 2.

²⁾ Isto, str. 4.

gurno najvažniji gradovi u Boki, ne figuriraju u planu rimske vojne magistrale; uostalom, oni ni danas nijesu označeni na naštoj tek izgrađenoj Jadranskoj magistrali, sa kojom će ih vezivati sporedni krak, koji se upravo dovršava. Koliko li je tek opravdanje imala rimska vojna cesta da prekomorskim prelazom na liniji Traiectus — Rose skrati preko trideset kilometara puta kroz Boku, kad naša današnja, možemo reći, turistička magistrala, koja baš iz svojih glavnih namjenskih razloga to ne bi trebalo da čini, skraćuje trajektom Kamenari — Lepetane, 900 m dugim, svoju bokeljsku relaciju za svega desetak kilometara.

Iz gornjeg našeg izlaganja, a naročito iz našeg zacrtavanja rimske vojne ceste kroz Boku: od Rosa, Luštičkim poluotrovom, pa zatim Grbaljskim poljem do Budve, rezultira da bi Acruvium, da se nalazio na mjestu gdje ga neki naučnici pokušavaju ubicirati, a ne na mjestu današnjeg Kotora, bio i naveden u Tabula-i Peutingeriana-i.

Iako ne želimo da se na ovom mjestu detaljno upuštamo u problem lociranja starog Acruvium-a, ipak smatramo potrebnim da se u prilog našem interpretiranju Tabula-e Peutingeriana-e — pri čemu je tumačenje naziva Resinum sa Rose, a ne sa Risan, svakako glavno pitanje — i na ovom problemu bar parcijalno zadržimo. Da je u Tabula-i Peutingeriana-i pod Rosinum označen Risan, a ne Rose, onda bi Acruvium, koji u vrijeme sastavljanja Tabule svakako postoji kao oppidum civium Romanorum, a koji ne nalazimo prema našoj interpretaciji Tabule na liniji Rose — Budva, morao figurirati u nastavku zamišljene magistrale od Risna prema jugu, odnosno na mjestu današnjeg Kotora. Dakle, činjenica što se Acruvium u Tabuli uopšte ne pominje, sem što osnažuje našu tezu o sasvim drugom pravcu magistrale, pruža i indirektan dokaz o nepostojanju Acruviuma u blizini Trašta ili negdje u Grbaljskom polju, prema tome nema razloga da se on locira negdje izvan današnjeg Kotora, tim prije što o tome da se Acruvium nalazio na mjestu današnjeg Kotora, pored ostalog, postoje i vrlo ubjedljive arheološke indicije,⁶⁾ koje se lako mogu suprotstaviti inače sasvim nepreciznoj i zbrkanoj Ptolemejevoj karti, na kojoj je mjesto označeno sa 'Ακρούιον⁷⁾ bilo i povod za pravljenje pretpostavki, a i za izvođenje zaključaka, o lociranju Acruvium-a izvan današnjeg Kotora.

Dok su se neki pisci zadovoljavali samo pretpostavkama o mjestima na kojima bi mogao biti lociran Acruvium, isključujući mjesto današnjeg Kotora, dotle je Mayer samouvjereno tvrdio da se Acruvium nalazio na teritoriji današnjeg Grblja: »... otkad sam

⁶⁾ Pavle Mijović, n. dj., str. 27—43.

⁷⁾ i Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme..., str. 105.

g. 1926. dokazao¹¹⁾ da je današnje ime Grbalj neposredni nastavak staroga imena Acruvium, točnije Agruvium (s glasom g prema Livijevu Agravonitae), iz čega nužno slijedi, da se ovaj grad nalazio na teritoriji današnjeg Grblja...¹²⁾ I na jednom drugom mjestu je Mayer, bez ikakve rezerve, tvrdio to isto u ovoj formi: »Osim toga sam dokazao da Acruvium nije bio na mjestu današnjeg Kotora, kako je to Tomaschek pretpostavljao, nego na području današnje općine Grbalj između Kotora i Budve...¹³⁾»

Isključujući činjenicu da se Acruvium nalazio na mjestu današnjeg Kotora, Mayer negira postojanje na ovom mjestu, ako ne nekog manjeg naselja, a ono svakako nekog većeg, gradskog, rimskog naselja, jer to isključenje eo ipso rezultira iz samog Majerovog lociranja Acruviuma, pošto ako današnji Kotor u rimsko doba nije nosio to ime, onda ne može preostati ništa drugo nego da se izvede zaključak da na terenu današnjeg Kotora nije postojalo nikakvo gradsko naselje, budući da antički pisci, navodeći gradove i značajnija naselja u Boki, pominju samo Acruvium, Risan, Budvu, Vlcinium i Rose. Nama je zaista čudno što ovako logična dedukcija, koja se sama po sebi nameće, nije odvrtila Mayer-a od upornog insistiranja na lociranje Acruviuma daleko od današnjeg Kotora, a to tim prije što su baš njemu ne samo bili dobro poznati znatni već davno otkriveni arheološki ostaci u Kotoru iz doba Rima, već što je on sam opisao jedan tek 1931. godine otkriveni rimski spomenik u neposrednoj blizini grada, za koji je on kazao da »spada najkasnije u treći vijek posl. Kr.«, a koji spomenik veoma ubjedljivo govori o tadašnjem postojanju na terenu današnjeg Kotora jednog značajnijeg gradskog naselja, budući da se u tom spomeniku, zapravo u nadgrobnom natpisu, govori o gradskom nadljekaru (ἄρχιαιτρός)¹⁴⁾. Ovaj je spomenik, kad je riječ o dokazivanju karaktera i veličine rimskog naselja koje je postojalo na mjestu današnjeg Kotora, od naročitog značaja, budući da je potpuno sigurno da je otkriven na mjestu gdje je bio i postavljen, što i Mayer ne izbjegava potvrditi: »... ipak mora da je bila (ploča) na svom prvobitnom mjestu, jer se ispod nje našla čovječja lubanja i nešto kosti, a u neposrednoj blizini još tri lubanje...¹⁵⁾» Štaviše, Mayer nam pruža i podatak da je ova nadgrobna

¹¹⁾ Iako ovdje Mayer ne kaže gdje, podrazumijeva se u njegovoj raspravi: Gdje se nalazio stari Acruvium?, Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. L, str. 85—93, zapravo u prvom njemačkom (nešto kraćem) izdanju ove rasprave, objavljenom 1926. godine pod naslovom »Wo lag das alte Acruvium?«, Indogermanische Forschungen 44, 1926, str. 193—201.

¹²⁾ Antun Mayer, Catarensia, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Vol. I, str. 98.

¹³⁾ Antun Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta..., str. 135.

¹⁴⁾ Isti, Novo nađeni grčki natpis u Kotoru, preštampano iz Nastavnog vjesnika, st. 5—8, knj. XL, god. 1932, str. 1.

¹⁵⁾ Isto.

ploča otkrivena na dubini od jednog metra pod zemljom.“) Tako ni Mayer, a ni svi ostali naučnici koji dijele Majerovo mišljenje u pogledu lociranja Kotora, nijesu mogli u odnosu na ovaj tako važan spomenik — koji govori da je Kotor, kako i sam Mayer zaključuje: „... imao u rimsko doba opštinske liječnice, takvi su nam za malo gradova rimskog carstva posvjedočeni: na natpisima, i to za Benevent, Pisaurum, Aeclanum, Lampsak, Spartu i Pulj u Istri; sada dolazi i Kotor.“) — pretpostavljati i tvrditi da je sa nekog drugog mjesta prenesen u Kotor, što inače obično tvrde kad je riječ o drugim rimskim spomenicima nađenim u Kotoru.

Glavni, zapravo jedini argument na kome Mayer zasniva svoje tvrdjenje o lociranju Acruviuma negdje u Grblju jeste etimološka veza koju on nalazi između riječi Acruvium i riječi Agravonitae. Livijevo pominjanje Agravonita nalazi se u ovom kontekstu: »Inde (Lucius Ancius, pošto bio je savladan Ilirski kralj Gencije) in tres partes Illyricum divisit: unam eam fecit... tertiam Agravonitas et Rhizonitas et Olciniatas accolatque eorum.«) Neshvatljivo nam je da je Mayer mogao interpretirati ovaj tekst, koji govori o rimskoj podjeli Ilirika, na takav način da je njegov treći dio obuhvatio samo Rijnjane, Akruvljane i Olcinjane. Od ovakve interpretacije na prvom mjestu ga je morala odvratiti činjenica što mu je ovakav treći dio morao izgledati i previše malen. Sem ove činjenice, druge su mu morale djelovati još ubjedljivije. Sasvim je jasno da se, kad je riječ o podjeli jedne države, kakva je bila Ilirik, u nabrojanju mogli doći u obzir samo veliki regioni, čija su imena mogla biti zamijenjena nazivima ilirskih plemena, ili pak većih skupina tih plemena, pa je zbog toga jasno da pod Agravonitae, Rhizonitae i Olciniatae treba podrazumijevati nazive ilirskih plemena, prema kojima su označavane i oblasti koje su ta plemena naseljavala. Dakle, pod gornjim nabrojanjem treba podrazumijevati tri veće oblasti Ilirika, od kojih oblast koju su naseljavali Rhizonitae svakako nije bila manja od prostora današnje Boke, već, štaviše, vjerujemo da se pleme Rhizonitae prostiralo i izvan njenih granica, sigurno duboko u njeno zaleđe. Plemenski naziv Rhizonitae dao je i ime ne samo njihovom svakako najvećem i najznačajnijem naselju, Risnu, već i čitavom Bokokotorskom zalivu (Ριζονικός κόλπος). Ova posljednja činjenica nedvosmisleno navodi na to da pod Rhizonitae treba u najmanju ruku podrazumijevati svo stanovništvo Boke. Prema tome, u granicama u kojima su bili naseljeni Rhizonitae nikako ne možemo tražiti i Agravonitae, koji se, kako smo vidjeli, kod Livija posebno navode i u nabrojanju stavljaju prije Rhizonita. Sam redosljed u Livijevom nabrojanju: Agravonitae et Rhizonitae et Olciniatae im-

*) Isto.

**) Isto, str. 2 i 3.

**) Titus Livius, n. dj., liber XLV, s. 26.

perativno zahtjeva da Agravonitae tražimo na sjeveru od Boke, ili bar sjevernije od Risna u slučaju kad bi, kao neki, smatrali da su Rhizonitae samo stanovnici Risna.

Kad je već uzeo navedeni Livijev tekst kao osnovni element svoga zaključka o lokaciji Acruviuma, Mayer-u nije ostalo drugo nego da ćutke pređe preko paradoksa koji u odnosu na njegov zaključak rezultira iz samog tog teksta. Da je Mayer prišao Livijevom navedenom tekstu onako kako sam taj tekst zahtijeva, on bi a priori isključio svaku mogućnost etimološkog vezivanja riječi Acruvium, kao naziva jednog od gradova u Boki, sa pojmom Agravonitae, nazivom ilirskog plemena koje, kako smo već rekli, treba tražiti sjeverno od Boke.

Livijev pomen Agravonita, kao očito ilirskog plemena, jedini je koji nam se sačuvao u antičkim izvorima, pa je zbog toga i jedini što o ovom plemenu možemo zaključiti to da je ono živjelo na sjeveru od Boke, ali bez bližeg određivanja njegovog teritorijalnog dometa. Ovo, prema Liviju, lociranje plemena Agravonita sjeverno od Boke teško je pobijati izvorima koji govore o lociranju drugih ilirskih plemena na prostoru od Neretve prema Boki, jer su izvori koji nam o tome govore takvi da, čak i u odnosu na najpoznatije i najznačajnije ilirsko pleme Ardieja, dopuštaju lociranje s jedne ili s druge strane Neretve.⁴⁾

Da je Mayer po Livijevim indicijama tražio pleme Agravonita na sjeveru od Boke, tamo bi on našao i daleko srećniju i više moguću filološku vezu između naziva ovog plemena i starog imena jednog lokaliteta čija latinska forma glasi Gravosium (kasnije: Sancta Crux, Santa Croce, Gruž).⁵⁾ Koliko bi ubjedljiva bila njegova etimološka dedukcija Agravontia-e > Gravosium od one na kojoj je on tako uporno i samouvjereno insistirao: Acruvium > Agravonitae. Da je sa svojom filološkom analizom deducirao naziv Gravosium iz pojma Agravonitae, Mayer ne samo što ne bi svoj zaključak doveo u paradoksalni odnos sa ostalim dijelom navedenog Livijevog teksta već bi, štaviše, potvrdio i tačnost Livijevih navoda, kako u odnosu na naziv tako i na lokaciju ilirskog plemena čije nam se ime samo kod njega sačuvalo, a sem toga bi riješio i pitanje etimologije riječi Gravosium, koja riječ, kao ni Acruvium sa Agravonitae, nema nikakve veze sa Crux, iz koje je vjerovatno izveden oblik Gruž.

⁴⁾ Fanula Papazoglu, O teritoriji ilirskog plemena Ardieja, Zbornik Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta, knjiga VII—1, Beograd 1963, str. 73. — U »Pannoniae et Illyrici veteris tabula; ex conatibus geographicis Abrahami Ortelii Antverpiani« iz 1590. godine naglašeno je da je neizvjesna teritorija na kojoj je živjelo ilirsko pleme Agravonita: »Loca incertae positionis: in Illyria populi: Agravonitae...«.

⁵⁾ Vidjeti Rječnik Hrvatskog ili srpskoga jezika JAZU, sveska 11, str. 484.

U svom opširnom filološkom raspravljanju prilikom izvođenja pojma *Agravonitae* iz naziva *Acruvium* Mayer^{*)} se sretao sa, za nas, nesavladljivim poteškoćama, u koje je opet upao kada je, htijući bolje poduprijeti svoju tezu, tvrdio: »Natpis koji se nalazi usred polja kod ruševina dukljanske biskupske palače, podignut je nekom Fl(avio) Urso do(mo) Aqr(uvio) — dakle prvom poznatom Grbljaninu — ako je točno čitanje Engleza Munro, koji je našao natpis (*Archaeologia* LV, 1896, str. 46), a s kojim se slaže i Sticotti (up. str. 193 na n. mj.)«^{**)} Mi, međutim, sem toga što pretpostavljamo da je navedeni natpis u fragmentu *Aqr* pogrešno prepisan, na što nas navodi inkompatibilnost, zapravo potpuna nemogućnost suglasničke grupe *qr*, još manje ga možemo prihvatiti kao elemenat kojim se želi poduprijeti mogućnost pojave glasa *c* u *Acruvium*-u mjesto glasa *g* iz *Agravonitae*, što Mayer ovako pokušava objasniti: »... pa ako nalazimo napisan *q* pred konsonantom, što je sasvim neobično, to znači da su nastojali istaknuti osobitu kakvoću guturala u ovom ilirskom imenu«^{**)} čime hoće da pravda inače upornu pojavu glasa *c* u svim antičkim izvorima u kojima se pominje *Acruvium*, koji je, kad je već mogao biti označen i sa *Aqruvium*, veoma lako mogao biti i *Agruvium*, kako bi to htio Mayer radi lakšeg izvođenja pojma *Agravonitae* iz naziva *Acruvium*.^{*)}

Mi se ovdje nećemo opširno zadržavati na dosad u nauci isticaoj argumentaciji u prilog tvrđenja da se *Acruvium* nalazio na mjestu današnjeg Kotora, već ćemo samo navesti neke novije radove u kojima se ta argumentacija iznosi: Ilija Sindik, *Gdje se nalazio Acruvium?*, *Glasnik Geografskog društva*, XXVII, Beograd 1947, str. 117—121; Isti, »A. Mayer, *Catarensia*«, *Istorijski zapisi*, sv. 1—2 za 1955. godinu, str. 411—418; Pavle Mijović, *Acruvium — Dekatera — Kotor u svjetlu novih arheoloških otkrića*, *Starinar*, knjiga XLII—XIV, Beograd 1962—1963, str. 27—47. Ali, smatramo oportunističkim da se i na ovom mjestu osvrnemo na neka Majerova tvrđenja u vezi sa njegovim mišljenjem o tradiciji imena *Acruvium*: »Potonja okolnost jasno govori da tradicije o postojanju Askrivija na mjestu današnjeg Kotora u gradu nije bilo«^{*)} a nešto pred ovim: »... pa dok u cijelome Srednjem vijeku nema traga kakvu drugom imenu mjesto Kotora, sredinom 16. vijeka javlja se, istina ni tada u službenim spisima, nego u učenim djelima i u lijepoj knjizi, ime *Ascruvium*, kako ga pišu *cives Ascriviensis*. To se prvi put, čini se, nalazi u »*Descriptio Ascriviensis urbis per Joannem Bonam de Boliris*«^{*)} Uvjeren da je

^{*)} U već navedenoj raspravi *Gdje se nalazio stari Acruvium?*, str. 85—93.

^{**)} Isto, str. 87.

^{**)} Isto.

^{*)} Sa ovakvim Majerovim mišljenjem složila se i Maja Parović—Pešikan (n. dj., str. 216).

^{*)} A. Mayer, *Catarensia*, str. 99.

^{*)} Isto, str. 98.

pjesnik de Boliris bio prvi koji je, iz humanističkih manira, Kotoru za antičko doba pripisao ime Ascrivium, i to u pjesmi za koju kaže da je spjevana između 1538. i 1551. a objavljena kao prilog u »Povijesti Dubrovnika« od Sirafino-a Razzi 1595. godine u Lucca-i,¹⁰⁾ Mayer tvrdi: »Romanska tradicija (misli se na tradiciju uopšte, a ne samo na tradiciju Acruviuma) u gradu prekinuta je dakle najkasnije u XV vijeku, kad ni Boličini (de Boliris-ovi) djedovi više nisu za nju znali: te je nisu mogli predati svojim unucima.«¹¹⁾ Međutim, sama činjenica što će se u doba humanizma kotorski građani nazivati cives Ascriviensis i što će se, kao reminiscencija na negdašnje ime grada, naziv Ascrivium javljati ne samo u „učenim djelima i u lijepoj knjizi« već i u službenim spisima, pa i u geografskim kartama,¹²⁾ i to mnogo ranije nego što će se pojaviti de Boliris-ov spjev, sama po sebi govori da je ta tradicija u Kotoru bila uvijek živa.

Ako je de Boliris-ov spjev i nastao, kako Mayer kaže, između 1538. i 1551. godine, on je objavljen tek 1595. godine, pa bi prema tome tek poslije te godine, ako je de Boliris bio prvi koji je izvršio odgovarajuću mistifikaciju, mogla biti i prihvaćena ta mistifikacija u učenim djelima i u lijepoj književnosti.

Da je samo prelistavao djelo Flaminius-a Cornelius-a Catharus Dalmatiae civitas,¹³⁾ Mayer bi lako izbjegao i pogrešnu pretpostavku da je de Boliris bio prvi koji je Kotoru za antičko vrijeme pripisao ime Acruvium, jer bi u ovom djelu našao objavljenu u cjelosti pjesmu »Ascrivium« kotorskog patricija Ludovika Paskvalija, koja je hronološki starija od de Boliris-ovog spjeva.¹⁴⁾

Starija od datuma objavljivanja de Boliris-ovog spjeva je i »Rerum Venetarum ab urbe condita ad annum MDLXXXV HISTORIA« mletačkog patricija Petrus-a Iustinianus-a, koja je objavljena 1575. godine prvi, a iste godine i drugi put, što se konstatuje iz izdanja koje je nama bilo pristupačno, a na kome stoji: Nunc ab eodem denuo revisa et rerum memorabilium additione exornata... Venetis MCLXXV. Ova »Historia« je, bar za starije vrijeme, pa izgleda sve do vremena njenog pisca, u stvari prepis raznih starih mletačkih hronika, kao što je to uočio njen prevodilac na italijanski jezik Gioseffo Horologgi, koji je to istakao i na naslovnoj stranici svog objavljenog prevoda: Historia Venetiana raccolta dal clarissimo S. Pietro Giustiniano et tradotta...«. Govoreći, ili bolje, prenoseći tekst jedne starije hronike, o mletačkom napadu na Kotor 1378. godine. Iustinianus u navedenoj svojoj Historia-i kaže: »Cum duo de triginta rostratis navibus ad Catharum oppugnandum, quod olim

¹⁰⁾ Isto, str. 99.

¹¹⁾ Isto, str. 100.

¹²⁾ Pavle Mijović, n. dj., str. 46 i 47.

¹³⁾ Objavljeno: Patavii MDCCLIX.

¹⁴⁾ Flaminius Cornelius, Catharus... str. 101—112.

Ascrivium appellabatur, in intima Illyrici maris part situm, Pisanus (Victor) Imperator transcendit.«⁶⁾ Vrlo je vjerovatno da je Iustinianus u nekoj 1378-moj godini savremenoj hronici našao zabilježeno za Kotor »quod olim Ascrivium appellabatur«, ali i ako nije tako, već da je on sam putem nekog drugog saznanja dodao ovaj stari naziv za Kotor, ipak u svakom slučaju otpada činjenica da bi izvor tog njegovog saznanja mogla biti de Boliris-ova pjesma objavljena 1595. godine. Još manje je ova pjesma, kao i ona ranija, tj. Paskvaljev »Ascrivium«, mogla uticati na pojavu imena Ascrivium za Kotor u jednom službenom spisu apelacionog suda u Veroni,⁷⁾ zapravo u jednoj apelacionoj odluci ovog suda mnogo starijeg datuma od 14. jula 1544. godine, kada je registrovana u Kotorskoj kancelariji, a u kojoj, pored ostalog, stoji i ovo: »Proponebatur in testamento cuiusdam Johanis Glavati, civis Ascrivienis...«⁸⁾

Baš ova pojava imena Ascrivium u jednom zvaničnom spisu, a to stvaranom daleko od Kotora, veoma ubjedljivo govori ne samo o neprekidnosti tradicije u Kotoru već i o širokoj rasprostranjenosti saznanja da su Kotor i Ascrivium u stvari jedno te isto, a to tim prije što nam, i pored naše dedukcije o takvom saznanju, mora baš izgledati čudno što se u jednoj odluci koja je donesena poslije dugog i podrobnog analiziranja odredaba statuta koji nosi naslov »Statuta civitatis Cathari« uopšte pojavljuje ime Ascrivium za Kotor (Catharus, Cattarus). Ali ne samo u ovoj apelacionoj odluci Veroneškog suda, već i u drugim takvim odlukama ovog suda, kao i u odlukama apelacionih sudova u Padovi, Vizenza-i i Treviso-u naizmjenično će se pored Kotora javljati i Ascrivium sve do pada Mletačke Republike.⁹⁾

I predstavnici mletačke vlasti u Kotoru nazivaju sebe — iako, istina, rijetko — rektorima i provizorima Askrivija; tako u jednom prepisu koji je izvršen za vrijeme prve austrijske vladavine u Kotoru (1797—1805) stoji: »Exemplum tractum ex volumine nobilis viri

⁶⁾ Str. 105. Na drugom mjestu (str. 454) Justinianus, navodeći imena poginulih zapovjednika galija koje su se u lepantskoj bici (1571. godine) borili u sastavu mletačke flote, pominje i suprakomesa kotorske galije Jerolima Bizantija, za koga kaže da je iz Askrivija (»Hieronymus Byzantius ex Ascrivio«).

⁷⁾ Dukalom od 30. jula 1433. godine bilo je odlučeno da se prizivi u građanskim sporovima protiv odluka kotorskog suda mogu podnositi samo na sudske kolegije, tj. apelacione sudove, Padove, Treviza, Verone i Vičence (Statuta civitatis Cathari, str. 218). Prema tome, ovim dukalom je bila abrogirana odluka kotorskog Velikog vijeća donesena 6. oktobra 1367, dakle u vrijeme kad se Kotor još nalazio u okviru nemanjičke države, koja odluka je određivala da se apelacije u civilnim sporovima podnose kolegijumu pravnika u Rimu ili Perudi, Bolonji i Padovi (Stat. Cathari, str. 217—222).

⁸⁾ Državni arhiv u Kotoru (DAK) — Sudsko-notarski spisi (SN), knjiga 48, str. 444.

⁹⁾ Na mnogim mjestima u fondu DAK—SN.

Camili Michiel, rectoris ac provisoris (1616—1618). Ascrivienſis, existens in offitio Cesarei Regii Tabularii eiusdem civitatis.»⁹⁾

Odbacujući na osnovu izloženog svaku vezu između Agravonita Ascriviuma, kao i promašenu dedukciju iz te zamišljene veze, prema kojoj se grad Acruvium nalazio negdje u Grbaljskom polju, a ne nalazeći ga na Tabuli Peutingerijani, osnažujemo sva dosadašnja tvrđenja prema kojima se ovaj grad nalazio na mjestu današnjeg Kotora, te, prema tome, kao ni Risan, nije se mogao ni nalaziti na rimskoj primorskoj vojnoj magistrali.

Stanovnici Ascriviuma nijesu se, dakle, mogli nazivati Agravonitae, već su se sigurno i u rimsko vrijeme nazivali cives Ascrivienſis, ili Acruvienses, ili pak Acrivienſes, a oni su, kao i ostali stanovnici današnje Boke Kotorske, sigurno pripadali ilirskom plemenu Rhizonitae.

Već smo istakli da pod Livijevim Agravonitima, Rizonitima i Oleinatima treba podrazumijevati stanovnike svakako triju većih oblasti, od kojih bi prva obuhvatala jedan dio našeg primorja sa izvješnim zaleđem koji ide na sjeveru od Boke možda sve do Neretve; druga današnju Boku Kotorsku, uključujući Budvu, koju inače Livije u pomenutoj podjeli ne pominje, iz čega se jasno zaključuje da njeno stanovništvo ubraja među »Rhizonitae et accolaeque eorum«, i možda čitavu teritoriju do Spiča; a treća prostor od Spiča pa do negdje blizu Skadra, na kojoj bi živjelo pleme Oleinatiae, a ne samo stanovnici Ulcinja.

Pošto je, kako smo već naročito naglasili, u našem korigovanju dosadašnjeg tumačenja odgovarajućeg fragmenta Tabulae Peutingeriana-e, naše interpretiranje naziva Resinum sa Rose bitno u ovom našem radu, smatramo za potrebno da što je moguće više iscerpemo obrazloženje takve interpretacije. Vrativši se na Ptolemejevu kartu. Na njoj su, za razliku od Tabule, Rose obilježene sa ρΙΒΛΥΟV Još, za razliku od Tabule, Ptolemejeva karta, sem Rosa, bilježi i Risan, i to sa ρΛϚΑΥΑ Polazeći od uvjerenja i tvrđenja da se na Ptolemejevoj karti oznaka ρΙΒΛΥΟV odnosi na Risan, a ne na Rose, ni Mayer ni drugi proučavaoci već više puta pomenutog plana rimske vojne ceste, koji su inače nužno bili upućeni i na Ptolemejevu kartu, nijesu se upuštali u objašnjenje činjenice da se baš negdje na mjestu gdje bi trebalo da figurira Risan, ili barem gdje je mnogo prikladnije da figurira nego na mjestu gdje je naveden ρΙΒΛΥΟV (Rose), označen lokalitet ρΛϚΑΥΑ to je nesumnjivo Risan.

⁹⁾ Ovaj prepis smo pronašli u DAK—SN, knj. 79, gdje je naknadno umetnut, i to između listova 484 i 485, u kojima se radi o odgovarajućem predmetu iz 1618. godine. Pomenuti prepis sada nosi signaturu SN 79/484a.

Neki raniji historičari, kako stoji kod Farlati-a mislili su da je Resinum, odnosno $\epsilon\rho\acute{\iota}\beta\lambda\nu\nu\omicron\nu$ (iz Ptolemejeve karte) jedno te isto što i $\epsilon\rho\lambda\zeta\alpha\nu\alpha$: »Ptolemaeus Diocleae et Scodrae Rhizanam interjecit, quam urbem aliqui putant eandem esse ac Rhizinium(!)«,^{*)} te da je kako oni smatraju, Ptolemej dva puta pomenuo isti grad riječima koje se malo razlikuju: »et Ptolemaeum bis eadem civitate vocabulo paululum diverso nominasse existimant«. Farlati, napravo Coleti, ne slažući se s ovakvim mišljenjima, dodaje: »sed, si retinenda est positio quam idem auctor Rhizanae attribuit inter Diocleam et Scodram, ab Rhizinio (!) cum longe absit, distinguere oportet.«^{**)} Iako je pravilno primijetio da treba razlikovati gradove $\epsilon\rho\acute{\iota}\beta\lambda\nu\nu\omicron\nu$ i $\epsilon\rho\lambda\zeta\alpha\nu\alpha$ iz Ptolemejeve karte, pošto su pod ovim imenima navedena dva mjesta prilično udaljena jedno od drugog, Coleti, koji je, inače, pogrešno označio $\epsilon\rho\acute{\iota}\beta\lambda\nu\nu\omicron\nu$ sa Rhizinium, Plinijevim Risnom, ne rješava ovo pitanje.

Dok Ptolemej na svojoj karti označuje Rose $\epsilon\rho\acute{\iota}\beta\lambda\nu\nu\omicron\nu$ tako da izgleda da se nalaze na otvorenom moru, i to pred Bokokotorskim zalivom, što je inače veoma važno, iako je taj zaliv napako ucrtan, dotle Risan $\epsilon\rho\lambda\zeta\alpha\nu\alpha$ postavlja nešto unutar kopna, i to tako da figurira negdje iza sredine istočne linije zaliva, pa kad ne bi bio nešto udaljen od obalne linije, mogli bismo reći: baš na pravom mjestu. Što Ptolemej Risan $\epsilon\rho\acute{\iota}\beta\lambda\nu\nu\omicron\nu$ smješta nešto udaljeno od obale i što ga ne navodi među gradovima $\Delta\alpha\lambda\mu\alpha\tau\iota\alpha\varsigma$ $\Pi\alpha\rho\acute{\iota}\lambda\iota\omicron\varsigma$ već među $\Delta\alpha\lambda\mu\alpha\tau\iota\alpha\varsigma$ $\delta\acute{\epsilon}$ $\chi\acute{o}\lambda\epsilon\iota\varsigma$ $\mu\epsilon\theta\omicron\upsilon\gamma\epsilon\iota\omicron\iota$ sigurno proističe otuda što je u odnosu na Risan upotrijebio Polibija koji kaže da se Risan nalazi udaljen od mora i da je smješten na risanskoj rijeci.^{***)}

Iako smatramo da su navedene argumentacije dovoljne kao obrazloženje naše interpretacije: $\epsilon\rho\acute{\iota}\beta\lambda\nu\nu\omicron\nu$ odnosno Resinum (iz Tabule) — sa Rose i $\epsilon\rho\lambda\zeta\alpha\nu\alpha$ odnosno Skilaksov $\epsilon\rho\lambda\zeta\omicron\upsilon\varsigma$ Polibijev $\epsilon\rho\lambda\zeta\omega\nu$, Livijev Rhizon i Plinijev Rhizinium — za Risan, ipak mislimo da je korisno osvrnuti se i na neke tekstove koje donosi Coleti kad govori o historijatu risanske episkopije. Dvije papske bule iz godine 591. : 595. koje on donosi, i koje su adresirane prvom poznatom risanskom biskupu, nose intestat »Gregorius« (papa) episcopo Rhiziniensi«. Pošto je i intestat, kao i tekst bula, donesen kursivom, treba pretpostaviti da rečeni instat nije neki Coleti-jev predmetnuti regest, već da je sastavni dio papske bule, pa pošto u njemu nalazimo riječ Rhiziniensi, treba da to smatramo da se ove dvije bule

*) Farlati — Coleti, n. dj., str. 410.

**) Isto.

**) Ludovicus Dindorfius, Polybii Historia, vol. I, str. 132.

zaista odnose na risanskog episkopa. Poslije ovog prvog risanskog poznatog episkopa, kako kaže Coleti, »... per annos fore septingentos nummus reperitur episcopus Rhiziniensis«. Prvi naredni, poznati, kako Coleti tvrdi, risanski episkop javlja se tek 1271. godine, ali ni on, kao ni svi ostali episkopi koje Coleti svrstava pod risanskim, nabrajajući trinaestoricu od 1271. do 1540. godine, ne nose naziv »episcopus Rhiziniensis«, već Rossanensis, Rosensis ili Rosonensis.⁴¹⁾ Ali i pored toga što Coleti navodi da »Rhizinium non solum nostris, sed etiam antiquioribus temporibus Rosonum, sive Rosonium appellari«,⁴²⁾ ipak docnije distinguira Rhizinium od Rosonum, pa smatra da je risanski episkop, »Rhizinio everso, sedem suam Rosam, seu Rosas, oppidum ad fauces Sinus Rhizonici situm, transtulit«,⁴³⁾ te da otuda i dolazi njegov naziv »episcopus Rossanensis, Rosensis ili Rosonensis«. Mi, međutim, smatramo da po razorenju Risna, koje je, po tradiciji, a i po nekim indicijama, moglo uslijediti zbog nekog jakog prirodnog poremećaja baš krajem šestog ili početkom sedmog vijeka, nije uopšte došlo do obnavljanja risanske episkopije, te da je umjesto nje ustanovljena druga sa sjedištem u Rosama, koje su, ponovimo i ovdje, ne samo u starom već i u srednjem vijeku, pa i kasnije, bile mnogo značajnije naselje nego što su to danas. Da se samo radilo o promjeni sjedišta, koje je moglo biti i privremeno, risanski biskup bi bio zadržao naziv »episcopus Rhiziniensis«, te se ne bi tako uporno za period od 1271. do 1540. nazivao »episcopus Rosensis« i sl. I pored toga što se, sem dokumenata koje donosi Coleti, nije sačuvao nikakav drugi materijalni trag bilo episkopije u Risnu ili u Rosama, mi ne možemo sumnjati da su i jedna i druga bar za neko vrijeme stvarno postojale. Kasniji nosioci titule »episcopus Rosensis« vjerovatno su bili samo titularni, budući da su od sredine XIV vijeka Rose sigurno potpadale pod faktičku crkvenu jurisdikciju kotorskog biskupa.

Isto tako kao što činjenica da rimska vojna magistrala nije prolazila preko Risna i Acruviuma, kasnijeg Kotora, rezultira u ispadanju ovih dvaju najvažnijih gradova u Boki iz Tabula-e Peutingeriana-e, druga činjenica, naime prirodno uništenje Risna, koje je svakako uslijedilo prije sastavljanja djela ravenkog anonimnog geografa, objašnjava i ispadanje starog ilirskog grada iz ovog djela.

Da je poslije svoje propasti negdašnji Risan dugo čekao na svoju obnovu dokaz nam pruža i Konstantin Porfirogenet, koji govoreći o saracenskom pustošenju bokeljskih gradova ne pominje među njima Risan, već samo Kotor, Budvu i Rose.⁴⁴⁾ Što su se poslije

⁴¹⁾ Farlati — Coleti, n. dj., str. 414 i 415.

⁴²⁾ Isto, str. 411.

⁴³⁾ Isto, str. 415.

⁴⁴⁾ Konstantin Porfirogenet, n. dj., str. 342, 344 i 347.

stradanja iz 840. godine Rose brže obnavljale nego Risan, te zbog toga mogle i da prihvate sjedište episkopa, možda po drugi put, može se shvatiti vjerovatnoćom da naježda Saracena nije prouzrokovala takvo stradanje Rosa kakvo je, kako i predanje govori, izazvao udar prirode koji je doživio Risan.

Sem drugih, svakako i činjenica da su Rose bile sjedište episkopa, i to možda već od početka VII vijeka, a najkasnije počev od 1271, kad se pominje prvi poznati »episcopus Rosensis«, jasno govori o do tada viševjekovnom postojanju i razvijanju ovog naselja-grada, te da je prema tome sasvim prirodno što ga nalazimo na trasi rimskog puta, koji je preko njega prelazio, kao i u djelu ravenkog geografa, koji i da je naveo Risan, koji tada nije postojao, svakako ne bi izostavio iz svog geografskog djela ni Rose. Zbog toga njegov «ΡΛΣΙΒΛΟΝ¹⁾» iz grčkog i Rucinium²⁾ iz latinskog izvora, kao i Reanium iz Tabula-e Peutingeriana-e i Ριό-ρον iz Ptolemejeve karte, ne može se drukčije interpretirati nego sa Rose.

Dakle, poslije svestranog i iscrpnog raspravljanja, zaključujemo da fragmenat Tabula-e Peutingeriana-e koji se odnosi na trasu rimske vojne ceste od Cavtata do Budve treba interpretirati Cavtat — Rose — Vicinum (rimsko naselje negdje u Grbaljskom polju) — Budva.

¹⁾ cfr. A. Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta..., str. 134.

²⁾ Isto.

СЛОВЕНСКА ЖУПА ДРАЧЕВИЦА

Жупа Драчевица спада у ред наших средњевјековних покрајина, које основаше наши претци доселивши се у приморске крајеве. Новонасељено словенско становништво, својом виталношћу брзо је почело оснивати своје друштвено-управне организације, по узору на оне које је имало у својој старој домовини. Истина, ове организације огледале су се у многome на сличне установе код старосједелаца. Многобројне тековине илирске и римске цивилизације утицале су на друштвено формирање наших предака не само у организационом погледу, већ и у културном, привредном, вјерском итд. Знатни археолошки и епитафски споменици, нађени на овој територији, јасно и недвосмислено говоре о томе. Организованост живота на овој територији, започела је јаче од IV вијека, од када је хришћанство добило слободу јавног рада у Источном и Западном римском царству. Тада почињу са радом црквене организације као и градња храмова. Стварањем епископија, настојало се да се оне покладају са географским, па и политичким цјелинама.

Доласком славенских племена током VII вијека у ове крајеве, ови се предјели још више истичу особито они на приморју, гдје су римски градови са романским старосједелачким становништвом имали оформљен политичко-административни апарат. Доласком Словена и њиховим коначним насељавањем видимо да словенска област Дукља, одговара, по прилици, првобитној римској провинцији Превалис.¹⁾

Ове цјелине затекли су Славени приликом свога насељавања и у приморје за вријеме византијског цара Ираклија (610 до 641). Ђирковић каже: „Још у X вијеку биле су јасне границе гдје су се додиривале територије на којима је преовладавало хрватско, односно српско име. Од реке Цетине па до Истре про-

¹⁾ Историја Црне Горе, Књига I, Титоград 1967, стр. 227.

стирале су се земље Хрвата, док је територија Срба лежала између Цетине и бугарске државне територије".¹⁾ На овој територији настале су прве самоуправне цјелине, које су се називале: Неретљани, Захумљани, Травуљани, Дукљани и Конављани. Жупе су настајале, без сумње у долинама и равницама око ријечних токова и на обали мора, гдје је једино било континуираних насељених површина. Овдје су настале прве државице, свакако, по кадкад зависне од Византије, за које Порфириогенит каже: „Земље Неретљана, Захумљана, Травуљана, Конављана и Дукљана са посебним властодршцима које он назива архонтима“.²⁾

Капител из Сушњана

Доласком на Јадранско приморје Словени насељавају обрадиве површине, које су биле активне и способне за пољопривредну дјелатност још из римског доба. Ови предјели били су повезани главном комуникационом артеријом — *via Adriatica*. — Ту спадају жупе: Стонска, Жрновица (код Епидaura), Грбаљ, Ко-

¹⁾ Сима Ђирковић — Историја средњевјековне босанске државе — Београд 1964, стр. 34. — Види: академик др Грга Новак — Ратови и битке на Јадранском мору — Поморски зборник (Јубиларни вол. I — 1962, стр. 178.

²⁾ Сима Ђирковић, и. д., стр. 39.

навли и Драчевица. Велики дио имена жупа и области у Дукљи, Травунији и Захумљу је словенског поријекла. У Травунији од девет жупа осам имају славенска имена, као Жрновица и Драчевица.

Као што Константин Порфирогенит изричито наводи, да су Срби населили осим Србије, Захумље и Травунију са Конавлима, то је и жупа Драчевица, која се налазила у том склопу, насељена Србима, јер је иста смјештена уз море, поред магистралног друма — *via Adriatica* — а између Конавала и Рисанске жупе.¹⁾

Писци Историје народа Југославије сматрају да је српски племенски савез „обухватао подручје од далматинског приморја јужно од Цетине до Рашке и средње Босне“. На том подручју у IX вијеку, наглашава се, да се јавља „неколико више или мање самосталних области, од којих касније Рашка постаје државно језгро“.²⁾

Томо К. Поповић, познати научник и народни добротвор, у својој монографији — Херцеговини — наглашава да је западна граница Драчевице била Дебели бријег са познатом брдском косом до мора, а источна граница да је ишла са „врха планине Девесиља, те рбатовом преко Обалице и брда Светог Ивана — Широка Страна — на Зеленику до мора“. Поповић наводи да су слиједећа села сачињавала поменути жупу: Мокриње, Мојдеж, Ратишевина, Суштјепан, Камено, Требесин, Поди, Жлијеби, Сасовићи, Кути, Зеленика, Савина, Тошпа, Игало, Жвиње и Буновићи.³⁾ Ми смо мишљења да је источна граница ишла са врха Девесиља, затим повише Буновића, Репаја, Бјелских Крушевица, брдом Светог Јеремије и његовом косом до мора. У прилог овом нашем тврђењу су слиједећи разлози: оваква првобитна источна граница је географска и политичка цјелина, која је дошла нарочито до израза у владавинама: босанско-херцеговачкој, турској, млетачкој итд.

У Историји Црне Горе говори се, да је између жупе *Rissena* (рисанско) и жупе Драчевице био пролаз преко мореуза у Веригама, који је знатно кратио пут од Травуније према Дукљи. Поменути прелаз је био на Каменарима, а на супротној страни мореуза на Плавди. Важан је податак да се чувени археолошки споменик касног дукљанског периода налази у Бијелој и то црква Ризе Богородице, која је живописана. Овдје се нарочито истиче фреска епископа Данила са грчким сигнатурама. Из овога

¹⁾ Историја Црне Горе, Књига I, стр. 298, 299, 300 — Види: Ђорђе Стратимировић — О прошлости и кенарству Боке Которске — Споменик САН, књига 27, стр. 27.

²⁾ Историја народа Југославије — вол. I, Београд-Загреб 1953, стр. 245.

³⁾ Томо К. Поповић — Херцеговини — Дубровник 1924, стр. 9.

је доба и црква св. Андрије у Кутима и црква св. Стјепана (више Игала). Сви ови споменици припадају IX вијеку и имају неке заједничке умјетничко-историјске особености.

Жупа се дијели на три поља: Суторину, Камено и Кутско. Крајње западно поље Суторина наводњавају ријеке Суторина и поток Тртор, а централно, Кутско поље, Суви поток. Центар жупе налазио се у Кутском пољу, изнад кога се налазе рушевине цркве св. Томе из XI в.) Свакако је од битне важности за наше тврђење и то, да и Бијела има плодни дио земљишта који се и данас назива Бијелско поље, а које није мање својом површином од Кутског и Каменског. Посред овог поља тече поток Пијавица у који се улијевају околни извори, па је некада било могуће и наводњавање. Да је жупа Драчевица била у једно повезана као цјелина доказ нам је јединствени вијенац брда, као и јединствена обала и путна артерија која је повезивала са Дукљом на истоку и Конавлима и Травунијом на западу.

Др Г. Шкриванић у својој књизи — Имена географских назива средњевјековне Зете — каже за Драчевицу да се налазила „у предјелу између Игала и Рисна у Воки Которској — год. 1149. *Cum his iupanis. . . Draceviza*“.)

Стари римски пут, како је наглашено, пролазио је овом обалом, па је и он био једна од многих спона читаве жупе, који је повезивао сва њена приморска насеља. Пошто су Травунија и Конавли, како наводи Порфирогенит, сачињавали једну жупу, то смо мишљења да је и Драчевица, у овом добу, са њима чинила јединствену цјелину. Травуњани и Конављани, па и становници жупе Драчевице, воде поријекло од првих досељених Словена још из доба када је њима управљао онај кнез који их је довео на Балканско полуострво за вријеме владавине византијског цара Ираклија.)

Граница између Травуније и Дукље ишла је од Рисна преко Кривошија и Грахова ка Никшићу гдје је јужно од Никшића била тремећа између Травуније, Дукље и Подгорја.)

Овако лоцирана жупа Драчевица играла је прворазредну улогу у овом дијелу приморја и као спона између Рисанске жу-

) Као под 1. стр. 336, 337. Види Јован Ковачевић — Средњевјековни епитграфски споменици Боке Которске — Споменик САН, бр. CV, Књ. VII, 1956, стр. 10.

) Др Гавро Шкриванић — Именик географских имена средњевјековне Зете — Историјски институт ЦГ Титоград 1959, стр. 58.

) Као под 1. стр. 364 и 365. Види: Петар Шеровић — „Некадашња црква s. Maria de Castello“ у Будви — Гласник Народног универзитета Боке Которске бр. I-IV, год. 1949, стр. 44.

) Исто, стр. 331. Види: Нико Луковић — Бока Которска — Цетиње, стр. 40.

ле с једне и Дукље са друге, те Конавала и Травуније. Њена политичка, економска и привредна улога, такође је била знатна и свеобухватна. Бројни археолошки налази, грађевине и локалитети, као и сачувани архивски списи, истина из каснијег периода, о томе јасно говоре.

Из Котора, као новонасталог центра унутрашњег залива, може се пратити хришћанизација новопридошлог славенског становништва. Између 797. г. и друге деценије IX в. акцију прекрштавања је водио епископ Јован, чији се натпис налази на цркви св. Петра у Бијелој, за чијег је епископовања била и подигнута. Одавде је, вјероватно, кретала акција прекрштавања и становника жупе Драчевице.¹⁾

Око 1918. г. Драчевица потпада под власт зетског кнеза Драгомира, Владимировог стрица, који се спустио војском из Травуније у Бокохоторски залив гдје је био, како је већ познато, на превару убијен од византијске властеле у цркви св. Арханђела Гаврила на истоименом острву (данас св. Марко у тиватском басену).²⁾

Овај крај, као саставни дио Травуније, био је у вазалској зависности од Зете и то последице проширења њених интересних сфера на Травунију и Захумље до Цетине, а касније и на један дио Босне.³⁾

У ово доба често се догађало да становници залеђа сиђу у приморје и нападају сељачке куће одводећи стоку и пљачкајући кошнице. Ради овога често се дешавало да би се реметио мир међу сусједима и долазило до непријатељстава. У овим акцијама често је учествовала и властела. Тако године 1323. властела Продаша: Владимир и Витомир, поведоше са развијеним заставама своје људе из Требиња, Конавала и Драчевице, те читав дан пљачкаху по дубровачким долинама, Жупе и Затона водећи богат плијен у стоци, носећи однијету чоху и остале лијепе ствари. Краљ Урош III и његов војвода Младен нагнаше преступнике да надокнаде штету. Јиричек каже: „Разбојници не бијаху само планински пастири, него и властела, сасвим онако као и витезови — разбојници на Западу“.⁴⁾

Проширивањем власти Немањића на Зету и њене покрајине, видимо у Хуму да влада кнез Мирослав, брат Стевана Немање. Сестра босанског бана Кулина била је удата за хумског

¹⁾ Историја Црне Горе, стр. 368.

²⁾ Иво Стјепчевић — Превлака — историјска расправа — Загреб 1930, стр. 9.

³⁾ Сима Ђирковић — Историја Босне — стр. 49.

⁴⁾ Јиричек — Историја Срба — Књ. I, Београд 1932, Научна књига, стр. 304.

кнеза Мирослава, те су овдје владалачке куће биле у родбинским везама, па је мир у овим покрајинама био зајамчен за више година.¹⁾

У уговору између Которана и Дубровчана из 1277. г. између осталог каже се „Копнено подручје од Вруља (југоисточно од Омиша) до Љеша јест у то вријеме приморска област Немањина, која је дакако, обухватала Котор“.²⁾

Жупа Драчевица у доба успона државе Немањина припадала је као и раније Травунији и Хуму и са њима чинила једну политичку цјелину. Вукан, најстарији син Стевана Немање, брат Стефана Првовјенчаног, био је, поред осталог, и краљ Травуније, па према томе и Драчевице, што се види из натписа на цркви св. Луке у Котору. Натпис је из 1197. год. који Вукана називље краљем Дукље, Далмације, Травуније и Топлице (-rex Diocle, Dalmacie, Tribunie atque Toplice-). Краљевске титуле Дукље, Далмације и Травуније прешле су са великог захумског кнеза Мирослава, брата Немањина, на Вукана брата владајућег краља Првовјенчаног, а Вукана наслеђује син Ђорђе. Ова титула управљачима Травуније, Захумља и Дукље нестаје Стефановим крунисањем, јер он себе назива: „Краљ све рашке земље Дукље, Травуније и Захумља“.³⁾

Цар Душан, Неродимском хрисовуљом од год. 1351. дарива граду Котору Бијелу и Баошић, отргнувши их (по нашем мишљењу) од жупе Драчевице. У поменутој даровници између осталог се каже: „А сада сувише им дах за њих вјеру и почтену службу у Баошле, Бијелу, Крушевицу (мисли Бјелске Крушевице -- М. З.) са свим селима, мегами, правинама, своими до виека“.⁴⁾

Општину которску сачињавао је град са ближом и даљом околином: Котор, Доброта, Пераст, насеља полуострва Врмца, Превлака са Брдима (Томбе), Грбаљ и сада, након поменуте даровнице: Бијела, Баошић, Крушевице и Леденице.⁵⁾

Интересантно је да папа Клемент VI у писму упућеном цару Душану 7. јануара 1346. спомиње неке парохије у Коначлима, Требињу, Драчевици, Рисну, Будви и Ластви (данас Петро-

¹⁾ Ђирковић — Историја Босне — стр. 47.

²⁾ Др Јосип Лучић — Поморско трговачки односи Дубровника и Котора у XIII столећу — Поморски зборник — Задар, Књ. VI, стр. 417.

³⁾ Историја Црне Горе, стр. 402-404.

⁴⁾ Иво Стјепчевић — Котор — Грбаљ — Служб. 1941, стр. 21. — Петар Шеровић — Бијела у Боки Которској (старице и поријекло) — Споменик СУ САН (Одјељење друштвених наука) Београд 1958, стр. 179 и наш чланак — Поморство Бијеле — Годисњак ПМК бр. IV, 1958, стр. 111 и 112.

⁵⁾ Р. Ковијаша — Которски кнежевци у доба с. мосталности — Историјски записи бр. I-II/1957, Год. X, Књ. XIII, стр. 143.

вац на Мору) које су припадале которском бискупу. Которски бискуп тражио је интервенцију папе, да му Душан врати власт над овим парохијама.²⁰⁾ Уз православље је у Конавлима, Требињу и Драчевици, поред католичанства, било јако распрострањено и патаренство.²¹⁾

Одмах послје Душанове смрти долази за господара хумске земље Војислав Војновић, који је раније био Душанов вазал. У рату са Дубровником, којег су помагали Балшићи, Војислав није хтио признати посредништво (тада) бана Твртка о миру. Рат је завршен миром 1362. год. када је и умро кнез Војислав. Никола Алтамановић, синовац Војислављев, успијева да заузме од Гориславе (удовице Војислављеве) у познатом рату између кнеза Лазара, Твртка I и Ђурђа Балшића са једне и Неколе Алтамановића са друге стране, земље које су припадале Војиславу. Године 1373. долази до Николиног пада и савезници дијеле његове земље. Сада Балшићи долазе у посјед Конавала, Травунице и Драчевице.²²⁾ Пошто је Ђурђе Балшић постао сусјед Дубровчана, примио је од њих тзв. доходак о св. Димитрију, који су они прије давали српским краљевима и царевима. Заузимањем приморских жуна од стране Балшића поремећени су савезнички и добросусједски односи између Твртка и Балшића. Да би се докопао овог дијела приморја Твртко је 1377. год. изазвао побуну у Требињу, па је затим под видом да угушује ову буну упао у Требиње, Конавале и Драчевицу, освојио их и присјединио својој држави. У јануару 1378. год. умире и Ђурђе Балшић и Твртко дефинитивно остаје у посјед наведених жуна.²³⁾

Босански бан, а касније краљ Твртко, који је дошао на власт послје бана Стезана Котроманића, владао је од 1353. до 1391. год. Заузет конфликтом између Ђенове и Венеције, Твртко је био наклоњен и показивао симпатије ка Венецији, што је наишло на отпор и негодовање Дубровника, па је овај у знак протеста отказао све уговоре са Босном. Ради овако погоршане ситуације, Твртку је остала једина лука гдје је могао извозити своју трговину — лука Дријева на Неретви. Она је била погодна само за један мањи дио босанске трговине. Све је ово навело Твртка да у првој половини 1382. положи темеље граду у средини жупе Драчевице, у романтичном и лијепом Топалском зајелу, а према улазу у залив Боке Которске. Прво утврђење је ограђено на самој обали мора и добило је име свети Стефан.

²⁰⁾ Иван Божић — О јурисдикцији которске дијецезе — Споменик САН, СШ (Одјелње друштвених наука) 1953, стр. 12.

²¹⁾ Јуричек — Историја Срба — Вол. II, Београд 1962, стр. 13.

²²⁾ Стојан Новаковић — Срби и Турци — Српска књижевна задруга LIII — 1961, стр. 277. Види: Петар Шеровић, цитирани чланак, стр. 180. — Сима Ђирковић, и. д., стр. 134/35.

²³⁾ Јуричек — Историја Срба — Књ. I, стр. 318.

Твртко је, као потомак краља Драгутина (по женској линији), узео име Стеван које су уз име носили сви Немањићи. Он се на јавним исправама потписивао „Стефан Твртко в Христа бога краљ Србљем, Босни и Приморју“.⁴⁾ Ради тога, а и ради живе успомене која је у овом крају била врло свјежа и жива на Немањића владавину, дао је новоме граду на Јадрану име заштитника своје круне и српског краљевства. Већ почетком августа 1382. год. видимо прве бродове који пристају под овим градом и довозе со за нови трг соли.⁵⁾

Многобројни трговци из далматинских градова, затим Которани, као и италијански трговци видјели су у овом новом граду и његовом тргу, згодно и рентабилно мјесто за пласман соли и друге трговине. Дубровчани и Которани радили су свим силама да скрше овако снажан замах нове луке и њене трговине. Године 1383-84. постигли су молбама код угарске краљице Марије, забрану да се вино и со не смију извозити из Далмације и Хрватске и увозити у Нови и Драчевицу.⁶⁾

Када је Твртко саградио Нови много становништва из Котора и околине побјегло је у новосаграђени град ради већих политичких слобода и лакше и брже зараде.⁷⁾

Да би обезбиједио своју земљу сољу и да би се ослободио дубровачког утицаја подигао је у Суторинском пољу прве солане. Већ тада видимо да почиње једна срећенија и живља поморска трговина, премда которски споменици још 10. X 1326. год. говоре да су Богоје Мартинов и Челко Пасторић из Драчевице позајмили 55 и по перпера млетачких гроша од Марка Симонова из Котора за обављање неког трговачког путовања. Обавезују му се, да ће му новац вратити у року од шест мјесеци, онај који од њих двојице први стигне у Котор.⁸⁾

Которани су давали у XIV в. своју стоку на испашу у Грбаљску жупу или сјеверна села жупе Драчевице, затим Дубровчани своју у Стон, Хутово, Попово, Требиње, Конавле и Драчевицу.⁹⁾ Од томе јасно говори которски докуменат од 22. децембра 1326. год. да је Драгош, син Добровоја Крамирова из Драчевице, примио од Петра Поленариа из Котора: осам јуница, кобилицу,

⁴⁾ Исто, 320. Види: др Ђорђе Миловић — Херцег-Нови као поморско-трговачки град — ГИМК, Бр. V, стр. 13/14.

⁵⁾ Н. д., стр. 147-150. Види: Томо К. Поповић, и. д., стр. 15 и 16.

⁶⁾ Милоси Милошевић — Неки аспекти поморске привреде Боке которске — Поморски зборник (Јубиларни) Вол. II, стр. 179б.

⁷⁾ Др Илија Смиљос — Комунално уређење Котора — Посебна издања САН, Књ. CLXV — Историјски институт, Бр. I, Београд 1950, стр. 40.

⁸⁾ Monumenta catagensia — Вол. I, Бр. 104, стр. 53.

⁹⁾ Јуричек, и. д., Књ. II, стр. 155.

10 крава и двоје теладн на испашу, добит и губитак ће дијелити по пола, а рачун ће Драгош полагати сваке године."

Пошто је Свети Стефан био најмлађи град на Јадрану, то је поред свога имена називан и Нови (Новиград, *Castrum Novum* — *Cestel Nuovo*). Видимо да га списи канцеларије Дубровачке већ 17. XII 1382. год., дакле у првој години његовог настанка, називају Новим »ad Castrum Novum«. Из списка дубровачке канцеларије видимо да се *Castrum Novum* или Свети Стефан постепено развијао и постајао важна трговачка тачка на Јадрану."

Када је Твртко уредио своје ново упориште на Јадрану, успио је непуне три године затим да потчини Котор са читавом околином. Од 1385. до 1391. год. Котор је био под влашћу краља Твртка који „није дирао унутрашње уређење његово", већ је уживао исте повластице и слободе као у држави Немањича." Котор је у то доба имао муниципално уређење које је достигло врхунац и било развијено у извјесном погледу више него и у једном другом граду Далмације, укључивши и Дубровник." Трифун Петра Николина Бућа из Котора био је протовестијар краља Твртка I. као и његов дјед цара Душана." Пошто је припојио Котор својој држави, настојао је да среди односе са Дубровчанима. Тако је Твртко поред Светог Стефана у Драчевици дошао у посјед Дријева на Неретви и Котора у Боки (1385.), два важна упоришта на Јадрану. Твртко је дошао у посјед которских солана, позамашне трговачке флоте и бродоградилшта. Одмах је активизирао бродоградилште и његове галије, израђене у Котору, опсиједају Сплит 1387. год."

Твртко у ово доба оснива своју морнарицу и купује три лађе у Венецији па су му становници ових крајева добро дошли као искусни поморци и поморски трговци."

Новосаграђена лука и трговиште успјели су да привуку, већ првих година велики дио трговаца и пословних људи који су својим бродовима довозили са разних страна трговачку робу. Мисли се да је Твртко град и луку ослободио од свих такса и царина на доведену трговину, па су из тих разлога овамо похр-

²⁰) *Monumenta satarensia*, Бр. 247, стр. 85.

²¹) Михаило Динић — Одлуке вијећа дубровачке републике — Књ. I, Београд 1951, издање САН (Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа), Књ. XV, стр. 247.

²²) Ристо Ковијанић — као бр. 19, стр. 143.

²³) Др Илија Синдик, као бр. 27, стр. 90/94.

²⁴) И. Стјепчевић, Р. Ковијанић — О поморству Боке средином XIV вијека, ГПМК, Бр. II, 1953, стр. 10.

²⁵) Ђирковић Сима, и. д., стр. 156. Види: Иво Стјепчевић — Котор и Грбаљ — стр. 60 до 61.

²⁶) Академик др Грга Новак — Ратови и битке на Јадранском мору — Поморски зборник — (Јубиларни) Вол. I, 1962, стр. 191.

лили многобројни трговци и занатлије. Дубровчани су у овој новој луци гледали озбиљног конкурента. Они су се позивали на све привилегије српских владара, који су били одредили да се с њом може продавати на четири позната трга: у Дријевима, Дубровнику, Котору и Светом Срђу (на Бојани). Српски владари имали су дио прихода од свих дубровачких тргова соли. У Дубровнику је био цариник који је убирао половину од свих прихода соли продате људима из залеђа, па је новац давао српском владару. Српски цариник соли одржао се у Дубровнику до Војислава Војновића. Твртко I. је на ове многобројне тужбе Дубровчана пустио, па је приликом свога крунисања издао свечану повељу којом још једном потврђује уговоре и повеље српских и босанских владара. Том приликом је пренио на себе и српски „сведмитровски доходак“ од 2000 перпера који су Дубровчани плаћали српским владарима од почетка XIII вијека. Твртко је као наследник српских владара покретао и питање острва Мљета, којег су Дубровчани присвојили, после смрти цара Уроша V.

Од подизања Светог Стефана 1382. године, па до своје смрти 1391. год. Твртко је имао сталне сукобе са Дубровчанима, ради нове луке. Пресретали су му бродове натоварене сољу и задржавали их или их откупљивали. Шиљали су чак и своју ратну галију, која је патролирала испред улаза у Бокоторски залив и спречавала долазак у Нови трговачким бродовима.⁶⁾ Ово је био један од важних разлога да се Твртко позабави оснивањем своје флоте, па је за то и дошло до куповине поменутих три брода у Венецији. Тако овим кораком Нови постаје, поред трговачке, нека врста и ратне луке.

Послије смрти краља Твртка 10. марта 1391. год. за босанског краља би изабран Дабиша Котроманић, који је уз своје име, попут својих претходника, узео краљевско име Стефан. Стефан Добиша дожививши мађарску инвазију Хрватске и Далмације умире у Хуму 1395. год. У ово доба Драчевица долази под власт војводе Сандаља Хранића, унука Твртковог војводе Влатка Вуковића, који је предводио босанску војску на Косову 1398. год. Сандаљ као великаш Јелене Дабишине (Јелене Грубе) користи борбу која је избила између Радича Црнојевића, господара Горње Зете и Ђурђа Страцимировића Балшића, па је у мају 1396. год. после погибије Радича Црнојевића, заузео Будву. Сандаљ је, као и његов претходник Твртко, обновио солане и трг соли у Новоме и Суторини. И у Будви је установио трг соли, и ако у том граду није до тада постојао. Тада је Сандаљ присвојио звучну титулу: „*Budue et Zente dominus*.“⁷⁾ Дубровчани су подстицали

⁶⁾ Ђуракović Сима, и. д., стр. 147—150. Види: Тома К. Поповић, и. д., стр. 10 до 15.

⁷⁾ Исто, стр. 178 и 181. Види: Иво Стјепчевић — Котор и Грбаль — стр. 162 до 165.

Ђурђа Страцимировића да нападне и преотме Будву, а Паштровиће су наговарали да поруше Сандаљеве солане у Суторини. Да би поправио свој тежак положај у Зети, Ђурађ Страцимировић Балшић се оженио Јеленом, ћерком кнеза Лазара. После је двије године Ђурађ је отео, од Сандаља, Будву. Ђурађ је умро 1403. год. а 1405. године његова жена Јелена се преудала за војводу Сандаља Хранића.⁴⁾ Котор је настојао да одржава добре везе са Сандаљем па му је током читаве своје независности лиферовао сѐ из својих солана у Которском, односно Тиватском пољу.⁵⁾

Крајем фебруара 1396. био је Симеон Михаилов из Новог писар которског кнеза Дамјана Болице, који је био кнез слободног града Котора за вријеме његове самосталности у времену од 1391. до 1420. год.⁶⁾ Марин Адамов златар из Котора радио је 1424. год. за Сандаља Хранића сребрно посуђе.⁷⁾ Године 1441. Марин Адамов радио је сребрне корице са ликом Спаситеља, за књигу коју му је наручила Јелена Сандаљева, сестра Стевана Лазаревића. Ово је, по свој прилици, било еванђеље које је Јелена поклонила једној од црква у Драчевици. Исте године, 18. маја поручио је Добретко, канцелар Јелене, жене пок. војводе Сандаља, код которског златара Андрије Изата сребрне корице за књиге са ликом Спаситеља, према једној другој књизи коју му је донио ради узорка (то је сигурно горња књига коју је радио Марин Адамов). Том приликом Добретко је примио двије либре, шест унча и пет аксагија финог сребра, од којег је требало да изради тражене сребрне корице по цијени од осам которских перпера. Исте године сковао је которски златар Андрија Изат емајлирани појас Вучети Брагановићу, из Дробњака и сребрни појас Вукосаву Вукашинову из Драчевице.⁸⁾

У доба Скадарске буне против Млечана 21. I 1405. год. Сандаљ Хранић, који је држао Лим, Горње Подриње и Пиву, а у Приморју Драчевицу, Рисан и Нови, као и Будву, помагао је Млечанима да поврате Скадар и Дриваст који су се били од њих одметнули, а као награду млетачка војска даде му Будву коју је у међувремену била млетачка војска ослободила. Тада је Будвом управљала Јелена Сандаљева, кћи кнеза Лазара.⁹⁾

⁴⁾ Мирзелав Лукетић — Будва, св. Стефан — Петровац — Обод Цетиње, год. 1960, стр. 56. Види: Иван Божић — Средњовјековни Паштровићи — Историјски часопис САН за 1959. год, Књ. IX до X, стр. 152.

⁵⁾ Р. Ковијанић, као бр. 19, стр. 154, 158.

⁶⁾ Исто, стр. 150.

⁷⁾ Р. Ковијанић — О мајсторима сребрне пале которске катедрале — Старице Црне Горе Цетиње III-IV за 1965/66.

⁸⁾ Деан Медиковић — Прилози за историју културе у Војни Которској — Споменик САН — CV, Бр. 7, стр. 195.

⁹⁾ Стојан Новаковић, као 22, стр. 340/41. Види: Иван Божић — Средњовјековни Паштровићи — Историјски часопис САН за 1959, стр. 152.

Дубровчани настоје да искористе присуство угарског краља Жихмунда у Босни па му почетком маја 1408. год. шаљу свога посланика са молбом да им уступи Конавле, Драчевицу, Брач, Хвар и Корчулу.“)

Сандаљ је 1419. год. продао пола Конавала за 12.000 златних дуката, палату у Дубровнику, посједе у Жупи дубровачкој, наслеђно племство и стални годишњи трибут од 500 перпера.“) Дубровчани су добивши Конавле ишли за тим да сузбију и искоријене, не само слободне посједнике (сељаке) већ да онемогуће посједе и оној властели која се налазила преко граница, а понајвише онима у Драчевици који су имали своје посједе у Конавлима. Неки су се сами повлачили пред све већим таксама и наметима на друге посједе. Тако је у августу 1421. год. насилно узето грожђе са посједа Медошевића. 28. VIII 1421. год. Медошевићи су се повукли у Драчевицу гдје су имали своју кућу, посједе и гдје су задржали свој повлашћени положај. Године 1424. спомиње се Радић Медошевић као жупан војводе Сандаља у Драчевици, а исте године 19. X спомиње се Радишин Богојевић из Драчевице човјек Радица Медошевића, жупана Драчевице. Радишин је био посадник или кмет на имању Радица Медошевића жупана.“)

У току XV вијека међу становништвом Драчевице било је богумилских конвертита или барем живих сјећања на босанске богумилске обичаје. За ово нам је доказ жалба неке Станиславе жене Милкове из Драчевице. Станислава се у октобру 1438. год. жалила которском бискупу да је поменути Милосав с којим је живјела у законитом браку, отјерао без икакве њене кривице и да је узео другу жену по обичају Босанаца и патарена.“) За вријеме Сандаљеве владе била је развијена трговина робљем из Босне. Ова трговина била је допуштена и за вријеме Херцег Стефана па је и он њом трговао. Трговало се углавном болумилима. Стефан је преко својих претставника: цариника Љубише, гласника Групка Поповића и Вуксана Вукшића, продао двије младе робиње, које је био и сам откупио. Они су у име херцега робиње довели у Котор и код суда 10. јула 1436. год. направили следећи уговор: „У име божје“ Стефан продаје за вазда которском кнезу Лавренцију Витури једну своју робињу која има око 15. год. босанског рода, рођену јеретику, звану Дјевена, а крштену латинским језиком Марта, коју је херцег откупио у њеном дјетинству. Љубиша продаје Лавренцију ову робињу „здраву у

“) Ђирковић и. д., стр. 210.

“) Исто, стр. 248.

“) Михаило Дилић — Дубровчани као феудалци у Србији и Босни — Историјски часопис САН. Књ. IX и X 1959, стр. 144.

“) Шпиро Кулишић — Трагови богумила у Војни Которској — Споменик САН — CV, Вр. 7, стр. 43.

свим удовима, без болести, без недостатака јавних и тајних". Купац прима у име своје и својих наследника, да он и они могу с њом поступати по својој вољи, да је могу посједовати, дати, даровати, продати, отуђити и поступити у сваком случају као са својим предметом, без ичијег приговора. За Дјевену је Љубиша примио уговорену цијену од 15 златних дуката. Исти Љубиша продао је другу робинју од 14. год. звану Владица, а крштена латинским језиком Цита. Љубиша је продаје за 15 златних дуката Лавренцију под горњим условима.")

По многим документима изгледа да је велики дио властеле, која је имала своје куће и живјела у Драчевици, имала своје посједе и у Конавлима. Доласком Конавала у посјед Дубровника, дубровачка влада нерадо је гледала властелу из сусједства, као власнике земаља на њеној територији. Дубровачка влада је настојала да ово оспори, па више пута није ни бирала средства. Војвода Радосав Павловић, који је био продао свој дио Конавала Дубровачкој републици, тражио је од владе да пет посадица или кметова могу подигнути, у доба жетве, три четвртине жита са својих имања, али то ни њему није било прихваћено. Нико није могао остати на своје имању на територији Дубровачке републике „ко се не да некоме патрону" тј. ко не призна дубровачког властелина за господара. Тако су се властела Вјековићи из Драчевице, изгубивши своје посједе у Конавлима, жалили дубровачком Великом вијећу, које је 3. јануара 1424. год. расправљало (*pro dono nobilium Viechovich de Drazeviza*) и ријешило да им се — *obnimus simul* — једном за вазда, да поклон у вредности од 60 перпера, као накнаду за њихову земљу у Конавлима, а истога дана Сенат је овластио кнеза и његово вијеће да им одговори — *super petitione quam faciunt de villanis et hominibus nostris.*")

Котор је плаћао трибут војводи Сандаљу да не би нападао његове посједе у Которском пољу и у Грбљу, као и да му не би угрожавао град, посједе и трговачке интересе. Котор се обавезао да ће овај трибут плаћати од прихода соли са својих солана код Превлаке. Колико је главобоље Сандаљ причињавао Котору о томе говори слиједећи податак: Мало вијеће града Котора на челу са кнезом и годишњим судијама, проширено са шест племића вијећало је 1. маја 1397. год. о „неким питањима у односу с војводом Сандаљем", који се тада налазио по свој прилици с војском у Которском пољу или негде у заливу Боке, можда на самој Превлаци или у њеној близини гдје су се налазиле солане. На овом засиједању је одлучено да град Котор плати Марку

*) И. Стјепчевић и Р. Ковијанић — Хранићи и Косаче у которским споменцима — Историјски часопис САН за 1954-55, Књ. V, стр. 319-20.

**) Михаило Динић, као 47, стр. 145-146.

Нигро из Млетака, трговцу у Котору, 312 златних дуката (тридесет гроша за дукат) за седам комада чохе, која је била предата као дар Сандаљу. Трговац Нигро ће наплатити овај дуг на складишту соли, која су се налазила у кући Марка Драго на тргу св. Трипуна. Свакако присутност Сандаљева у Будви и Херцег-Новоме угрожавала је Котор и његову територију, а нарочито солане, па су му Которани морали плаћати трибут и чинити све да га умилостиве.

На другом засиједану Мало вијеће проширено са пет племића одлучило је 6. априла 1398. год. да Комора соли исплати Марку Нигро трговцу 112 златних дуката за два комада чохе предате Сандаљу. Годину дана касније, 2. јануара 1399. год., исто вијеће допуњено са седам племића наредило је да Комора соли исплати војводи Сандаљу 208 златних дуката од његовог дијела соли. За Комору је ову суму исплатио Пиетро Ингерезио, трговац из Млетака, настањен у Котору, а Комора му је овај дуг враћала у неколико рата. Исте године 1. марта Комора је исплатила кнезу Павлу Раденовићу, феудалцу из Конавала, настањеном у Драчевици и војводи Сандаљу 94 златна дуката.^{9a)}

Др Антон С. Дабиновић наводи да је Сандаљ имао своју кућу у Котору као и своју царинарницу соли. Которски документи спомињу кућу гдје су становали цариници „узвишеног господина“ Сандаља. У Котору се спомиње Сандаљев цариник Љубиша, који је доцније био цариник Херцега Стефана Вукчића Косаче. Пола године прије Сандаљеве смрти спомиње се бивши Сандаљев цариник Хлапац, који је дуговао неке новце которским трговцима. Которски документи спомињу редовну плату коју је Котор давао Сандаљу, затим се спомиње кућа коју су которски ректори држали справну за Сандаља. Год. 1439. спомиње се Бурашин Бурашевић као изасланик војводе Сандаља, који је био присутан у Будви кад је Балша III, син Јелене Сандаљеве, (Сандаљев пасторак) издао 20. XII 1413. год. повељу манастиру Прасквици.^{9b)}

Јелена Сандаљева је живјела један велики дио године у Новоме гдје је имала и свој двор.^{9c)}

Читава жупа Драчевица, као и остала Бока уз море до самог Пераста за вријеме владавине Стефана Вукчића Косаче, сина Вукца млађега брата Сандаљевог, нарочито се истицала у трговини, привреди и поморству. Благостање овога краја илуструје и овај докуменат: јула 1437. год. Радослав Станковић из Драчевице оставља опоруком, између осталог, которском капетану и бро-

^{9a)} Као 49, стр. 315-316.

^{9b)} Као 49, стр. 311-314.

^{9c)} Сима Ђирковић — Херцег Стјепан Вукчић Косача — Посебна издања САН — Одељење друштвених наука, Књ. 48, Београд 1964, стр. 18.

довласнику Николи Гремешаћу 10 златних дуката, рачунајући један дукат 40 гроша, да пође у Рим и помоли се у цркву св. Петра и Павла за његову душу.⁵¹⁾ Извршиоци опорукe Радосава Станковића из Драчевине били су: сер Бућо Бућа, сер Лука Паутинов, Ђовани Лукса нотар, Јуније Радичев, сер Урбан Лампро Болица и сер Марко, ковач мачева (ser Marcho spatario). Уз тестамент унесен је у судско нотарску књигу и попис блага и драгоцености Радослава из Драчевице уз присуство горњих свједока и судије Боће. Запечаћена скриња са благом предата је на чување которском трговцу Луки Паутиновом.⁵²⁾

Лука Паутинов је трговао још и са Сандаљевим људима из Драчевице. Код њега је остављала своје благо (једном 1000 златних дуката) и своје драгоцености: сребро, златно посуђе, наките и скупочијена одијела Јелена Сандаљева послје смрти свога мужа. Паутин је издао признаницу, потврђену од суда 26. XI 1436. год., да је од „узвишене госпође Јелене, удове пок. узвишеног г. Г. Сандаља, бившег војводе Босне“, односно њеног канцелара калуђера Брајана, примио 1000 млетачких дуката чиста злата добре мјере, под интерес за четири године с тим да плаћа Јелени сваке године 70 или свако пола године 35 златних дуката.

Радац Маројевић из Драчевице посланик и опуномоћеник Јелене Сандаљеве, потврдио је пред судом 2. III 1439. год. да је од Луке Паутина примио 70 златних дуката на име добити за другу годину, на 1000 дуката које је Јелена дала Паутину уз 7 одсто добити. 24. и 25. априла 1441. год. спомиње се и Јеленин канцелар Добрек Маринић, затим Иваниш Мршић, по свој прилици из Драчевице „слуга госпође Јелене“, који је примио, на име Паутинова дуга Јелени 30 дуката са налогом да их преда Јелениној сестри Деспини (Оливери Вајазитовој у Дубровнику). Год. 1438. на 19. маја Јелена је депоновала 397 златних дуката код Паутина, послатих по Сладоју Рачићу, своме секретару и његовом рођаку Радаку Маројевићу из Драчевице. 13. маја 1440. год. Лука Паутин је изјавио да је од Добретка Маринића „коморника узвишене госпође удове узвишеног господина војводе Сандаља, бившег војводе Босне“ примио у депозит слиједеће пописане ствари депоноване у име Јелене: 1) пџс обложен црвеним велуром и перлама са двије сребрне главе, тежак једну либру и осам унча; 2) пџс свилени са сребром и позлатом, тежак двије либре и двије асагије; 3) пџс од плаве свиле са позлаћеним сребром, тежак двије либре и пет и по унча; 4) двије купе (пехара) сребрне са позлаћеним поклопцима тежине двије либре и 3 унче;

⁵¹⁾ Р. Ковијанић — Једрењаци которске луке — ГИМ Котор, Бр. VIII, стр. 47.

⁵²⁾ Р. Ковијанић и И. Стјепчешћ — Културни живот старог Котора — (XIV до XVIII вијек) Историјски институт Цетинје 1957, стр. 154

5) два послужавника од позлаћеног сребра, тежине три либре и двије асагије; 6) сребрни ибрик, тежак једну либру и седам унча; 7) сребрну кашику тешку 4 унче; 8) осам сребрних тањира тешких 17 либара и четири унче; 9) одјећу од црвеног велура с рукавима, извезеним у злато. Ове драгоцене ствари примио је Лука Паутин на чување, а на ризик Јеленин обавезујући се за себе и своје насљеднике да ће их повратити на захтјев Јелене или њених насљедника и предати их ономе, који донесе његову признаницу са писмом Јелениним, запечаћеним њеним прстеном. Ова признаница је написана пред судијом Бућом и аудитором Бизантијем.⁵⁾

Которски трговац Лука Паутин био је Јеленин повјереник у свим финансијским пословима и одржавао је везе и с другом ћерком кнеза Лазара Оливером (Деспином), удовом султана Бајазита, када је 1441. год. боравила у Дубровнику и у Будви.⁶⁾ Као морнари на броду Луке Паутина спомињу се 3. I 1483. год. Богих Бјегановић, Прибислав Радиновић, Божић Прибиловић и Иван Радуловић из Драчевице. Они су узели на зајам од Луке Паутинова трговачке робе у вриједности 57 перпера, уз услов да дуг подмире послје првог обављеног путовања.⁷⁾

Херцег Стјепан Вукчић Косача настојао је да се потпуно осамостали да не би морао долазити у зависан положај ни од Котора ни од Дубровника. Стефан 1448. год. почиње припреме за подизање фабрике чохе. Ове године доводи у Нови Роберта из Риминија да му организује ткачку мануфактуру. Упоредо са развојем ткачке индустрије Стефан је, на све начине, настојао да у свој град привуче што већи број привредно активних становника. Настојао је да се у граду подигне велики број станова, па је давао нарочите повластице онима који су хтјели да зидају. Ослобађао је досељено становништво намета за више година и давао је поред тога „вјеру“ да досељени становници не могу бити оптуживани код суда ради дугова и кривичних престапа учињених раније. Оваквом политиком Стефан је привукао у свој град велики број становништва са разних страна, а особито из наших источних области. Которани су страховали да ће Нови постати велики политички и културни центар, па 1450. год. пишу да се становништво овога града повећало на рачун Котора и Дубровника. Нарочиту пажњу херцег Стефан посвећивао је занатлијама. Да би се у Новоме успјешније развијали занати кредитирао је занатлије и унапријед откупљивао сву њихову производњу.⁸⁾

⁵⁾ И. Стјепчевић и Р. Ковијанић, као бр. 49, стр. 314 до 316.

⁶⁾ И. Стјепчевић и Р. Ковијанић — О поморству Бохе средином XIV — ГИМК Бр. II, стр. 11.

⁷⁾ Исто, стр. 27.

⁸⁾ Сима Ђирковић — Историја Босне — стр. 294-295.

У ово доба спомиње се Мемоје Мрђеновић из Зете настањен у Новом, трговац вином, затим Дубровчанин Лауренције настањен у Новом „војводе Стефана од Светог Саве“.) 1445. год. Момчило Вукашинов, ковач из Котора, одлази у Нови да за три године ради оружје за херцега Стјепана.“) Влахо Петројевић оклопнар из Ластве (которске територије) настањен у Новоме склопио је уговор 23. IX 1451. год. са Маројем Орлачићем из Дубровника настањеним у Новоме за заједничку израду оклопа за херцега Стефана „војводу од Светог Саве и Босне“. Кад Мароје преда херцегу уговор, херцег ће предати мајстору Влаху 100 златних дуката, да у току од три године ради оклопе по осам дуката оклоп. Јамци за Влаха били су свештеник Антон Марина Друшко, Леонард Августинов и Стеван Петројевић, брат мајстора Влаха.“)

Истог дана потврђен је уговор и Момчила Вукашиновог, ковача из Котора који је примио 100 перпера од херцега Стефана да три године ради у Новоме, све оно што му нареди херцег. Ако не буде радио херцег може тражити да му Момчило врати паре. За Момчила је јамчио његов отац.“)

Сировине за новску мануфактуру добављане су уз врло велике тешкоће из неких крајева јужне Италије, на посједима краља Алфонза чије су области и у Шпанији извозиле квалитетну кастилијанску вуну која је давала прворазредну чоху. Нови није имао, понут старих градова, право монопола на поједине артикле. Стефан је радио свим силама да се овога домогне, што му је и успјело уз помоћ Венеције. Од нарочитог значаја је и то, да је фабрика била друга у Европи. Прву је имао Дубровник, а другу Нови, па је и то био један од узрока ривалства и суревњивости између Новог и Дубровника. Трговина је била врло жива са залеђем иако је конавоски кнез забрањивао пролазак кроз Конавле Стефановим људима из Драчевице, који су тим путем од вајкада пролазили. Стефан је преговарао са Дубровчанима па је велики дио свога живота пробавио у Драчевици и Новоме.“)

Драчевица, као лука, имала је свога жупана — кнеза, који је у име краљево, односно херцегово, управљао жупом. Дана 11. VI 1445. год. спомиње се војвода Гојко као кнез-жупан Драчевице, затим кнез-жупан Владоје. Жупан Драчевице је 5. IV 1446. год. преговарао са конавоским кнезом у спору око граница дубровачке територије и жупе Драчевице. Годину дана раније тј. фебруара 1445. жупан Драчевице упутио је писмене предлоге дубровачком

^{*)} Као 49, стр. 318.

^{**)} Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, као 54, стр. 166.

^{**)} Р. Ковијанић и И. Стјепчевић — исто, стр. 189.

^{**)} Као бр. 49, стр. 319.

^{**)} Сима Ђурковић — Херцег Вукчић Косача — као 52, стр. 16, 17

Сенату по питању граница. Овај састанак није уродио добрим плодом, јер се 1446. год. опет разбуктао спор око границе у Пријевору. Дубровачки чиновници су на спорној територији уништавали посађене винограде што је нарочито узнемиравало жупана Драчевице. Гранично питање је било покренуто и 1447. год. између Стефана и дубровачких посланика. Граница код Пријевора била је опет спорна. Код ових преговора био је присутан кнез-жупан Рајко Пријчић. Послије дужих преговора и натезања образована је комисија од шест људи са сваке стране који ће уредно поставити границе између Дубровника и Драчевице. Но, и послије овог договора Стефан није послао своје људе. Касније, иницијативом кнеза-жупана Драчевице — Владоја Новаковића и конавског кнеза заједнички је ријешен спор и добивена су четири солила, о којима се водио дужи спор између херцег и Дубровника. Инциденти су највише избијали око жетве. Сељаци Конавала су љети 1448. године покупили жетву са имања сељака Драчевице. За узврат сељаци Драчевице упадају у Конавле и том приликом одводе стоку итд. Слиједиће 1449. год. још је ово питање актуелно. Стефан долази у Нови са намјером да ово уреди, али и Стефан и кнежеви Драчевице и Врсиња које су за то вријеме замјењивали жупани морали су, усљед ратних прилика, отићи у војску. Рат је избио између краља Томаша и Стефана. Тек крајем године граница је постављена између Пријевора и Конавала на обострано задовољство. Кнез Владоје Новаковић добио је концем новембра 1449. године на дар 50 перпера.⁹⁾

Град Нови служио је Сандаљу, а касније и херцегу Стефану као ратно упориште против Котора, Дубровника и Венеције. Херцег Стефан је имао свој двор у граду гдје је обично проводио зиму и велики дио прољећа, дакле град је био зимска резиденција херцегова, као и његових великаша. Град је био индустријски, занатлијски и поморски центар јужне Херцеговине. Нови је био политичко-управни центар жупе Драчевице, која је имала свога војводу, кнеза и жупана, који је некада замјењивао кнеза, па је често оба звања обнашала једна личност. Кнез је више пута носио и титулу — кнез Новог. Поменули смо војводу Драчевице Гојка Сладановића као и кнеза Владоја Новаковића.¹⁰⁾ У овако уређеном граду херцег Стефан је, по свој прилици по угледу на Котор, имао „заклетог“ нотара, кастелана, судије, аудиторне и остало градско часништво као и сви остали приморски градови.¹¹⁾ Знамо да је Стефан имао флоту коју је наслиједио од Сандаља, а затим је саградио неколико бригантина и четири га-

⁹⁾ Исто, стр. 85, 86 и 87.

¹⁰⁾ Исто, стр. 110, 111.

¹¹⁾ Исто, стр. 120, 121. Види: Илија Сидић — Коњунално уређење Котора — (од друге половине XII до почетка XV столећа) — САН. — Посебна издања — Историјски институт, Књ. I, Београд 1950, стр. 109 и 110.

лије. Ова флота стационираола је у Новоме, одакле је задавала бриге Венецији, па је которски кнез понекад морао службену пошту за Венецију слати преко Дубровника.⁵⁾ Вјерујемо да је херцег Стефан морао организовати у Новоме и неку врсту бродоградилница, гдје је вршио бар најнужније оправке своје флоте. Ово, поготово зато, јер су му Дубровчани одбили да опреме бродове. И послје предаје Котора Венецији 1420. год. град је и даље давао годишњу плату од 600 дуката Стефану Вукчићу које је на њега пренио стриц му Сандаљ Хранић. У ово доба, у Котору се помиње Љубиша, цариник војводе Сандаља, а сада господина Стефана, који наплаћује дугове које су Которани били дужни исплатити Сандаљу и Стефану. Други которски цариник „херцега војводе Босне“ Јадан Саксовић помиње се као дужник Михаила Палташића. Херцегов канцелар био је Вукша, син Љубише цариника. Људевит Драго, изјавио је пред которским судом 1440. год. да је од Вукше Љубишина канцелара „узвишеног и моћног господина Стефана“ узео на зајам без добити „из чисте љубави“ 500 златних дуката дубровачких с млетачким жигом, које се обавезује вратити херцегу Стефану или његовим синовима или његовом посланику у златним дукатима или житу до Госпођина дне. Године 1439. херцегови посланици и гласници Вукоман Југорић и Групо Поповић са његовим писмом иду которским кнезу и Луки Паутину да му купе два комада чохе кремезина украшене златом за 1080 златних дуката, по 16 дуката лакат млетачки. Купљена чоха износила је 67 и по лаката млетачка, односно 82 лакта которске мјере. Ђовани Лонго, трговац у Котору, из Млетака, који је испоручио чоху наплатиће дужну суму од которске Коморе, која је дужна давати Стефану 600 дуката годишње.

Херцег Стефан је као и Сандаљ имао своју кућу у Котору. Из слиједећих докумената видимо да су Морињ и Рисан били у држави Херцеговој. 4. II 1459. помињу се Брајко и Иван Добросавићи из Мориња поданици Стефанови, 10. II 1459. год. помињу се Радоје Ивановић и Новак Радашиновић-Дропчић из Рисна, подручја војводе Стефана.⁶⁾ Јануара 1445. год. Стефан са мајком и женом долази у Драчевицу. Дубровачка делегација долази да му се поклати и доноси му дар у вриједности од 1100 перпера.⁷⁾

Магистар Георгије Спан из Љеша, которски љекар, ишао је пет-шест пута на двор херцега Стефана да лијечи чланове његове породице и то: 1445. год. ишао је у Херцег-Нови на Стефанов позив да му лијечи свастику, жену војводе Петра Војисалића, гдје је остао три мјесеца. Затим 1450. лијечи Иваниша Павло-

⁵⁾ Као 81, стр. 10 до 13.

⁶⁾ Као 49, стр. 318 до 318.

⁷⁾ Ђирковић, и. д., стр. 81.

вића, а 1451. лијечи херцегову мајку Катарину, а 1453. херцегова сина Владислава.⁷⁾

У рату између Стефана и Дубровника који је избио због Конавала, Нови је служио као ратна база херцегу. Султан је интервенисао и наредио да се одрже старе границе између Дубровника и Стефана. Мир је склопљен 10. априла 1454. год. по коме је Стефан платио Дубровнику један дио ратне штете и повратио заузету област Конавала. Добросусједски односи послје мира 1454. год. су настављени, тако кад је Стефан женио свог средњег сина Влатка, младу су довели до Новог дубровачки бродови. На свадби у Новоме учествовало је мноштво виђених Дубровчана који су дошли са много скупоцјених дарова.⁸⁾

Опасност од Турака је угрозила херцегову земљу и сви напори да се спаси, што се да спасити, остали су узалудни, јер је 1463. год. пала Босна. Већ 1464. године Стефан плаћа данак Турцима, а 1465. Турци заузимају већи дио Херцеговине. Маја 1466. год. Стефан се разболе и умрије 22. маја у Херцег-Новоме. 21. маја, позва себи Милешевског митрополита Давида, Радина Госта и коморника Прибислава Вукотића да састави свој тестамент. „У путу веле болестан, а у памети мојој на пуну крепак и паметију својом слободан“ херцег је диктирао посљедњу жељу митрополиту Давиду.⁹⁾

Послје Стефанове смрти његова два сина подијелише очеве земље. Влатка, уз остало, допаде и жупа Драчевица, као и назив херцег св. Саве. Јиричек каже: „Млађи син херцега Влатко постао је „божјом милошћу херцег од св. Саве у Новом и Рисну, дакле посљедњем остатку на југу, док је старији син Владислав остао сјеверно од Неретве“.¹⁰⁾ Иако је Влатко плаћао Турцима данак, обруч се све више и више стезао око његове земље, док је 1482. Турци сасвим не заузеше.

Познато је да се Стефан прогласио за херцега у првој половини октобра 1448. год. Ова му је титула призната од Турака, а Дубровчани су му је тада 18. X 1448. год. и честитали. Прво се потписивао „херцег хумски и приморски“, а с прољећа 1449. год. „херцег од св. Саве“.¹¹⁾ Од тада Нови почиње добивати назив прво Херцегов Нови и најзад Херцег-Нови. За доба турске управе, жупа је потпуно, престала дјеловати као самоуправна јединица, а створен је санџакат. Херцег-Нови био је сједиште приморског санџаката. Овим постепено изумире и назив жупе Драчевице.

⁷⁾ Р. Ковијанић и И. Стјепчевић — као бр. 54, стр. 8, 24.

⁸⁾ Др Ђорђе Миловић — Херцег-Нови као поморско трговачки грал. ГИМК V/1956, стр. 23. Види: Томо К. Поповић и. д., стр. 28.

⁹⁾ Ђирковић и. д., стр. 267.

¹⁰⁾ Јиричек и. д., стр. 396.

¹¹⁾ Ђирковић и. д., стр. 106.

ŽITIJE SV. KRALJA VLADIMIRA

U novijoj jugoslovenskoj historiografiji preovladalo je mišljenje da je dukljanski vladar Mihajlo, otac kralja Bodina, bio prvi srpski vladar sa titulom kralja i da je tek oko 1077. godine primorska srpska država postala kraljevina, a pre toga da su svi primorski vladari bili samo knezovi. U našoj raspravi »O postanku kraljevske vlasti kod primorskih Srba«¹⁾ potrudili smo se da uklonimo tu zabludu, dokazujući da je takvo pogrešno shvatanje proizišlo iz podataka falsifikovane bule pape Aleksandra II iz 1068. godine, kao i iz nedovoljne kritičnosti pri interpretaciji drugih postojećih izvora. Ujedno dokazujemo da je Mihailo svoju kraljevsku titulu nasledio od svojih predaka i da je njegova država bila kraljevina, regnum, od svoga postanka.

To isto dokazujemo i o našoj radnji »Bula pape Benedikta VIII« i u odeljku »O Barskom rodoslovu«, kao i u raspravi »Tri barska epitafa«, koje se nadamo uskoro publikovati. U ovoj radnji takođe iznosimo istorijske podatke iz *Žitija sv. kralja Vladimira*, osnažujući ih podacima iz drugih izvora, čime dokazujemo ne samo da je i taj poznati primorski srpski vladar, od 986. do 1016. godine bio takođe kralj, a ne knez, nego da su njegovu kraljevsku titulu nasleđivali i njegovi naslednici tj. potomci Stefana Vojislava.

To značajno svedočanstvo, koje ovde iznosimo kao zasebni dokaz u prilog našim tvrdnjama, i koje postoji već odavno, ali na koje se na žalost neće ni da osvrću naši noviji istoričari, nije ipak neki osobiti i odvojeni izvor; to svedočanstvo, međutim, nalazi se među najuspjelijim poglavijima Barskog rodoslova, kao legenda o svetom kralju Vladimiru. U tom pogledu, kao svedočanstvo, ta je legenda od naročite važnosti.

¹⁾ O postanku kraljevske vlasti kod primorskih Srba (Istorij. zapisi, knj. XXII, sv. 3, 405-428, Titograd 1965.

Slažemo se s onim istraživačima, koji smatraju i utvrđuju, da ta legenda nije potekla iz pera pisca Barskog rodoslova; on nije njen pravi i izvorni autor. Prikaz kralja Vladimira u Barskom rodoslovu «samo je izvod iz tuđeg dela» — konstatuje Nikola Radojčić.¹⁾ Barski previziter je to svetiteljsko žitije prepisao i uneo već gotovo, ili pak skraćeno, u tekst svoga pričanja. Zaista, tekst ove legende, u svakom pogledu, razlikuje se i odvađa od ostalog teksta Barskog rodoslova. Legenda o kralju Vladimiru, pre svega, čini celinu sama za sebe, a od čitavog teksta Rodoslova odlikuje se kako svojim stilom i jezikom, tako i načinom naracije, što su već podvukli svi istraživači.

Mogu se utvrditi dve konstatacije kao nesumnjive: prvo, pravi autor legende o kralju Vladimiru nije barski sveštenik, pisac Rodoslova, nego neki anonimni i talentovani pripovedač; — drugo, nesumnjivo je da je tekst ove legende stariji od ostalog teksta u istom Rodoslovu; pošto je negde u prvoj polovini XI stoleća, uskoro posle mučeničke pogibije toga posvećenog kralja, a napisao ga je neki učeni i daroviti pisac, možda svedok opisanih događaja i svetiteljskog života kraljeva.) Njegov način izražavanja i ubedljivost njegovih podataka iznenađuju. »Legenda sv. Vladimira« — po rečima Medinija — »u živahnosti i sažetosti pripovedanja ističe se iznad svih radova takve vrsti u našoj književnosti.«²⁾ Književnom i estetskom analizom može se utvrditi da je to najuspjelija i najinteresantnija antologijska proza u staroj jugoslovenskoj književnosti, napisanoj na latinskom jeziku.

Barski Anonim, međutim, nije izneo celokupnu legendu o kralju Vladimiru; izneo je uglavnom njen istorijski deo, tj. ono što je Vladimira okarakterisalo kao vladara, kao kralja. Onaj deo legende o njemu kao svetitelju barski Anonim je izneo samo onako usputno kao npr. čudo sa zmijama otrovnicama na planini Obliku, pojavu anđela u tammici u Prespi ili onu krilatu anđeosku pratnju kroz Vladislavljeve zasede, pa je stoga izrično svoje čitaoce uputio na čitanje knjige o njegovim svetiteljskim delima i čudesima, na tzv.

¹⁾ N. Radojčić, Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom Srednjem veku prema Barskom rodoslovu (Glasnik Skopskog naučnog društva, XV, 1935, 17).

²⁾ St. Novaković, Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima, 203. — Novaković izlaže kako se neko našao, odmah po smrti Vladimirovoj, koji je opisao njegova dela slovenskim jezikom. Tako misli i Đorđe Sp. Radojčić da je neki anonimni Dukljanin iz Krajine sastavio Vladimirovo Žitije «i to bez sumnje ne mnogo posle njegove smrti (1016) i posle smrti njegovog ubice cara Vladislava (1018)». Radojčić tvrdi da je taj Dukljanin iz Krajine živeo u XI veku, a drugi Dukljanin iz Bara da je u drugoj polovini XII veka izvorno Žitije skratio i uneo u svoj Rodoslov (Antologija stare srpske književnosti, 311).

³⁾ Medini, Kako je postao Ljetopis popa Dukljanina (Rad JAZ i U 273, 256).

liber gestorum eius. Ovo upućivanje na liber gestorum Šišić smatra kao docniju glosu. Po našem shvatanju pak, to nije nikakva glosa, jer je u smisljenoj vezi sa celim sadržajem legende i jer je to namerna napomena samog autora Rodoslova pri njegovom skraćivanju kraljevskog žitija, što logično proizilazi iz istorijskog karaktera teksta. Autor je iz legende izneo samo one delove o Vladimirovom kraljevanju što je on smatrao glavnim delom s istorijskog gledišta, pa nije hteo da iznosi detaljnije i ono što je skroz legendarno i što se priča o njegovim čudesima, a što je posle ušlo u elbasansku grčku legendu.

Taj Liber gestorum na srpskom jeziku zacelo je sadržavao istorijski i legendarni deo kraljeva svetiteljskog života. To je, možda, bila ona »velika srpska knjiga«, koju pominje i autor elbasanske legende tzv. akolutije, a koji je pomenuo i one neke druge srpske i bugarske knjige sa istim sadržajem. Takve knjige su nesumnjivo nekad postojale i za njih je znao grčki pisac, ako ih nije imao i u svojim rukama. Ali sem knjiga srpskih o kralju Vladimiru postojala je i legenda na latinskom jeziku, čiji izvod ili delove iznosi i barski Anonim u svome Rodoslovu. Barski Anonim, međutim, kao rimokatolički sveštenik, nije u svoj spis unosio ni one delove legende koji su »blaženog« kralja prikazivali kao pravoslavnog i slovenskog čudotvorca.

Smatramo stoga da nećemo upasti u zabludu, ako uzmemo legendu o kralju Vladimiru u *Barskom rodoslovu* kao jedno zasebno, najstarije i autentično svedočanstvo u našoj argumentaciji o postanku kraljevske vlasti u primorskoj srpskoj dpžavi, pogotovu po pitanju kraljevskog porekla i kraljevske titule toga srpskog vladara, koji se na pozornici naše istorije javlja od 986. do 1016. godine i čije se mošti još i danas čuvaju u jednom pravoslavnom manastiru kod Elbasana u Albaniji. Iz ove legende, možda najbogatije istorijskim materijalom i istorijskim dahom u čitavoj našoj istorijskoj literaturi starijih vremena,¹⁾ ovde ćemo podvući i citirati samo one podatke, koji nas naročito zanimaju kao svedočanstvo da je Vladimir odista bio pravi kralj i od kraljevskog koljena, ne neki »knez«, kako ga danas nazivaju naši istoričari.

Vladimir je bio zatočen u carskom dvoru u Prespi i držali su ga u tamnici. Careva kćerka Teodora-Kosara zavolela ga je ne iz strasti nego zato što se sažalila na njegovu mladost i lepotu, i jer

¹⁾ Sam tekst o kralju Vladimiru, po mišljenju St. Novakovića, u stvari je više istorijsko pričanje nego legenda (Prvi osnovi, 218); — Jiriček se izražava da izvod iz legende o sv. Vladimiru »ima najveću istorijsku vrednost« od celog teksta Barskog rodoslova (Istor. Srba, 1952, 131).

je čula da je kralj i da je poreklom iz kraljevske loze.) Kosara je tada zatražila od svoga oca cara Samuila da joj dadne za muža kralja Vladimira. Zatim sleduje pričanje doslovno ovako:

«Čuvši to car, obradova se, jep je veoma voleo svoju kćerku i jer je znao da je Vladimir kraljevskog roda, pa odobri da bude po molbi njenoj. I odmah pošalje po Vladimira i naredi da mu ga dovedu, pošto se okupa i obuče kraljevsko odelo. I milostivo ga gledajući i ćelivajući pred velikašima svoje države, dade mu svoju kćerku za ženu. A kada je bila proslavljena svadba njegove kćeri po običaju kraljevskom, postavi car Vladimira za kralja i dade mu zemlje i kraljevstvo njegovih otaca i celu dračku pokrajinu.»)

Zar ovo isticanje kraljevskog porekla i podvlačenje kraljevskog naziva skoro u svakoj izreci i u celom ovom pasusu, pogotovu u latinskom originalu, nije poteklo iz pera onog prvog autora, kao organski i izražajni deo njegovog teksta? I ko bi mogao da tvrdi da je sve to izveštačeno ubacio, kao svoju izmišljotinu, docniji pisac Barskog podoslova, koji je dajbudi skraćivao tekst izvorne legende, ili možda neki drugi tajanstveni prerađivač? Takvo poimanje je u nesuglasnosti ne samo sa psihološkim gledišta nego i sa procesom stvaralačkog oblikovanja i izražavanja. Sem toga, takvu suvislost, slivenost i logičnost izražajnosti teksta ne može da skrpi neki prerađivač. Radije ćemo stoga poverovati da je ceo citirani fragmenat iz teksta legende potpuno autentičan i verodostojan, kao proizvod onog prvog autora, kao ostvarenje jedne iste inspiracije, da je to izraz onog istorijskog daha, koga je nazreo Radojčić, ili »ono više istorijsko pričanje nego legendarno«, kako je to konstatovao Stojan Novaković, ili pak »onaj izvod iz legende koji ima najveću istorijsku vrednost«, po mišljenju Jiričeka, — pa se zato i na takve podatke iz svetiteljeva Žitija oslanjamo kao na jedno pouzdano svedočanstvo, koje dokazuje da je srpska primorska država bila kraljevina i pre Mihaila Vojislavljevića, te da je i Vladimir bio kralj u svojoj državi, a ne »knez«, kao što je bio njegov stric Dragomir u Travuniji i Zahumlju, inače njemu, kralju, potčinjeni vazal.) Vladimir je bio kralj pod vrhovnom vlašću slovenskog imperatora Samuila, kao što su bili

*) U originalnom tekstu: quoniam audiret eum esse regem et ex regali prosapia ortum. Vrlo je značajno da je Vladimir bio utamničen ne kao neki obični sužanj u bilo kakvom utvrđenom zatvoru, nego upravo u carskom dvoru, gde je živela carska porodica, što znači da je Vladimir bio vladar izuzetne važnosti, kralj.

*) Šišić, Letopis, 335-336.

*) Dragomir, stric Vladimirov, vladao je Travunijom i Zahumljem, a nosio je titulu »kneza« ne samo zato što je bio član vladarske dinastije, nego i zato što je bio guverner dveju primorskih zemalja, sastavnih delova tadašnje srpske kraljevine. Vladar države bio je kralj Vladimir, a knez Dragomir je bio kraljev vazal. Tek posle pogibije kralja Vladimira i cara Vladislava, knez Dragomir je trebalo da zavlada celom državom i da postane kralj, ali ga u tome sprečiše Kotorani, ubivši ga pri gozbi na Prevlaci.

ostali naši primorski kraljevi pod vrhovnom vlašću imperatora Istočno-rimskog carstva. U tome je samo ova razlika: car Samuilo je priznavao srpskim vladarima kraljevsku titulu, a car Vizantije to nije ni hteo ni mogao, držeći se strogo svojih dvorskih uredaba i ceremonijala.

Ali potvrdu o kraljevskom dostojanstvu Jovana Vladimira ne nalazimo samo u tom skraćenom svetiteljskom žitiju u spisu prezvitera iz Bara. Potvrda o tome postoji i u Službi ovog svetog kralja, kao i u narodnoj tradiciji. U službi Vladimir se veliča ne samo kao kralj, nego u grčkom tekstu i kao car. Takođe i ikone sa likom toga vladara mučenika, već od nastarijih vremena, prikazuju ga sa kraljevskim insignijama i sa kraljevskom krunom na glavi.^{*)} Naš narod, naime, oduvek, od nezapamćenih vremena, verovala je da je njegov svetitelj Vladimir bio kralj, kralj vencenosac, i on ga je oduvek kao svetog kralja poštovao, a najviše naš narod u primorskim krajevima. I ne samo pravoslavni Srbi i dukljanski Romani katolici, nego i Grci, pa i Arbanasi, pošto su njegove mošti, docnije bile prenesene sa obale Skadarskog jezera u manastir kod Elbasana, ako onamo nisu bile donesene sa obale Prespanskog jezera odmah posle njegove pogibije, kako to razložito prikazuje Stojan Novaković. U tom manastiru Vladimirove mošti počivaju i danas, čašćene kao mošti svetog kralja Jovana (Sin Don).

Niko u narodu nije ni pomišljao da sveti kralj Jovan Vladimir nije bio kralj već samo neki »knez«, kako ga u novije doba označuju školovani ljudi. Kralj Vladimir, međutim, nije nikad važio kao rimokatolički svetac.^{**)} On nije stoga ni mogao da bude neki »lokalni svetac dukljanske barske crkve«, iako su ga onamošnji katolički Romani poštovali kao svetitelja, ali ne katoličkog nego kao svetitelja Istočne crkve, koji je bio i njegov vladar. Tako nešto ne kazuje ni sam pisac Barskog podoslova, da je, naime, kralj Vladimir važio kao »lokalni svetac dukljanske barske crkve«.

^{*)} Ostrogorski, Sinajska ikona sv. Jovana Vladimira (Glasnik SND, XII, 1935, 99-106). — Ikona predstavlja svetitelja na konju sa krunom na glavi i krstom u desnoj ruci. Pisac je takođe utvrdio da je ta sinajska ikona iz XVII veka. Ali je nesumnjivo i ona bila komponovana prema svećanim ikonama iz najstarijih vremena, pa ma koliko predstavljala umetnikovu originalnu zamisao. — Lik sv. kralja Vladimira nalazimo i u Stematografiji Hristofora Zefarovića iz 1741. godine. Tu je takođe svetiteljev lik prikazan u odjevanju kraljevskom, držeći u desnoj ruci grančicu i krst, a u levoj svoju odsečenu glavu. Motiv s odsečenom glavom u ruci je karakterističan za sve najstarije ikone toga sv. kralja. Kao najstarije ikone navodimo, ovom prilikom, onu što se nalazi na njegovom čvotu u manastiru kod Elbasana i onu u manastiru sv. Nauma na Ohridskom jezeru, pa i ona nešto kasnija koja je bila objavljena u knjizi sa službom i žitijem u Mlecima 1690. godine (Marjanović, Sveti Jovan Vladimir, 50-52).

^{**)} Šišić, o. s., 123; — Marjanović, o. s., 70.

Znamo da su narodne tradicije često izložene raznim promena-
nama i varijacijama. Ali ipak, i pored toga, pored mnogih izobli-
čenih i sumnjivih, postoje i takve tradicije koje su kroz sve vekove
ostale stalne i nepromenjene, i koje su u potpunosti sačuvala isto-
rijsku istinu, tako da se na njih može osloniti i najskrupulozniji
istraživač. Verujemo, stoga, da je i narodna tradicija o svetom kralju
Vladimiru jedna od takvih, koja nam je sačuvala istinu. Ta predanja
čuvala su se po manastirima i u crkvama, kao i u narodu, a bila su i
zapisana, ali ih ima i do danas nezapisanih. Postoji nekoliko ma-
nastira i crkava koje predanje vezuje za ime kralja Jovana Vladi-
mira. Postoji i onaj legendarni krst što se iznosio na vrhunac planine
Rumije. Zato takva predanja ovde i pominjemo kao pouzdan oslo-
nac u našoj raspravi o postanku kraljevske vlasti u srpskoj primor-
skoj državi. Ona su u potpunom skladu sa svim ostalim istorijskim
izvorima i vestima, kako sa onima iz najstarijih vremena, s onima,
naime, iz spisa anonimnog barskog sveštenika, tako i s onima doc-
nijim, iznesenim i sačuvanim u rukopisima i knjigama starodubro-
vačkih, dalmatinskih i stranih istoriografa.

Ta tradicija je prodrila i u stariju jugoslovensku književnost.
Pesnik dalmatinski iz XVIII veka, Andrija Kačić-Miošić, ispevao je
o kralju Vladimiru i Kosari jednu od najlepših svojih romana. Ta
Kačićeva pesma takođe je uverljiv dokaz o istinitosti tradicije, koja
se kroz vekove održala u slavu toga našeg kralja svetitelja. Tek
otkad se Rački zapleo o značenje termina regni honor, vezillum i
pallium, narodna tradicija o svetom kralju Vladimiru došla je u
kontradikciju s učenjem istoričara.¹¹⁾ Na sreću, i u ovom slučaju,
desila se nezgodna stvar, da istoričari upadnu u zabludu, a narodna
tradicija da ostane kakva je bila vekovima, potpuno verodostojna i
istinita.

Napomenusmo da je vekovna tradicija o kralju Vladimiru našla
odjeka i u starijoj jugoslovenskoj književnosti. Ali, u najnovije vre-
me, pronašlo se da je dukljanski kralj Vladimir opevan i u staro-
francuskom romanu (Florimont), koji je sastavio pesnik Almon de
Varenes. Uz to, utvrdilo se da je i u čuvenoj »Pesmi o Rolandu«
spomenuto figurativno ime kralja Vladimira, u stihu »la tere ki
fut al rei Flurit«. Ime »flurit« znači »blažen«, kako se to govorilo
romanskim jezikom u Dioklitiji u ona doba i kako se pominjalo
kralja Vladimira »ukrašenog cvećem«. Reč flur (cvet) simbolizuje
rajsko blaženstvo.¹²⁾

¹¹⁾ Istorij. zapisj 1965, knj. XXII, sv. 3, 414-415.

¹²⁾ Đorđe Sp. Radojčić, Naša epska pesma iz XI veka (Knjiž. nov. 1963,
27. XI). — Radojčić smatra da je u doba popa Dukljanina postojala i epska
pesma o junačkim delima i čudesima kralja Vladimira, Liber gestorum, kako
se izražava barski rodoslovac u svome spisu, a ne tek neko »žitije«, kako se
to pre uzimalo. Nije zaista isključeno da je o tome kralju postojala i neka
chanson de gestes na starom srpskom jeziku, ali je isto tako verovatno da

Značajno je da se i u jednom i u drugom spevu naš Vladimir, odnosno Flurit ili Florimon, označava kao kralj. Oba ta speva nastala su u XII stoleću. »Pesma o Rolandu«, međutim, izgleda da je spevana u XI veku, posle 1081. godine. »Od imena Flurit s kraja XI postalo je ime Florimont na kraju XII veka«, kaže Radojčić.¹⁾ Ta dva figurativna imena opevanog kralja vrede, po našem shvatanju, kao dokaz ne samo da se i u ono doba, u XI i XII veku, znalo da je Vladimir bio kralj, nego i kao dokaz da je sveti Vladimir zaista bio kralj u svojoj državi, kako nam to tradira i Barski rodoslov, koji je takođe bio napisan u drugoj polovini XII veka, po mišljenju naših najautoritativnijih istoričara.

Treba naposljetku da istaknemo još jedan dokaz u potvrdu našeg shvatanja da su primorski srpski vladari nosili titulu kralja i pre Mihaila, pre 1079. godine, pa da je kralj bio i sveti Vladimir. Taj dokaz sadrži epitaf s imenom episkopa ili presula Jovana, koji je, po našem rasuđivanju, upravljao barskom episkopijom »mnogo godina« poslednjih decenija X i prvih decenija XI stoleća, tj. u doba vladanja Jovana Vladimira. U tom epitafu izrično se ukazuje da »u toga Jovana »mnogo voleli kraljevi onih oblasti (reges huius regionis), pa nisu oklevali da mu poveravaju i državne poslove.«²⁾ U našoj raspravi »Tri barska epitafa« dokazujemo da taj prezul Jovan ne može biti ni jedan drugi barski episkop nego upravo onaj Jovan koga pominju i starodubrovački analisti, a koji se bio sklonio u Dubrovnik u vreme poznate najezde cara Samuila.³⁾

Tako možemo, i posle ovih izloženih argumenata, da zaključimo: — prvo, da je i zet cara Samuila, Jovan Vladimir, koji je vladao primorskim srpskim zemljama od 986. do 1016. godine, zaista bio kralj i od kraljevske loze; — drugo, da je srpska primorska država, još od svoga postanka, zaista bila kraljevina i — treće: da se nije kao takva označila tek 1078. godine tobožnjim priznanjem pape Grigorija VII, tj. da su se kraljevima nazivali i prethodnici kralja Mihaila Vojisavljevića, koji je bio jedan od naslednika kralja Jovana Vladimira, kako je to izloženo i u Rodoslovu anonimnog barskog prezvitera.

Je postojalo i svetiteljsko žitije u prozi, kako to ubedljivo proizilazi iz teksta Barskog rodoslova, u kome ne nalazimo ni traga nekoj pesničkoj obradi: sve je tu u proznom stilu. — Henri Grégoire et Rooul De Keyser, *La chanson de Roland et Byzance* (Byzantion XIV, 6 c. 265-315); — B. Kovačević, *Pesma o Rolandu i Sloveni* (SKG 1940, 395 i 397); — Stari tragovi (Susreti 1960, Titograd, 486, 488).

¹⁾ U srpskom jeziku ime Flurit moglo bi se prevesti imenom Cvetko, Cvetan ili Cvitani, a ime Florimont imenom Cvetislav ili Cvetiša.

²⁾ I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija, 180-181* (5 i 6 stih); — B. Bošković, *Stari Bar, 18-19*; — *Istorija Crne Gore, 430*.

³⁾ Luccari, *Copioso ristretto*, 16; — Ragnina, *Annali di Ragusa*, 202; — Resti, *Chronica ragusina*, 30.

КОТОРСКИ ЗЛАТАР МИЛКО ИЗ НОВОГ БРДА (САВРЕМЕНИК НОВАКА КОВАЧА)

— По подацима из Которског архива —

У доба которске самосталности (1391-1420) у Котору је радило више златара. Двојица од њих били су из два позната српска рудна тржишта, — један из Брскова, други из Новог Брда. Са Брсковом Котор је био повезан караванским путем преко Рисна и Оногшта (Никшића). Од Котора до Новог Брда водио је главни „зетски пут“. Његов вијугави траг преко Црне Горе и данас је видан, нарочито тамо гдје је био широк и поплочан. Полазио је од Гурдића, са караванског појишта искрај манастира св. Фрања, задужбине Јелене Урошеве Анжујске. Успињао се поступно падинама Ловћена. Изнад Горажде (над Тројицом) примао је превлачки рукав од Солила, а изнад Брајића рукав од Будве. Преко Ђурђевог ждријела спуштао се на изворишта Обзовице и угаљских Врела, на стара насеља „Конакâ“, која памте Виту Которанина, градитеља Дечана, и његову которску екипу приморских мајстора. Иза Вртијељке спуштао се изнад Цеклина ка Добрском Селу. Преко Стругара и Улића излазио на воду Влахињу, старо романско овчарско појило. Преко Метериза и Царева лаза, Госпоштина, Рваша и Каруча слазио је на ријеку Морачу, код Жабљака, гдје су и данас видни остаци старог моста. Ту је примао пут од Бара (тада још није било Горњег и Малог блата, сјеверних рукава Скадарског језера). Одатле уз Морачу до Рибнице, Немањиног родног мјеста, које се у доба неимара Вите називало Подгорицом, данас Титоградом. Ту се укрштао са другим главним путем Зете, Скадар—Оногшт—Дубровник. Од Подгодице пут се успињао југоисточном страном Комова, испод стародревног Медуна, тврдог илирског града Медсона, који је заједно с краљем Генцијем пао у руке Римљана 168. године прије нове ере, орловског гиђијезда прослављеног Милоша Белмужевића,

војводе деспота Ђурђа Бранковића, који ће (послије 1457) одступати преко Луштице и Дубровника све до завичаја Коменског и Масарика на чешкој Морави, да отуда чини витешке загоне на Турке. Пут је даље водио поред Рикавачког језера, да се низ горски ток Врмуше спусти на Плавско језеро, важно караванско почивало, одакле се одвајао пут за Брсково. Низ Пећку Бистрицу стизао је у Пећ, чувено средњовјековно тржиште рудног, сточног и пољопривредног богатства. Одатле се разграњавало више важних трговачких путева; један је водио преко села Дечана за Свети Спас, Дањ и Бар; други за Призрен; трећи за Трговиште (Рас), Брвеник и Рудник; четврти за Приштину, Јаћево и Ново Брдо, велики град са 40.000 становника. — У свим поменутиим рудним мјестима Которани су у XIV вијеку имали своја трговачка насеља.

Као ријека са својим притокама, и ови путеви текли су ка мору, ка Котору, Бару и Дубровнику, привредним и културним вратницама Балкана, отвореним према Западу. Други каравани, по 100-300 коња, натоварени трговачком робом у размјену, протезали су се у једном и другом смјеру. У Котор су се сливале велике количине олова и бакра, нарочито из Брскова, знатне количине сребра и злата, нарочито из Новог Брда. Било је познато новобрдско златоносно сребро. Зато је у Котору, нарочито у доба Немањића, цвјетао златарски занат. Био је развијен и у доба которске самосталности (1391-1420); али сад не толико као ковачки занат, кад Котор постаје огромна ковачница оружја, убојног и заштитног, јер многобројни которски мајстори, на челу с Новаком ковачем, опјеваним у народним епским пјесмама, а доцније на челу с његовим сином „сер“ Марком Новаковићем, мачарем, снабдијевају Зећане мачевима, копљима и стријелама, оклопима, штитовима и шлемовима, у дугим ратним годинама. Златари су украшавали оружје властеле и витезова. У доба которске самосталности, каравани из даљих мјеста нијесу долазили. Каравански путеви били су угрожени и испрекидани. Али, у Котору је тада било доста разноврне сребрарије, сребра и злата.

Которски златар Милко Шишманов из Новог Брда јавља се крајем XIV вијека. Кад се доселио у Котор не може се знати; можда послје продора Турака на Марици (1371), или уочи боја на Косову. У Котору је 1388. године, у доба владавине босанског краља Твртка I. О њему немамо много података, јер нијесу сачувани судско-нотарски списи которски из свих година његова живота у Котору. Из друге половине XIV вијека постоје списи само за 1395-1400. годину, а из почетка XV вијека само за 1419-20. И тих осам година су непотпуне. Два документа уводе нас у Милкову радионицу: примио је ученика да га за осам година на-

учи златарском занату, израдио је сребрни путир у позлати за манастир св. Ђорђа пред Перастом. Из осталих докумената сазнајемо понешто о његовом пословању и имовном стању.

Милче Шишманов из Новог Брда (*Milçe Sismani de Novaberda*) обавезао се пред судом 6. јануара 1388, као што се види из уговора који је написао которски нотар Ванис Андруицијев из Ферма, да Ивану Трифунову Бући и Марку Трифунову Пасквалићу, старатељима манастира св. Ђорђа у Заливу (*ser Johanni quondam Triphonis de Buchia et ser Margo Triphonis Pasqualis, procuratoribus sancti Georgii de Culfo*) направи за манастирску цркву један сребрни путир у позлати (*unum calicem argenti laboratum et inauratum*), тежак једну фунту. Прошло је пуних десет година и златар Милко није испунио своју обавезу, ко зна због чега. Вјероватно, узрок су велики немири и ратни догађаји који су се тих десет година ређали један за другим. Живјело се у великој неизвјесности и страху од турске поплаве; пораз на Косову, пад Скадра (1393), опсада Котора од стране Радича Црнојевића, одметника од Балшића (1395), упад Турака у Босну (1398). Нови старатељи манастира св. Ђорђа, Лампро Болица и Марин Паков (Пасквалић), изашли су пред судски колегијум, који су сачињавали: Никола Болица, Лауренције Бућа и Никола Главати, 29. новембра 1399, подносећи поменути уговор из 1388. године, који се односи на Милка из Новог Брда. Тражили су да Милко испуни своју дату обавезу. Пошто је суд видио уговор и саслушао обје странке, донио је пресуду: да Милко до краја децембра преда манастиру уговорени позлаћени путир од сребра (II, 166).

Годину дана раније, 26. децембра 1398. (по ондашњем календару 2. дана 1399), мајстор Милко примио је у своју радионицу једног ученика из Боке и с њим склопио пред судом уобичајени уговор. Милош Пророк са Луштице дао је свога сина Ивана мајстору Милку златару да служи у његовом занату (*ego Milos Proloch de Lustiza recomendo filium neum Ivan magistro Milçe aurificho ad serviendum in arte sua*) осам година. Милко се обавезао да Ивана храни и одијева, да га научи златарском занату и да му на крају службе да мајсторски алат (*feramento pro arte*), као што и други мајстори давају својим ученицима (*suis dissipolis*). Милош је јемчио својом имовином да ће његов син вјерно служити мајстора и да неће направити никакаву штету. Са стране документа је написано: »*Pro Milçe orifficho cum Milos Proloch*«. Уговор су овјерили: Марин Прумути, судија, и Марко Лукин, аудитор (II, 642).

У три документа помињу се двије куће Милкове. Било би довољно само рећи гдје су се те куће налазиле. Ипак, доносимо скраћену садржину тих докумената, јер они доприносе познава-

њу времена и друштвене средине. Добрула кћи Ивана Ђаура (Chiaura) дала је Мароју Скалежу, 2. јануара 1398. своју кућу у Котору, која се налазила код куће Дамјана Болице и куће Милка из Новог Брда (*iuxta domum Milce de Nova berda*). Ту кућу дао је њеном оцу которски бискуп, што се види из јавне исправе од 16. новембра 1393. да плаћа годишње три перпера которска каптоту цркве св. Трипуна. Уговор су потврдили Јаков Трифунов Пасквалић, судија, и Влахо Голија, аудитор. — Милко из Новог Брда, которски грађанин (*ego Milce de Novaberda, civis Cathari*), заложio је, 18. новембра 1398. Луки Болици своју кућу, поред друге своје куће, велике, спојему с кућом Радича Главича, изнад улице (*domum meam, prope allam domum meam magnam, et coniectam cum domo Radich Glavich et super viam publicam*), за 50 перпера дуга, за двије године. За то вријеме за кућу се није плаћала станарина, нити добит на позајмљени новац. Уговор су потврдили судија и аудитор, Јуније Мекша и Драгоје Марков Драго. — Средином априла 1399. Павле Бућа, кнез града Котора, Јуније Мекша и Василије Божа Срђина, градске судије (*Nos Palcho de Buchia, rector civitatis Cathari, Junius de Mecxa et Base Nalis Sergii, jurati iudices civitatis*), у жељи одржавања имовине сирочади, повјерили су Видосави удови Припца штитара (*Guido-slave uxori quondam Pripze stitar*) и њиховој дјеци, Вукцу и Павици, Марушу кћер Мартина Бурчевића, нећаку Видосавину, и предали им Мартинову кућу, која се налази у предјелу цркве св. Луке, код куће Милка златара, изнад улице (*in contrata sancti Luce prope domum Milce auriffichi et super viam publicam*), као и Мартинов виноград на Већем Брду (сеоце у Веригама), поред посједа Јунија Мекше, с обавезом да имање чувају и обрађују док Маруша постане пунољетна (II, 507, (07, 92).

Изгледа, мајстор Милко имао је иза своје куће и једну малу кућицу са собом за становање, јер та соба, дата у залог, назива се и „кућом”. Милко из Новог Брда, грађанин и становник Котора (*ego Milce de Novaberda, civis et habitator Cathari*), заложio је, 24. фебруара 1399, Груицу Руђи, за 20 перпера зајма, једну собу ниже врсте (*unam cameram inferiorem cum vadrile uno*), код куће Дамјана Болице, куће истог Милка (*prope domum dicti Milce*) и куће Марина Мекше, изнад улице. Према уговору, поменуто „кућу” (*dictam domum*) Милко није могао повратити за годину дана; а након године, кад врати зајмодавцу 20 перпера которских, он враћа поменуто „собу” (*dictam cameram*). За собу се није плаћала станарина, нити добит на новац. Судија је био Василије Божа Срђина, аудитор Мароје Паков (II, 648).

Из тестаментa Милатка Турнића, објављеног пред судом 27. августа 1398. дознајемо да је Турнић остао дужан Милку златару (*Milce aurifficho*) 5 перпера и 6 гроша, кад је продат виноград и земља на Кулином брду (*quod vendatur vinea et terra de Colina*

berda), који су некад били Николе Загуровића. — Милко златар (in map Milce orofexa) помиње се 28. јула 1399, у жалби коју је пред кнезом и судијама покренуо Љеш, брат Боже дадиље (Lies frater Boxe baile) дјецe нотара Јакоба, против Ђурка Вргле или Врље (Giurcho Vergla), његовог сина Радича и Радичеве жене Хјуре (Hiura) сестре Љешеве. Љешев адвокат (advocatus) био је Никола Загуровић, а Ђурков Грубојица Пима (II, 38, 129).

Из првога документа нијесмо могли сазнати: да ли су виноград и земља на Кулином брду, о којима је ријеч, били својина златара Милка, које је купио од Загуровића, и продао их Турнићу, или се Турнић приликом куповања те земље с виноградима задужио код златара Милка.

Судско-нотарски списи из 1401-18. године нијесу сачувани; зато из тих година немамо вијести о златару Милку. Помиње се као покојни 1419. Лука Маринов, управитељ которске цркве св. Јакова код ложе, кројач Радо и Симеон Брајанов, извршиоци тестаментa златара Милка из Котора (epitropi testamenti Milce aurificis de Catharo), и браћа Никола, Трифун, Марушко, Михаило и Симеон, синови Луке Болице, опуномоћили су, 3. октобра 1419. Михаила Стојкова Капшића из Котора да заступа њихова права пред властима Дубровника. — Фра Доминко из Дубровника, приор доминиканског манастира св. Николе у Котору, на ријечи (Шкурди), у присуству и одобрењем свештеника Ђорђа Радова, управитеља цркве св. Михаила у Котору, примио је, 19. септембра 1421. од свештеника Луке, управитеља цркве св. Јакоба код ложе, и Симеона Брајанова, извршилаца тестаментa Милка златара из Котора (Milce aurificis de Catharo) 10 перпера (III, 287, 516).

Малобројни документи о Милку златару говоре само о двије године његовог живота и рада. Нема података о његовој породици, ни о свим његовим пословима за те двије године. Разумије се, сви предузети послови занатлија нијесу ишли пред суд на овјеру и за јавну исправу. Своје рукотворине занатлије су продавале по међусобној погодби са купцима, за готов новац, размјену а свакако и на повјерење. Што је главно, сачувани подаци бацају прамен свјетлости на радионицу овога златара и на његово имовно стање, и освјетљавају социјалне, правне и имовинске односе; доприносе познавању друштвеног уређења Котора у доба његове самосталности.

Милко Шишманов, чије се име може читати Милце и Милче (Milce, Milçe), — као од Михаило, Михо, Мико и Михе, од Трифуна, Трипико, Трипко, Трипе, од Марко: Марго и Маркоције — имао је у Котору двије куће, једну велику и једну мању. Налазиле су се између кућа угледних властeosких породица, Болице и Мекше, у близини цркве св. Луке, подигнуте за владавине Вукана Немањина (1195), која и данас постоји. У једној од својих

кућа, свакако, држао је радионицу (у приземљу), јер та четврт града називана је „квартот ковача и златара“. Ту се налазила и кућа Новака ковача, којег је прославио народни пјесник.¹⁾

Не може се знати: да ли је Милко зарадио куће у Котору, или их је стекао радом у Новом Брду и купио их донесеним новцем, сребрнаријом и разним златарским драгоценостима, с којима се склањао испред турске најезде. Могло би се рећи: да је уживао глас доброг мајстора, — примао је ученике у своју радионицу и радио црквене посуде за угледне манастире. Израдио је путир за опатију св. Ђорђа у Заливу, бенедиктински манастир глагољаша из XII вијека. Неки подаци наводе на претпоставку да је Милко имао неких поруџбина од цркве св. Михаила у Котору, која се помиње 1166. године и од доминиканског манастира св. Николе, уврх црногорског пазара, који је подигао протовестијар Никола Бућа 1344. године (разорен 1539. и поново саграђен у граду после две непуне двије деценије).

Током тридесет година своје самосталности (1391-1420), Котор је сваког мјесеца бирао кнеза републике, домаћег човјека, као и Дубровник (од 1358), и три судије сваке године. Они су „владали“ по директивама Малог вијећа (извршне власти), које је бирало Велико вијеће (законодавно тијело). У овим документима помиње се око 20 најугледнијих Которана с краја XIV вијека, из неколике најугледније и најугледније властелске породице. Сви су се они изредали на положај кнеза, неки и понеколико пута за тих тридесет година, узимајући у обзир и оне године за које немамо података. За то смо дужни дати и кратка обавјештења о тим личностима на основу архивских података.²⁾

Павле Бућа (пок. 1432), син Бућа Павлова, био је кнез у априлу 1399. и у јулу 1420. Он је посљедњи кнез самосталног града Котора. Предао је власт у руке представника Млетачке Републике на обављеној свечаности у катедрали св. Трипуна (додворене 1166). Често је биран за члана Малог вијећа, више пута за годишњег судију, аудитора, општинског адвоката и друге почасне положаје града, као и сви они који су били на положају кнеза. Павле Бућа се истицао као привредник и дипломата. Његов прадед, Трифун Михаилов Бућа, стриц протовестијера Николе и дипломате Михаила, добро је познат нашој историји. Био је дипломата, финансијер и државник краља Милутина, Дечанског и младог Душана, један од најугледнијих и најмоћнијих привредника средњовјековне Србије свога времена. Његово богатство било је огромно. Имао је закупе олова, бакра, сребра и

¹⁾ Р. Ковијанић — И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора*, књ. I, Цетиње, 1957, 141-88.

²⁾ Р. Ковијанић, *Которски кнежеви у доба самосталности*, Ист. записи, XIII, св. 1-2 (1957), Цетиње 1958, 143-64.

злата у многим рудним мјестима од Брскова до Новог Брда.) Иван Трифунов Бућа, чији се отац помиње као покојни 1388. праунук је, такође, Трифуна Буће, дипломате краља Милутина. Друго је његов савременик Иван Трифунов Бућа, чији је отац, босански протовестијар, преживио 1393. годину, а чији је дјед Петар Николин био протовестијар цара Уроша. Жив је био и трећи Иван Бућа, син Петра Николина, стриц другог Ивана Трифунова. Сва тројица су се истицали као прваци Котора, и долазили на прве положаје мале Которске републике. — Дамјан Болица (пок. 1398), истакнути привредник и дипломата, био је кнез у фебруару 1396; познат је као изасланик ка угарско-хрватском краљу Лудвику Анжујском, за вријеме његовог боравка у Загребу 1382, да тражи потврду старих привилегија, датих Котору од стране српских владара. — Никола Болица, био је судија више пута (свакако и кнез); био је и изасланик к босанском краљу Твртку I и изасланик за преговоре с Радичем Црнојевићем (1395). — Лампро Болица истакао се, поред осталог, као вођа побуне против млетачке власти. — Драгоје Марков Драго био је кнез у априлу 1420, а његов отац 1400. Отац му је био један од најугледнијих и најјачих привредника Котора; пријатељ Вука Бранковића, код којег је Мара Вукова са синовима похранила своје благо 1399. — Марко Лукин Драго истиче се још за живота свога врло угледног оца, јаког которског привредника, који је био кнез републике у јануару 1396. Марков брат Марин био је кнез у новембру 1399. — Влахо Голија био је кнез у августу 1399; три године раније војни заповједник Котора; често је биран за члана Малог вијећа и за судију. Његов предак Марин Голија био је ратни заповједник 1329; истакао се као привредник у вријеме Дечанског и Душана. — Никола Петров Главати био је кнез маја 1420, као и прије тога, а судија много пута од 1391-1437. Његов предак Никола Маринов истакао се као првак и јак привредник у првој половини XIV вијека, нарочито у доба Душаново. — Василије Нада (Божа) Срђина Грубоња (пок. 1419) био је кнез у мају 1399. и у јуну 1411; а његов брат Марин кнез у априлу 1396. — Марин Михаилов Мекша (Месха, Messa) кнез је републике у јануару 1400. Он је унук Душановог дипломате Марина Мекше. Јуније је његов брат или братучед. — Марин Паков (Паскојев) Пасквалић био је кнез 1400. и 1419. За његовог живота истиче се и његов син Грубо. — Марго (Марко) Трифунов Пасквалић био је синовац Груба Паскојева Пасквалића, протовестијара цара Душана (послије Николе Буће). Истиче се у јавном, привредном и државном животу Котора. Исто тако и његов брат Јаков, који је изасланик на преговорима с Радичем Црнојевићем. Њихов предак Паскоје Марголов (отац протовестијара Груба) био је главни војни

1) Р. Ковијанић, *Вита Которањан кнезар Дечана*, Нолит, Београд, 1962.

Котора 1327, јак привредник, повезан пословањем
и Михаилом Бућом, и њиховим стрицем Трифуном.
— Марин Премути Бисте био је судија 1359-6, а његов син Иван
у фебруару 1400. Свакако, и Марин је биран за кнеза у
којих нијесу сачувани судско-нотарски списи. Сино-
ви Трифуна Бисте Премути, Марин и Бисте, истичу се у доба
Дечанског и Душана; Марин је био Душанов дипломата; Бисте је
Томом Павла Томина Драгом, био на двору Дечанског,
и финансијер; његов син, Грубо Бистетић иза-
у Приштини к цару Душану 1351, заједно с Михаилом
Бисте, братом Николиним. — Грубојица Пима, помену-
такђе се истиче у политичком и привредном животу Котора;
предак је Бернарда Пиме (пок. 1618), которског пјесника-хума-
овјенчаног лаворовим вијенцем. — Никола Загуровић, по-
из Бара, предак је пјесника Илије Загуровића и њего-
Јеронима Загуровића, познатог штампара ћирилских
у Млецима, настављача Божицара Вуковића Подгорича-

ИЗ ЛЕКСИКЕ ГОВОРА БОКЕ КОТОРСКЕ

Међу ријечима које је Вук из разних говора унио у свој рјечник налази се и приличан број ријечи из Боке Которске. Међутим, потребно је провјерити да ли су све те ријечи тачно записане у погледу њихове форме и значења. М. Милас у свом раду: »Ispravci dubrovačkih riječi u Vukovu rječniku«, Rad 136, изнио је приличан број ријечи за које је утврдио да нијесу тачне. То није чудно кад се узме у обзир да су то ријечи из говора на периферији нашег језика, у простору између подручја зетског и чакавског дијалекта, у којему се и поред одлично сачуваног акцента и др. налазе многе стране и домаће ријечи које Вуку нијесу биле познате и које је вјероватно понекад због ограниченог времена записао кад их је први пут чуо, без даљег провјеравања и дубље анализе. Понекад се могло догодити и да штампари нешто погрешно пренесу. Из властитог искуства знам да они (вјероватно због тога што у брзини не опази простор који раздваја двије црте којима се биљежи акценат (\ /) замијене тај акц. акценат (\), а и у Вуковим ријечима, поред осталих одступања има сумњивих случајева међу ријечима с акцентом (\).

Милас је могао лакше провјерити Вукове ријечи, јер су оне узете из једног мјеста с околином у којој домороци углавном једнако говоре (ово важи и за испитивања Л. Зоре „Дубровачке Туђинке“, Споменик 26, и др.), али Бока Которска захвата релативно широк простор, на којему се говори различитим дијалектима: у сјеверозападном дијелу херцеговачким, а у сјевероисточном зетским дијалектом, који се опет, особито зетски, дијеле на различите говорне нијансе. Кад Вук означаје мјесто у којему се ријеч говори (Рисан, Пераст, Доброта, Котор, Будва, Кривошије) ствар је простија јер је ту говор, негдје мање, негдје више, уједначен, али за више од једне трећине свих ријечи из Боке (ово је приближно израчунато на темељу нешто више од 650 ријечи, а и неће их бити много више) у Рј. се каже да се говоре у „Боци“. Осим тога Грбаљ, на који отпада шести дио ријечи, дијели се на

Горњи и Доњи и захвата већи број села, па се и ту при провјеравању јавља споменута тешкоћа, а и Кривошије (Горње и Доње) и Паштровићи захватају прилично велик простор. Због оваквог стања не остаје друго него да се Вукове ријечи упоређују са данашњим у што већем броју говорних нијанси, да би се, у колико је могуће, утврдила њихова тачност.

Овдје ће се направити поређење Вукових ријечи из Боке са ријечима из говора села Лепетана, а у неким случајевима и из других мјеста, особито Грбља и Рисна. Сводећи за Грбља, Паштровиће и Будву нову акцентуацију, по којој је означен акценат у В. рј., на стару (жѐна на жена^а; трава на трава^а) може се рећи да је претежан број ријечи тачно забиљежен. Упоређујући их са онима које се говоре у Леп. (у колико се у том говору налазе; велики број тих ријечи у том говору није познат) не налази се већи број одступања.

Све ове ријечи из Вуковог рјечника ушле су у рјечник Југосл. академије. Поред њих унесене су и друге из других крајева, у колико се налазе у књижевним дјелима и рјечницима из којих је црпена грађа за тај рјечник. Оне се некад слажу са овим ријечима, а некад се више или мање разликују.

Међу изворима из којих је црпена грађа налазе се и књижевна дјела из Боке Которске: „Српске народне приповијетке“ „Српске народне игре“ од В. Врчевића (Београд 1868), „Причања Вука Дојчевића“ од Шћ. М. Љубише (Београд 1877) и Вукове народне пјесме од којих су неке из Боке; даље из рада Т. Брајковића «Peraški dijalekat» (Загреб 1893) и М. Решетара «Der štokaviše dialekt», у којему се налазе ријечи из говора Прчања. Оне су тачно забиљежене и лако се могу провјерити, јер се подаци о мјесту гдје су забиљежене односе на уски простор који захвата то село, што ипак не значи да се тако не изговарају и у каквом другом мјесту. Писац Перашког дијалекта давао је информације уредништву рјечника Југосл. Акад. о ријечима из Пераста, па је на темељу тога тачно одређено како се те ријечи изговарају у Перасту.

Ријечи из Вуковог рј. о којима ће се овдје говорити, навешће се из рј. Ј. ак.

Ријеч *бáкета*, која према В. рј. у Рисну има овакав акценат, према мом испитивању у том мјесту има акц. *бáкета*, што се своди на стари акц. *баке^ата*, како се говори у Лепетанима (даље Леп.) и у другим мјестима са непренесеним акцентом. Узимајући у обзир да овај акценат одговара тал. акц. *bacchetta* и да се акц. мјесто страних ријечи чува, с ријетким изнимкама кад ријеч под утицајем неке аналогije измијени мјесто, могло би се закључити да Вуков акц. није тачан.

Ријеч *бу^{**}мбѧк*, пошто долази само у значењу *бу^{*}мбѧр*, изгледало би да се у Рисну налази само у том значењу (које би требало испитати да ли је тачно). У Леп. *бу^{*}мбѧр* значи само: дебело кријево и то од животиње, а бумбак значи само памук. У пјесми: „божић зове с Убала донес'те ми бумбира“, ако се и налазила ријеч бумбира у стиху који је Вук чуо, треба претпоставити да је у оригиналу гласила: *бумбара*, као што се говори у Леп., па да је та рима гласила: *Убала — бумбѧра*, што боље одговара захтјевима риме народне пјесме (иако доста слободне) него какофонична: *Убала — бумбира*, поготово кад се зна да у турском језику, одакле је узета ријеч, гласи исто: бумбар. Значење у турском: *кобасица* блиско је значењу кријево (у Леп. дебело кријево које се надијева, суши и тако припрема за јело). У изразима „трести бумбаре од зиме“, који се и данас чује, употребљена је ова ријеч од шале за човјекова кријева: замишља се да се он тако јако тресе, да му се тресу и кријева. У рј. Југосл. ак. наведен је погрешно овај израз као пример за значење *бу^{*}мбѧр* »*apis terrestris*«. Бумбѧк у Леп. значи само памук као у грчком и латинском „*βαμβάκη*“ »*bambacium*«) одакле је ријеч узета.

Ријеч *динѧр* се употребљава само у плуралу: *динѧри* — *динѧрѧ* (тал. *danári*) са значењем: новац. У таквом облику и значењу можда би је неко и данас употребио, а *ди^{*}нари* означају карту за играње, на којој су насликани новци: овом акценту одговара и акценат друге врсте карте: *ба^{*}штуми*, док *баштум^{***}* има друго значење (уп. мој рад »*Reči stranog porekla u govorima Воке Которске*«, „Споменик CV“ Београд 1956); даље стр. ријеч којом се означаје данашњи југосл. новац има акц. *ди^{*}нар*.

Ријеч *куку^{**}љица*, како је Вук записао у Рисну (даље Р), данас се ту изговара са дужином на предзадњем слогу: *куку^{**}-љи^{***}ца*, што одговара акценту *кукуљи^{***}ца* у Леп. и у другим мјестима. Биће да је тако било и раније у Рисну.

Ријеч *пру^{**}жало* (Р.), у Леп. се изговара с акцентом *пру^{*}-жало*.

Ријеч *шкро^{*к}* (Р.) данас у Рисну има облик *кро^{*к}*. Пошто се у Дубровнику говори *шкрок*, могло би бити да се и у Рисну некад тако говорило, ако није Вук помијешао биљешке за Рисан и Дубровник.

Глагол *спѧтати* (Р.) данас у Рисну има акц. *спѧтати*, како се говори и у другим мјестима (у мјестима са непренесеним акц. *спѧта^{*т}*, што одговара тал. акц. *puntare*; уп. Стр. р. 222, код *пѧта*). Значење „спѧтало те тј. да умре на пречац (клетва женска)“ тачније би се дефинирало: разболио се од запаљења плућа! У овој клетви употребљен је глагол *спѧтати* (у Дубр. *пѧтати*, тал. *puntare*).

Под акцентом ријечи бр**њеша (у Грбљу; даље Г.) треба под-
разумијевати акц. брње*ша, јер се Грбљу није развио акценат (\)
нити се у оваквом положају преносио. Међутим, та ријеч данас у
Г. гласи: бр*њеша. Значење је: коза, а фигуративно се употреби
да се њоме означи жена (снажна, слободна).

Ријеч жерава (Г.; чит. жера*ва данас има акц. же*рава.

Ријеч зеленоша (Г.; чит. зелено*ша данас гласи зе*леноша.

Акц. мора (Г.; чит. мора) у Леп. гласи мора.

С акц. страхић (Г.; чит. страхић) слаже се данашњи акц.
страхи*ћ, али се у Леп. каже страхи***ћ. Ова разлика није чудна,
јер постоје обадва акц. за овај дем. суфикс, нпр. броди*ћ (у Леп.
значи мали брод којим се дјеца играју) и броди***ћ (у Леп. мали
брод).

За ријеч ле*ст немам податке, али мислим да ће бити лѣст,
обзиром на ријеч пѣстија, како се говори у Леп., и на глагол
пѣстати; вокал е је кратак у глаголу пѣста*т, али то је друга ријеч,
тал. peštare (уп. Стр. 221).

Акц. стрњина (Г.; стрњина* гласи стрњи*на (што се такође
могло добити од стрњина* преношењем акц. по правилу грбљске
акцентуације с последњег на претходни слог без његове про-
мјене. Када би Вуков акц. био тачно записан, то би значило да
акц. у мјесту гдје је ријеч Вук чуо тада није био пренесен.

Ријеч васи**љени данас се говори само у облику васиље*нски
(цијели васиљенски дан). Нема бо*гов дан него: цијели богове*тни
дан.

Ријеч пријеглавица (Г.; „на јарму“) означаје читав јарам с
рупицом која је ближа врату слабијег вола, да би при орању био
мање оптерећен.

Ријеч сму*та („сјевер са снијегом“) означаје мијешање вје-
грова без обзира на снијег, „вријеме кад се бију два вјетра“, кад се
не зна које је вријеме. Каже се у пејор. значењу и за помијеша-
не врсте вина. Из овога се види да је ова ријеч постала од глагола
с-мутити (смутња). Акценат је као у ријечи лу*па према лупати.
Слично је значење и исти је постанак израза смућени вјетрови:
» ево си удрио, владико, | у некакве смућене вјетрове, ка о марчу
кад удри вјештица | ал у јесен мутну вједогоња (Његош Г. В. стр.
664 и д.) Израз „кад удри вјештица“ у овим стиховима слаже се
с наведеним изразом „кад се бију вјетрови“ (чуо сам га од Гр-
бљанина који ми је дао овај и друге податке за лексику Грбља).

Ријеч чу*ница („женска копча за закопчавање свилених ко-
шуља“) може бити и мушка за докољенице и чарапе „на воулице“.

Ријеч *шу**тиле* (Г.; „име овну“) не означаје само јарца него и женскогаша. Јарцу се каже *бу***то*, с меканим *б*, кад га ма-ме, нпр. да му дају соли.

Глагол *тропарити* (Г. „не тропари“ рече се ономе који много говори), употребљава се да сезначи и каква друга радња кад се претјерано ради.

У Паштровићима Вук је нашао ријеч *бу*ла* у значењу печат (тал. *bollo* ф.) У Леп. се употребљава и данас ова ријеч, али није женскога него мушкога рода (тал. *bollo* м.) и гласи *бу*л*. Не означаје печат него поштанску марку.

Ријеч *Лесандрија* („У Боци“; даље Б.) у Леп. има акц. *Ле-сандрија*; *бр**ница* (Б.) у Леп. *бр*ница*; *охолост* (Б.) у Леп. акц. *о*холост*; *па*љ* (Б.) у Леп. ген. *паља**; *полу**брат* (Б.) у Леп. *полу***мбрат*; *ру**тина* (Б.; „рита,“) у Леп. *ру*тина*; *сла*мица* (Б.) у Леп. *сла***мица*; *ту**рица* (Б.) „клип“ у Леп. *ту*рица*; *У***бли*, ген. *У***бала* (Б.; „доњи и горњи“) у Леп. гласи *У*бле* *Убала*; *фу**зда* (Б.) у Леп. *у*зда*; *кљу*во* (Б.) у Леп. *кљу*ко*; *оскјеђелица* (Б.) у Леп. *усије*ђелица*; *слека о*след* (Б. „осека“) у Леп. *о*слека*, (и глагол *ослекати*, *ослекало* је) што може бити од *ослед* + *слека*, ако су ријечи тачно написане, али и у *слека* и *одслека* *л* се могло добити под утицајем ријечи супротног значења *пли*ма*; *парић* (Б.; „мало весло“) означаје весло, али не какво било, него весло са кратким руцељем (тако с еу Леп. зове дио весла који је до руку вошчевих), тако да један човјек стојећи у средини чамца може возити с оба два истодобно, док весло значи весло с дугим „руцељом“, због чије дужине њиме може возити само један човјек стојећи на супротној страни чамца; *ци**вијере* (Б.; „цивијера“) у Леп. гласи *циви*јера* (ако се негдје говори у облику плурала, то је настало под утицајем ријечи носила, као што је у неким крајевима ријеч *каруца* добила плуралну форму *каруце* под утицајем ријечи *кола*; *цре*ва* (Б.; „цревља“) и у Леп. гласи *црева*, али у ген. пл. гласи *цреваља*, што се задржало из раније форме *цревља*; *чмичак* (Б.; „јечменик“) у Леп. гласи *змичак*; *војска* (Б.; „чељад“) не означаје било колики број чељади, него већи број људи сакупљен на једном мјесту; нпр. за чељад из једне породице не би се могло рећи *војска*; *добрн***ћ* (Б.; „еуфемизам мјесто *злић* (*зли пришт*)“) не означаје само *злић*, него и камен који рибари везују за мреже или парангао да лакше потону на морско дно.

Ријечи *немогоша* [(Б.); „који (каже да) не може. . . Немогоше поједоше, А нећеше све попише. . . Изван наведене пословице ријеч се не говори“], *нећеша*, *незнадоша*, м. („који се чини да не зна ништа. . . Незнадоше свијет поједоше“) нијесам никада чуо и питање је да ли се негдје у номинативној форми употребљавају. Прије ће то бити аористи 3 л. пл. глагола *моћи*, *хтјети*, *знати*, приказани као именице које се од шале придијевају овим лицима:

не *могоше* (са значењем: говорише да не могу), (а) *све попише*. Овако и у слиједећа два примјера. То би био случај сличан ријечи *очекаш*, гдје је завршетак — *а*ш* — из ријечи наш претворен у суфикс — *аш*, — *аша*, с разликом да се ова ријеч створила путем развоја језика, док су ријечи *немогоша*, *некћеша* и *незнадоша* умјетно дјело једног човјека. Пошто ове ријечи осцилирају између значења именица и глагола, а не употребљавају се изван наведених примјера, није оправдано да се оне у рјечнику, а из њих и у научним расправама, наводе као именице. Навођење ових ријечи у таквој форми могло би донекле бити оправдано само у колико би се показала тачном претпоставка да би неко у шали, правећи алузију на ове пошалице, могао некога назвати овим ријечима: овај *нехтјеша*, итд.

*О*сем* (Б.; „осим“) у Леп. гласи *осим*; *го*ли* (Б.; „хоћеш ли“) у Леп. гласи *оли** (< *оћешли*) а *оли* значи или.

Узвик *у**збвне* (Р. „као чудећи се за што, нпр. узовне, зар нијеси чуо!... узвик. — Узов, узовне, зовнути“) у Леп. гласи *узбне* (често са потврђивним *е*). Постанак овог узвика доводи се у везу са глаголом *зовнути*, од којег је ријеч *узов* („ми смо... на узов, тј. зовемо један другога на крсно име... у — зов, исп. узвати, исп. озов, позов“ рј. Ив. и Бр.). У Леп. ријеч има слично значење, али само у потврђивању, слично *изразу* *ѐ*, како *не!* Међутим, објашњење по којему се постанак ове ријечи доводи у вези с ријечима *зовнути*, *зов* не може се примити, јер се та значења не могу довести ни у какву везу. По мом мишљењу овај узвик постао је елипсом од *у зб* (< *за*о*) *час не**, тј. *у зао час би било*, кад *то* не би било тако. Овакво објашњење потврђује се и тиме што се поред *узоне* налази и узвик *узбчас*, са сличним значењем, који се често допуњује ријечима: како *не!* *ѐ*, *узочас*, како *не!* Што се тиче гласа *в* у рисанској варијанти, који не одговара овом објашњењу, требало би најприје утврдити да ли је Вук тачно записао ову ријеч.

Поред *узоне*, *узочас* може се навести и заклетва *жи***ми* (< *жив ми*, нпр. *жи***ми Пѐро*); из тога што се и за женску каже *жкми* с истим акц. нпр. *жи***ми Мара!*) види се да се значење саставних дјелова ове ријечи затамнило; *кућо моја!* *пуца кућо!* *куку мени цркој кукавица!* и др. Све ове узвике употребљавају само жене. Ове разлике између говора мушких и женских познате су и из других језика. Међутим, много су опћенитије разлике које постоје у неартикулираним узвима. Као додаток опису узвика у мом раду „Акцент у говору села Лепетана“ (Југосл. Фил. XIV) овдје ћу навести један запажен у истом мјесту, који се у том раду не налази. То је инспираторни узвик којим жене исказују јако чуђење. Он се развио из природног узвика који

настаје од наглог удисања ваздуха у изненађењу (сличан је звуку који се чује код уздисања, јер и он настаје од наглог удисања ваздуха). Неартикулирани вокални елемент овог узвика, који је сличан неутралном гласу *e*, због јаче отворених уста подсјећа на глас *a* (у руском ахнут, уздахнути). Због трења ваздуха о површину усне дупље развија се шум који подсјећа на глас *x*. Имитацијом овог нехотичног узвика настао је хотимичан узвик који се остварује у фалсету и потпуно је неартикулиран и сличан природном, само што се јако продуљује и остварује с интонацијом која се у почетку подиже а затим постепено спушта. При наступу попуштања напетости настаје супротан нагон за јачим издахом при којем се, због тога што ваздушна струја удари најприје у гласне жице, створи шум који подсјећа на глас *x*, а одмах иза тога у усној дупљи шум који подсјећа на вокал *a* или *y*, према томе какав је облик усне дупље у том моменту. Овај се узвик имитира и хотимично: *xu*, да би се показало олакшање, али и неугодно осјећање умора и сјећања на извршени напор. И кад се хоће показати да је нешто досадило, показује се тим узвиком (вокал *y* познат је као вокал који музички извршава неугодно осјећање као и узвик *y*); *xa* да би се показала угодна релаксација (уп. израз одахнути у значењу одморити се; р. отдух = одмор).

У погледу језичке музике врло су интересантне ријечи које одрасли упућују дјецџ у млађој доби, а и животињама (уп. наведену ријеч из Грбља бито с меканим *ѓ*), јер се језичка музика (као и права) не састоји само из језичке мелодије, како би по неким научним радовима могло изгледати, него поред осталог, и од тембра гласа. То умекшање одраз је меканог, њежног израза лица са ненапрегнутим мишићима, и та мекоћа одржава се на глас, који, када га перципирамо, у нама изазива представу нечега што је мекано, њежно. И ту гласови у ријечима постају мекани. Ова умекшавања су интересантна не само зато што стварају јаки музички израз, него и зато што модификују језичка средства и стварају нова. У мом раду „Из експресивне фонетике“ (Скопје 1960) доказао сам, мислим, да су хипокористички наставци — *ћа*, — *ша* и др. постали од умекшавања гласова *т*, *в*, који су се налазили у тим именима. О оваквим умекшавањима је доцније писао и пољски научник Станкјевић, који је у дјечјим ријечима пољског језика нашао иста умекшавања. Мислим да ће бацити нову свјетлост на ово питање подаци који се буду нашли у другим дијалектима и језицима, али и у Боки и сусједним крајевима остаје још широко поље за испитивање. Требало би испитати гдје се дјетиња форма Пешо (Петар) употребљава у регуларном говору место Пешо и да ли се у једном истом мјесту имена два човјека разликују по томе што се један зове Пешо а други Пеша, као и то да ли има и других имена са таквим *ѓ*, мушких или женских, нпр. Маѓа поред Маша.

Узвизи са неартикулираним гласовима, како је познато, ~~на~~ се и у говору мушких. Музика неартикулираних узвика ~~с~~ и кроз гласовни састав ријечи. За те музичке разлике ве- ~~сти~~ се и разлике у значењу тих узвика. Узвик *фала богу!* има ~~значење~~ захваљивања богу поводом нечега. Слично значење има ~~и~~ *бо*гу фала*; узвик *фала бо*гу!* има значење жаљења, чуђења по- ~~водом~~ нечега што се исказује; *фалабо*гу* има значење прегарања, ~~жалења~~ са нечим што се догодило (шаљива изрека у Леп., одакле ~~су~~ сви моји примјери за језичку музику: „кад се роди мушко ди- ~~јете~~, рече се: бо*гу фала! а кад се роди женско: „фалабо*гу“; због ~~не~~ одсуства одушевљења ријеч је изговорена slabим гласом и за- ~~једно~~, а компонента којом се исказује захваљивање остала је не- ~~изглашена~~. Од колике је важности проучавање ових нијанса не ~~може~~ за упознавање језика, него и за тачно разумијевање поје- ~~диности~~ у књижевним дјелима, показује и овај узвик из „Горског ~~Вјештаца~~“: „Фала богу, јест велико чудо! Видите ли овде у Котору ~~баш~~ овога Совру провидура и осталу господу млетачку?... Како ~~тридест~~ напуни годинах, сваки дође како бабетина” ст. 1674. ~~Овај~~ узвик Фала богу има исто значење као ипр. у изразу: „фала бо*гу какви су оно људи!” и сл.

У узвике спадају и заклетве: богами у многобројним ни- ~~јансама~~ има функцију увјеравања о истинитости и истицању ~~важности~~ онога о чему се говори; бо*гати значи молбу, апел (с ~~истом~~ значењем таког бо*га; богаму у ријечима: „богаму, нешто сам ~~заборавио~~” израз је незадовољства; није псовка, иако из ње води ~~поријекло~~.

Клетве се обично употребљавају као израз срџбе, а не у пра- ~~вом~~ смислу жеље да се изврши оно што се изјављује, тако ипр. у „Гор. виј.” Кнез Раде говори владици, своме брату: „Приђе си ~~им~~ с коца утекао; да бог да им скапа на ченгеле! о. ц. ст. 543, Војвода Батрић каже за мртвог Батрића: „Бог га јаки и мртва ~~убио!~~ како мога вјероват Турцима” ст. 1999. Клетву у овом зна- ~~чењу~~, иако не у овако јаком афекту, него у обичном иједу, упу- ~~ћују~~ и мајке својој дјечи: „стани, стала ти вода! „сједи усјела ~~се!”~~ „ће је пошо? дабогда се не вратио!” У оваквом значењу упу- ~~ћују~~ се клетве и животињама: „Ае (ајде), пркла дабогда!” виче ~~жена~~ на краву, иако живи од њеног млијека (с овим примјерима ~~уп.~~ и наведени Вуков: „спонтало те” клетва женска).

У говорима Боке Которске налази се велики број ријечи ~~страног~~ поријекла, али о њима сам опширно говорио у другим ~~радовима~~. Потребно је напоменути да међу Вукове ријечи, које ~~су~~ у овом раду исправљене, нијесу ушле ријечи које су исправ- ~~љене~~ у мом раду „Стране речи у говорима Боке Которске”.

Бока је врло богата топонимима. Врло мале земље носе име- ~~на~~, јер су посједи малени и врло раштркани, па је свакоме тре-

бало дати име, а и разноврсна конфигурација тла томе је допринијела. Сваки топоним, без обзира на његову величину и важност објекта који означаје, може бити интересантан с лингвистичког или каквог другог гледишта. Нпр. на Кумбору, на граници Ђеновића, налазе се двије земље, од којих се једна зове Мујовина, а друга Гамберовина. Ту се налазе развалине двије куће. Према традицији на Кумбору, то су биле земље два брата Турчина, Муја и Гамбера. По именима и чињеници да су Турци господарили тим крајем, предање изгледа истинито, а можда ће се потврдити и неким подацима из архива и видјети да ли су то били прави Турци или наши Муслимани. О овом предању нешто би се могло сазнати и из величине и облика ових кућа (у колико се то може видјети из њихових остатака), а тако и из величине и квалитета земље која им је припадала. Свакако, ови топоними су интересантни, јер уколико би се показало да је предање истинито, употпунило би слику о турској инфилтрацији у освојене крајеве.

И без обзира на топонوماстику, како је познато, испитивања писаних споменика су за проучавање језичке прошлости од велике користи. И у споменицима писаним на туђим језицима може се наћи података за наш језик, особито за ономастику. У бокелским архивима има много писаних споменика, а у бокелским говорима много неиспитаних језичких средстава, па ће нове генерације лингвиста имати посла напретек.

Напомена: Слова испред * акцентирана су кратким силазним (\), испред ** кратким узлазним (/), испред *** дугим силазним (^) акцентом.

„BOKEŠKA SETENCA“

donešena na Prčanju 1848. god.

Rad sudova dobrih ljudi bio je veoma razvijen i intenzivan i odigrao je veoma značajnu ulogu u životu ovoga kraja. Još za vladavine Mletačke Republike ovim krajevima preko sudova dobrih ljudi ovaj živalj pokušava i na taj način sačuvati svoj nacionalni elemenat, jer i na ovaj način, donoseći presude i rješavajući sam na osnovu vjekovnog običajnog prava kraja i na osnovu svoga shvatanja pravde, on se donekle odupire uplitanju tuđina u njegov život.

Iako su ovi krajevi dugo bili pod tuđinom — Turci, Mlečići, Francuzi, Austrija — koji je nastojao svojim zakonima i propisima regulisati sva bitnija pitanja života ljudi ovoga kraja i time ih, između ostalog, držati u pokornosti ipak mu to nikada nije pošlo za rukom. Svi su uvijek morali praviti ustupke i poštovati vjekovne tradicije Boke Kotorske.

Poznata po preciznosti i do savršenstva tačna austrijska administracija i poslije desetina godina vladavine (druga okupacija od 1814. g.) ovim krajevima odobrava i priznaje rješavanje sporova i to širokih razmjera posredstvom suda dobrih ljudi.

Setenca donešena na Prčanju 1848. g. (kopija pisana ćirilicom čuva se u hercegnovskom arhivu OH 367 sa originalnim potpisima članova sudskog vijeća) ukazuje na veoma zamršene odnose među stanovništvom dviju susjednih komuna Boke. Stanovnici novske (hercegnovske) i risanske komune međusobno se ubijaju, pljačkaju i vrijeđaju.

Ovu Setencu o kojoj je riječ nazvali smo bokeškom, jer u njenom donošenju učestvuju predstavnici čitave Boke, što se vidi iz potpisa. Ona rješava sukobe i uspostavlja dobrosusjedske odnose među stanovnicima zapadne Boke. U uspostavljanju normalnih odnosa pružaju pomoć svi krajevi Boke, svi su sada kompaktni i žele

ranijem prisustvom preko svojih predstavnika da dođe do mira među
hercegovačkim i risanskim kraja. 30. novembra Setenca je zaklju-
čena i potpisuju je:

Niccollo Rafaelli Giudice Arbitro da Cattaro,
Vincenzo Grillovich, Giudice Arbitro da Perasto,
Paolo Verona, Giudice Arbitro da Perzagno,
Vido Radonicich, Giudice Arbitro da Dobrota,
Natale Giuranovich Giudice Arb. da Scagliari,
Matteo Pettovich, Giudice Arb. da Mulla,
S. Glubissa Giudice Arb. da Budva,
Deodato Matia Milatovich, da Stolivo,
Marko Gregović, od Paštrovića,
Jeko Rucović, iz Mainah,
Niko Bosnić iz Paštrovića,
Crox ce di Kersto Stanissich, da Maini,
Crox ce di Voju Bojkovich da Zuppa,
Crox ce di Andrea Vučov Barbich, da Cartolle,
Crox ce di Giuro Mazzarak da Zuppa,
Crox ce di Risto Cetcovich, da Orahovaz,
Crox ce di Jovo Marcov Kapisoda da Pobori
Crox ce di Jovo Marovich, da Lustizza,
Crox ce di Vasso Nikov Angius, da Pastrovich,
Crox ce di Sutto Martinovich, da Brajch,
Crox ce di Andrea Lazzarovich, da Zuppa,
Crox ce di Tripo Bellanovich, da Teodo,
Crox ce di Filipo Tujcovich, da Zuppa,
Crox ce di Bello Calagiurgievich, da Pastrovich,
Crox ce di Staneko Lazzarovich, da Zuppa.

Po broju učesnika, a i po zastupljenosti svih mjesta Boke vi-
đimo da su odnosi među navedenim komunama bili došli u kritično
stanje. Ovo potvrđuje i 60 sporova među kojima su se isticali spo-
rovi za 24 ljudska života.

Iz ove Setence kao i ranijih, koje se čuvaju u hercegnovskom
arhivu, vidi se da su sporovi među komunama, selima i ljudima bili
uzrokovani uplitanjem tuđina, ekonomskom bijedom i ljudskom pri-
rodnom uopšte, rješavani primjenom običajnog prava. Ovakvo shva-
tanje pravde jedino je prisutno u radu ovih sudova. Kada se pročita
i pročitava ova i druge setence osjeti se duša ovog našeg čovjeka
koji ostaje uvijek vjieran sebi i zavičaju i pored svih nevolja koje
ga snalaze.

Iz dokumentacije koju posjedujemo vidi se da su vlasti podr-
žavale ove sudove dobrih ljudi, jer im je odgovaralo da ne dolazi do
istrebljujućih situacija, da njeni podanici žive u relativnom miru,
kako bi što spremniji bili kao stražari austrijske imperije.

Izgleda da je do saziva ovog suda došlo teško, jer iz prepiske novskog predsjednika zaključujemo da su Rišnjani ne samo prekršili zadatau riječ nekoliko puta, već da su odbijali svaki incident od sebe, izgovarajući se da su sve te sukobe izazvali Crnogorci. Više vlasti su odbile predlog Novljana da suđenju prisustvuju predstavnici iz Crne Gore, što znači da nisu prihvatile objašnjenja Rišnjana. Ali ipak, iz presude pod tačkom XIX vidi se da su stanovnici iz susjednih krajeva Crne Gore imali nekog udjela u ovim sporovima. Tako u ovoj tački stoji »... a za glavu Mija Stanišića ostade pri Crnogorcima«.

Još nam jedan detalj govori o teškoćama sazivanja ovog suđenja. Tako u članu XLII Setence stoji: »Budući Rišnjani odrli Kapetan Špira Vojnovića, koji je hodio u Kotor, na zvanje Vlasti, da se mir Risnom začne, a to kao poslanik Novske Krajine...«.

U dokumentu od 29. oktobra 1848. g. govori se o sukobu između Kamenjana i Rišnjana i Rišnjana i Novljana i traži se da se sva roba koju su Kamenjani oteli Rišnjanima kao i roba koju su oteli Rišnjani Špiru Vojnoviću deponuje u Okružni ured u Kotoru do rješenja spora.

Sjutradan predsjednik novske opštine, Stanić, hitno traži da uz pomoć više vlasti i svih ostalih bokeških krajeva dođe do mira između Novljana i risanskog kraja i moli da Viša vlast naredi Rišnjanima da do rješenja spora budu suzdržani. U istom aktu pominje se kao mjesto sastanka Prčanj.

Da nijesu samo Rišnjani kršili zadatau riječ i ometali održavanje suđenja, već su to radili i Novljani govori nam član XXXVIII Setence: »Budući našli da je Novska Komunitad prestupila vjeru koju su bili ufatili na Peraški otok svi poslanici Bokeski među Novviem i Risnom, od kojeg prestupljenija proizide veliko zlo...« (OH 827/48, OH 856/48, OH 866/48).

Do gore pomenutog sastanka došlo je u Prčanju 23. novembra iste godine i do 30. novembra zasjeda sud dobrih ljudi koji rješava sve delikte i sporove nastale između dviju bokeških komuna. Doneseno je oko 60 presuda — od ubistva preko krađa do uvreda časti.

Sve su presude veoma interesantne ne samo zbog načina rješavanja sporova, presuđenih kazni, shvatanja pravde, postupka dolazanja do istine, već i zbog stila i jezika kojim su pisane. To je čist narodni jezik za koji se godinama borio Vuk Karadžić da postane jezik i učenih ljudi. Zbog opširnosti Setence donijećemo samo njeno zaglavlje, iza kojega slijedi 58 »artikla« (tačke, člana).

»Setenca u Prčanju 23 Noemrija ljeta 1848.

Budući da su se od nekoliko vremena pojavila mnoga zla i nemiri, Među žlteljima obšćestva Novskoga, Risanskoga, i pridruženi kraeva, Tako da su danom 4 ovoga njeseca ugovorili u Kotoru Prčanj

starijom vlasti i sredstvom ovdje priključenoga kompromesa; Sve svoje raspre izajmne pravde na rasuđenje narodnog suda predstaviti; dalje pod pisani poslanici, Bokeski, kao Bratski pogodnici i Kmetovi, »Sabraše se danas u Prčanjskoj Varoši; Gdje prizivaše pred sobom ob strane redom Seockim i čuvši različne njihove razloge, što ustvene, što pismene, i prizivajući pomoć od Višnjega Tvorca od koega samo proizilazi svaki pravi sud; Osudiše naredniem nepokolebimo zaključiti«.

Za koji vremenski period su nastali delikti koji su ovom Setencom riješeni nije moguće tačno utvrditi. U zaglavlju Setence stoji: »... budući da se od nekoliko vremena pojavila mnoga zla i nemiri...« — da li ti sukobi potiču iz 1847. godine ili još i ranije, da li se pod tim »od nekoliko vremena« misli na proteklih deset mjeseci te 1848. g. to se ne može zaključiti. Isto tako ni u jednoj presudi iz ove Setence ne navodi se kada je spor izbilo. To se preciznije ne može ni utvrditi.

Na osnovu same Setence ne možemo utvrditi ni kako je tekao čitav proces suđenja. Na osnovu ranijih setenci i drugih dokumenata može se ipak zaključiti da je ovaj postupak bio sličan ranijim, kada su se riješavali pojedinačni slučajevi. Međutim, nijesmo naišli da jedno sudsko vijeće tako širokog sastava osam dana rješava ovoliki broj sporova. Ranija praksa je bila da se sud dobrih ljudi sastajao za svaki konkretni slučaj posebno.

Svakom zasjedanju suda dobrih ljudi prethodilo je sačinjavanje »kompromesa« (pismeni ugovor), naravno uz predhodni pristanak stranaka da spor rješava sud dobrih ljudi. Ugovor je sačinjavan pred višom vlasti ili ga je ona kasnije odobravalala. Pored toga, ugovor je morao sadržavati imena stranaka, broj i sastav sudskog vijeća. Broj članova sudskog vijeća obično je bio paran, vrlo rijetko neparan. O mjestu i datumu zasjedanja odlučivalo je izabrano sudsko vijeće.

U ovom našem slučaju postupak je bio isti, jer u zaglavlju stoji: »Tako da su danom 4 ovoga mjeseca, ugovorili u Kotoru Pred starijom vlasti i sredstvom ovdje priključenoga kompromesa...«.

Ovaj kompromes, o kome je riječ, ne posjedujemo.

U čitavom postupku pred sudom nije vođen nikakav zapisnik ili kakva druga zvanična bilješka, pa zato taj postupak ne možemo pratiti, osim na osnovu nekih oskudnih podataka koji se provlače kroz Setencu kao i kroz formulaciju nekih presuda.

Po salušanju stranaka sud je pristupio i dokaznom postupku i saslušanju svjedoka što zaključujemo i na osnovu presuđene globe Novljanima što su doveli na Prčanj neke turske podanike kao svjedoke.

Iz Setence ne možemo zaključiti da li se prilikom donošenja presude sud povlačio na vijećanje ili je vijećao javno, uz prisustvo

stranaka i svjedoka. Zna se jedino da su ovakvi sudovi donosili presude »jednoglasno«, a ne većinom glasova. (Dr Đorđe Milović — Prilog proučavanju krivičnih sudova dobrih ljudi u komunitadi Topaljskoj (Mletački period), Cetinje 1959.).

Ako uzmemo u obzir da je osnovni zadatak ovih sudova likvidiranje spora i uspostavljanje mira među zavađenima, a ne kažnjavanje krivca onda nam neće izgledati neobične presude koje postaju izvršne tek ukoliko se određeni ljudi ne mogu zakleti da je okrivljeni nevin. Ovi sudovi su nalazili da će svoju pomiriteljnu ulogu najbolje i najsigurnije ispuniti primjenom običajnovjerskih institucija: zakletve, kumstva i pobratimstva.

I u ovoj Setenci izrečena kazna postaje izvršna u većini slučajeva tek ukoliko se ne mogu okrivljeni ili viđeniji ljudi ili knezovi u ime svojih seljana zakleti da okrivljeni nijesu krivi. Sud je određivao ili ostavljao na volju oštećenoj stranci da izabere ljude po svom izboru koji će zakletvom okrivljenoga opravdati. Ne možemo zaključiti šta je bilo odlučujuće prilikom izbora zakletnika. To sigurno nije težina delikta, što se vidi iz primjera koje navodimo. Za ubistvo Novaka Kujačića treba da se »opravda kletvom od šest ljudi Andrija Vučurović da nije on ni njegova braća uzročnici smrti Novakovoje«. U tački XII piše: »Osudismo da se zakunu Krivošijanina 24 po izboru Poznanovića da Milan Radojčić nije ubio Rista Poznanovića...«. Tačka XIII »... da se šest Ubjana zakunu Saviću naizbor ovoga da nije Andrija Markov Lakonić ubio Mija Savića i ranio njegovu ženu ni Jova Popovića ni Đorđinu ženu ni njegova momka...« dok u tački XV stoji »da se zakunu 24 Krivošijanina da Lazar Vodovar nije ubio Đuriću Brajovića«. U tački XXVII dosuđuje se »da se zakunu 24 Mokrinjanina koje će Krivošijani odabrati da nijesu načalnici smrti Đura i Jova Spice...«. Iz napred navedenih slučajeva vidimo da se određuje 6 i 24 zakletnika, a isto tako da ih bira oštećena stranka ili određuje sud. Najvjerovatnije da je sud po svom nahodanju i ubjedenju poslije saslušanja donosio odluku da sama stranka bira zakletnika ili da ih on određuje. Međutim, sud je uvijek određivao broj zakletnika.

Interesantno je da se zakletvom rješavaju i najzamršeniji slučajevi, jer se krivo zaklinjanje smatralo jednim od najvećih delikata. Mnogo se polagalo na to ko zakletvu polaže, te otuda biranje određenih ljudi za polaganje zakletve.

Kazne su bile mahom ujednačene. Izgleda da motivi izvršenja djela nijesu mnogo uzimani u obzir nego je najvažnije bilo izvršiti pomirenje među strankama.

Ubistvo je kažnjavano sa 80 cekina. Treba naglasiti da se ovo odnosi samo na ubistvo muškarca dok se za ubistvo žene kažnjavalo sa 40 cekina »Ako li se ne zakleše da plate isti Lakičeviću glavu sa cekina 80, a za ranu 40 cekina...« »Nadosmo da se prebiju glave Sa-

va i Nika Vuksanova iz Kuta za glave Bogdana Odalovića i Đura Petronića iz Krivošija i osudismo Glavu Elene Vuksanove cekina 40. Čiste i ranu Andre Vuksanove cekina 20...« Ovi primjeri potvrđuju našu gornju tvrdnju. Interesantno je da je kazna za ranjavanje iznosila polovinu ljudskog života tj. za muškarca 40, a za ženu 20 cekina. No ovdje imamo nekih izuzetaka. Tako na jednom mjestu stoji »Osudismo rane Sima Ristića i Četka Kokota iz Krivošija, svaku po 20 cekina...« ili »ranjenima četiri, svakome po 20 cekina«. Iz gore navedenog primjera, a takvih još ima, vidi se da je primjenjivano i pravo odmazde »justalionis« tj. prebijanje glave za glavu, pa i rane za ranu.

Iz nekoliko primjera presuda vidimo da se prihvata kolektivna odgovornost. Tako »Da se zakunu 24 Mokrinjanina koede Krivošijani odabrali da nie su načalnici smrti Đura i Jova Špice akoli se ne zakleše da plate dvije glave, svaku po 80 cekina...« ili drugi primjer »Da se zakunu 24 Krivošijanina ili da ga plate su 80 cekina Glavu Krsta Vukovića«.

Iz svih navedenih primjera zaključujemo da je svaki slučaj detaljno ispitan, da su vjerovatno posjedovali i liječnička uvjerenja pa su na osnovu njih ili na osnovu tvrdjenja svjedoka o dužini trajanja liječenja dolazili do zaključka o težini tjelesne povrede, kada se radilo o ranjavanju.

Po broju presuda na prvom mjestu su one koje se odnose na »deraćine i lupeštine« (krađe). Krađe se prije svega stoka, zatim oružje i druga roba. S obzirom da je ovakvih presuda dosta navješćemo samo najinteresantnije slučajeve. Tako naprimer pod tačkom XVIII presuđuje se »da sin Đura Petronića prizove u svoju kuću Jova Tripkovića i da mu iznese na sto 20 talira za vola i konja što mu je otac ukrao i da uzme po svojoj česti«. Ova presuda je vrlo interesantna zbog toga što se uzima »po svojoj česti«, iako je tačkom LV ove Selence tačno određena cijena stoke, pa se na osnovu nje donose presude. Tako »osudismo da za pokrađe od kojih se žale Topljani na Krivošijane imaju se zaleti oni ljudi na koese žale Topljani, ako se tako ne opravdaše da imaju platiti mjerom na P. LV«. Također je interesantna presuda pod tačkom XXXV: »Da se zakunu Svi Glavari Krivošijski i Ledenički da se pri njihovim seljanima nenahodi ništa robe ukrađene na Obalicu, Ako li se nezakleše da vrata onoliko koliko nemogoše dušom poteći«. U ovim navedenim slučajevima kazna nije tačno određena nego se formuliše »da uzme po svojoj česti« ili »koliko nemogoše dušom poteći«. U drugom slučaju se čak i ne zna kome je roba oteta, o kakvoj se vrsti robe radi i kome se ima vratiti. Pod izrazom »dušom poteći« smatramo da se misli koliko se može podići tereta, a može značiti i vrijednost (i danas se čuje izraz »koliko si ovoga mjeseca potego« — misli se na mjesečnu zaradu). Sličan je slučaj i kad se ostavlja na slobodnu

ocjenu oštećenoj stranci da traži odštetu. Tako »Da se zakunu. . . Nikoli Milovu da nie pokrao Vicka Smeću ni ranio Krsta Popovića ili da plati njemu što uzište«.

Pored već navedenih presuda interesantne su i one zbog prekršene riječi i uvrede časti. Pošto su Novljani prekršili ugovor sklopljen sa Rišnjanima pa iz toga »proizide veliko zlo, osudismo da Novljani plate Globu 80 cekina kao mrtvu glavu koja će se suma uput potrošiti za Građu Ednoga mosta u Prčanjskoj Varoši desmo se okupili i svaki ljucki poredak imali razumijući da ovu Globu ulazi što su Novljani prijetili Rišnjanima na Bjelski stanak i što su doveli na Prčanj bez našega ni Starije Vlasti neke Turske podanike koisu SKrivošijanima u krvi«. Isto tako tačka L: »Osudismo da Krivošijani, ubljani i Ledeničani plate globu cekina 40 sto su prestupili vjeru od prčanja i da ovu sumu G. Podestat Novski razdjeli kuickoj s'rotini«.

Navodimo jednu presudu zbog uvrede časti. Tako »Budući da su Novljani uvredili čest Jova Đurova Ivanovića na mećući na njega da je vojsku na kruševice na veo, i budući mi našli ovoga mladica čista osuduemo da mu Knez Kruševički su Šest Starješina pita pred nama proštenje idaga ročeni Knez zove na Prvo kumstvo«.

Vrijedna je pomena i presuda pod tačkom XLVII »Da se zakunu Evto Vuković, Drago Šerović i Risto Moškovit da e pop Ilja Zloković udario pesnicom Evta Gaitazovića pak damu da 4 cekina«.

Ovaj sud dobrih ljudi rješava i sporove nastale među predsjednicima dviju opština u vezi njihovog rada i odnosa prema višoj vlasti. »Budući da e Novskij Podestat Stanić, predao Novskome Pretoru Knjigu Kojumue pisao Risanski Podestat Iveliću za pomiriti Vuksane s Krivošijanima i budući kroz to da E. G. Ivelić bio od Strane Starije vlasti vrlo izobličen Osudujemo da G. Stanić Pita Iveliću Proštenje što e zloupotrebio privatno njegovo pismo«.

Izdvaja se presuda pod brojem XLIV: »da ostae mjesto G. Mihailu Iveliću otraživat krvnike svoje sestre Kate«. U ovom slučaju vjerovatno sud nije mogao pronaći krivce, a došao je do zaključka da je bolje dozvoliti Iveliću da dalje traga za ubicom, kako ne bi došlo do novih ubistava zbog neosvećene sestre.

Iz svih navedenih primjera vidimo raznovrsnost sporova, presuda i njihovih formulacija. Ovoj raznovrsnosti dodajemo i presudu pod brojem XLVI: »da e bolanča petra Markova Čelovića bila u novome u zeta zaštoe bila kriva«. Ovo znači da je nastao spor zbog neispravne vage.

Pored novčanih kazni vidno mjesto zauzimaju presude koje u sebi takoreći ne sadrže pravu kaznu, već su mjere koje se izriču u namjeri da stvore trajniji mir i prijateljstvo ubuduće među zavađenima. To su presude o sklapanju kumstva i pobratimstva, te dvije

najčvršće veze među ljudima često puta čvršće i od krvnih veza. Takav primjer imamo u pomenutom sporu između Rišnjana i kape-tana Špira Voinovića čija presuda glasi: »...osudismo da ga Riš-njani dočekaju u kuću su 48 Starješinah Novskih da mu daju 6 kumstva i 12 pobratimstva...« ili »da Marko Manoilović primi na kršteno kumstvo Jova Petkovića«. Tačkom XLIII donosi se presuda: »Da se zakunu Glavar Bjelski Aleksi Čeloviću da ga nie ni edan Bieljanin tražio u Biti u Malovića kuću. Ako li se ne zakle da ga čeka samo trećega na čast i pobratimstvo«.

Poslijednje četiri tačke Setence ne sadrže presude. Navešćemo ih u cjelosti:

»LV Plaćaćese zaimne lupeštine za koesu ne zakunu nasočoni ljudi Vo taliera 8 krava 4 brav fiorin i 20 kraicera, vepar 2 taliera, june 3.

LVI Ovase SETenca ima izvršiti Čitava do poklada ako lise neizverši, biće misao cjelog okružija dati pomoć Starijoj Vlasti protiv onoga koji ne ispuni zakonu pomoć oblegaese Svakij poslanik za svoju komunitad.

LVII Osudismo da Komu drago od ove dvie Strane Novska ili Risanska prestupi ovaj mir ima platiti globe Taljera 200. Tako isto da se nejma unapried nikakve naplate iziskivati za Glave i rane koe poginu za Krađu.

LVIII Unajposlje osudismo za Naše Karote i trud i dangube taliera 300. Koeće obje strane ponapoli iz miriti«.

Ovdje treba obratiti pažnju na prvu i treću citiranu tačku. U prvoj se donosi cjenovnik po kome se presuđivalo i koji je morao biti utvrđen prije početka suđenja što se da zaključiti iz presuda koje se pozivaju na ovu tačku.

Drugi dio treće tačke ustvari je odluka kojom se određuje da ukoliko neko bude ranjen ili pogine ubuduće tj. poslije zasjedanja ovog suda, prilikom krađe, nema pravo tužbi ni traženja (iziskivanja) oštete.

Ostale tačke utvrđuju rok izvršenja Setence, globu u slučaju prekršenja mira i sudski troškovnik.

Interesantno je da se u slučaju neizvršenja Setence ne dosuđuje kazna, već se čitavo sudsko vijeće obavezuje (oblegaese Svakij poslanik za svoju komunitad) da pruži pomoć višoj vlasti za izvršenje Setence. Iz ranije prakse sudova dobrih ljudi zaključuje se da nije dolazilo do situacija neizvršenja presude tj. do obraćanja višoj vlasti koja je ustvari samo mogla biti tuđinska. Iz akta od 1. februara 1849. g. vidi se da je ova Setenca u potpunosti izvršena i da i ovog puta nije došlo do obraćanja višoj vlasti.

Po broju razmatranih slučajeva, donešenih presuda i trajanju suđenja možemo konstatovati da je rad ovoga narodnoga suda bio vrlo intenzivan. Njegovo zasjedanje traje osam dana sa prosječno sedam rješavanih sporova dnevno. Svim sporovima je poklanjana potrebna pažnja. Ovdje treba primijetiti da se tu radilo o deliktima koji su bili uobičajeni i inače poznati kako široj javnosti tako sigurno i samom sudskom vijeću, kao što su krađe stoke, prelazak seoskih i komunskih granica sa stokom radi ispaše i sličnih prestupa koji opet dovode do ubistava i ranjavanja, pa ih je bilo lakše i brže presuđivati.

Smatramo da je ova Setenca iz novembra 1848. g. značajna za ovaj kraj. U njenom donošenju su učestvovali predstavnici iz svih krajeva Boke, osim zavađenih komuna, koji na kraju uspijevaju riješiti ove sukobe koji su remetili dobre odnose između novske i risanske komune. Ovim Setenca uspostavlja mir među stanovnicima ova dva kraja koji u tom periodu ima oko 10.000 stanovnika. Zbog svega ovoga Setenca zaslužuje određenu pažnju.

ВУК ПОПОВИЋ И ФОЛКЛОР БОКЕ КОТОРСКЕ

Иако један од бројних трудбеника које је Вук Караџић окупио из наших разних крајева на послу сакупљања народних умотворина и описивања народних обичаја, Вук Поповић, Ришњанин родом, которски парох и катихета, по извесним одликама свога рада и односа према Вуку заузима посебно место међу Вуковим сарадницима. О томе сведочи, пре свега, обиље и лепота Поповићеве етнографске и фолклорне грађе уткане у скоро сва Вукова етнографска и фолклорна дела стварана после 1835. године. Налазимо је у бечком издању *Српских народних пјесама*, I и IV књизи, 1841. и 1862, *Ковчежићу за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, 1849, *Српском рјечнику*, 1852, *Српским народним приповијеткама*, 1853. и *Животу и обичајима народа српскога*, Вуковом недовршеном делу, штампаном 1867, три године после његове смрти. Такође и дела објављена из Вукове заоставштине садрже Поповићеву грађу, и то, *Српске народне пјесме*, књ. V—IX,¹⁾ које је припремио Одбор за издавање Вукових списа на челу са Љуб. Стојановићем, и *Вукова грађа* коју је Веселин Чајкановић објавио у „Српском етнографском зборнику”.²⁾ Најзад, има још необјављене Поповићеве грађе у Архиву Српске академије наука и уметности.

Међутим, исто толико, па можда још и више, и писма Вука Поповића писана Вуку у току скоро три деценије њихове сарадње, од 1835. до 1864. године Вукове смрти, — откривају одлике овог даровитог и марљивог и надасве приврженог Вуковог сарадника и следбеника, речима самог Вука изреченим 1862, његовог

¹⁾ *Српске народне пјесме*, књ. V, Београд 1898; књ. VI, 1899; књ. VII, 1900; књ. VIII, 1900; књ. IX, 1902.

²⁾ *Расправе и грађа*, Српски етнографски зборник, четврто одељење, књ. I, *Вукова грађа*, Београд 1934, стр. 9-93.

„старог пријатеља и у овакијем пословима помагача“.) Ова преписка) која садржи 130 очуваних Поповићевих писама, а Вукових само 8, док је 90 изгубљено, окарактерисана је од истакнутог познаваоца Вукова живота и рада Љуб. Стојановића као „једна од највећих и у свом роду једна од најзанимљивијих“ у Вуковој преписци.) Свакако, она је вишеструко драгоценa. Пре свега, као извор за познавање етнографских, друштвених и историјских чињеница и околности у Боки и суседним граничним областима Црне Горе и Херцеговине онога доба, описиваних за Вука из године у годину. Међутим, исто тако у овој се преписци огледа, с једне стране, Поповићев дар запажања и својеврсног тумачења чињеница, особеност његова стила и израза често пословички датог, и, с друге стране, огледа се метода рада са сарадницима самога Вука, међусобни однос два пријатеља на заједничком послу. Тако, Поповићева писма често садрже тумачења у одговору на Вукове упитнике,) сачињене на основу претходних писама која су садржавала Вуку непознате бокељске обичаје и речи. Али она показују и то, да је Вук свога пријатеља Ришњанина упознавао са својим будућим програмом истраживачког и издавачког рада као и да је од њега добијао и мишљења о својим већ објављеним делима. Тако, на пример, још 1846, Поповић је био упознат са Вуковом намером да припреми дело о обичајима народа српскога, па га поводом тога обавештава: „Пјесмица женски при вјеридби и женидби имам много лијепи, и мислим да би мјеста имале и слично пристале код они наши обичаја што и мислите на свјет издати, и да се не одоцну, кад год ми поручите могу и вам послати“.) А после објављивања прве књиге *Ковчежића*, 1849, за коју знамо да садржи две трећине текста из пера Вука Поповића, што Вук у три маха напомиње у књизи, — Поповић пише Вуку децембра исте године: „Мале неке погрешке нашао сам у оне обичаје наше; и ономе Ришњанину не би било мане да му је фес мало виши, цефердар краћи, а нож мало наниже спуштен. Не види му се спријед о каишу ни прићесак, ни дуванкеса, ни ките на ћесама“.) Али, истовремено са овим, Поповић предлаже Вуку материјал и за другу књигу *Ковчежића*, која, међутим, није угледала света, речима: „За други *Ковчежић* ја не знам би ли вам ваљали обичаји и имате ли их о Божићу, покладима, Петрову

) Тако га је Вук представио у Предговору IV књизи *Српских народних пјесама*, објављујући 10 песама примљених од Вука Поповића Ришњанина и наглашавајући да од њега, као и од Вука Врчевића „још различитијех пјесама за штампање“, изд. „Просвета“, Београд 1962, стр. 10.

) Вукова преписка (надаље: *Преписка*), књ. седма, Београд 1919, стр. 1-445.

) *Преписка*, стр. III.

) *Преписка*, стр. 59, 74, 75, 81, 82, 196, 267.

) *Преписка*, стр. 34-35.

) *Преписка*, стр. 80.

дану и би ли вам служили ови обичаји као которска мриарица о с. Трифону и у Перасту што чине кад Госпу (икону) преносе из мјеста на Остров и с Острова у мјесто, и опет на 15. маја преко свега мјеста".¹⁾ А за овим опет неколико речи напомена: „Недао сам се са свечарским здравицама да ћете описати и обичај крсног имена, као и женидбу нашу што сте, али ваљда се надате бољим здравицама".²⁾

Изложени ставови о преписци Вуковој са Вуком Поповићем само су неки од примера својеврсности њиховог односа и сарадње. Они донекле уводе и у шира разматрања о Вуку Поповићу као етнографу и фолклористи, јер, он је етнограф-хроничар Боке и суседних области; он скупља народне песме Бокеља али бележи их и од Херцеговаца и Црногораца. „Сад ће се, пише он 1846, отворити у Рисну пазар и на њему слазиће пјевачи Ерцеговци од који имају ја пјесама јуначки".³⁾ Обавештавајући јануара 1844. Вука о борби Црногораца и Турака на Грахову, додаје: „О боју и немиру и једном и другом пјесме су учињене и примићете и с осталим",⁴⁾ а и касније чешће обавештава Вука да прикупља од Црногораца песме настале у то доба и назива их „новим" песмама.⁵⁾

Најзад, Поповић је у наслеђе оставио драгоцену грађу не само из области духовне културе ових крајева. Он је скупљао, на Вуково тражење, и грађу о насељима: о броју кућа и душа у Рисну, Перасту и Доброти,⁶⁾ у Котору, Будви и Новоме,⁷⁾ исто то и за Грбаљ, Маине, Поборе и Браиће.⁸⁾ Такође и о селима и становништву Пиве.⁹⁾ А у време епидемија,¹⁰⁾ глади¹¹⁾ и других невоља,¹²⁾ као прави летописац бележи број помрлих, избеглих и несталих по местима Боке и Црне Горе, итд. Међутим, даља разматрања о овоме излазе из оквира ове теме. Задржаћемо се само на фолклору Боке Которске.

Вук Поповић је из разних места Боке Которске прикупљао народну поезију и прозу, описивао обичаје и веровања. Оно што

¹⁾ Преписка, стр. 80-81.

²⁾ Преписка, стр. 81.

³⁾ Преписка, стр. 35.

⁴⁾ Преписка, стр. 26.

⁵⁾ Преписка, стр. 35, 42, 47, 232, 236, 428.

⁶⁾ Преписка, стр. 354.

⁷⁾ цит. место. Истовремено пита Вук и о броју црква.

⁸⁾ цит. место.

⁹⁾ Преписка, стр. 422-427.

¹⁰⁾ Преписка, стр. 271-272, 398-399.

¹¹⁾ Преписка, стр. 295, 402.

¹²⁾ Преписка, стр. 356.

ће каснији истраживачи ове области²¹⁾ нарочито да уоче и истакну — различитости и етнографске особености појединих места — Поповић је одлично запажао и унеколико у своме времену пратио и њихово настајање. На пример, повлачећи разлику између Котора и Рисна у „скупоћи и моди“, вели да су у Котору „скупип капелини и струке женске, а у Рисну нијесу још ове пропасти наше у моду дошле нити тамо још наше жене обукују гаће“.²²⁾ Када је 1850. божићевао у Грбљу и том приликом доста нове грађе прикупио, обавештава Вука: „Код њих има више славенскијех ријечи, различитијех обичајах, причах и пословицах него у сва наша бокелска мјеста“, и даље: „Читаву славу или ваславу написао сам вам рисанску и грбљанску и херцеговачку“;²³⁾ а о Ришњанима, да и „данас ка и вазда на Габелу кола воде, камена бацају, станак чине и наредбе царске читају“.²⁴⁾ Када је 1851. оби-лазио Боку „ришњански гувернатор“, те у Котору, наишавши на једну свадбу, са интересовањем посматрао обичај кад сватови „у коло одијевају једну јуначку пјесму“, Поповић јавља Вуку да у његову почаст „играће му Которани своју мрнарницу, Ришњани коло а Грбљани у свако обшћество по своме обичају учиниће му по нешто“.²⁵⁾

Женске песме — назива их „пјесмице“ за разлику од „пјесама“ јуначких — прикупио је Поповић из Рисна, Доброте, Пераста, Мориња и Новске стране. На стотине их је записао, начисто преписао и послао Вуку.²⁶⁾ За Рисан напомиње 1847. да се у њему може добити мало јуначких песама, али „пјесмица може доста“.²⁷⁾ Послао је Поповић своме пријатељу и десетине песама које означава као „смешне“, „примасне“, „претиле пјесмице“, но извор му није открио — тако се био обавезао.²⁸⁾ За неке рисанске јаукалице које је послао вели да су за „млада момка кроене“, док „за старца и старицу, за главара и поморца — другојачије су“.²⁹⁾ Шаљући Вуку тужбалице — 13 их је објављено у *Ковчежићу*, Поповић бележи не само којој личности је одређена тужбалица намењена и која је жена тужила, већ као етнограф-хроничар описује и изражавање колективне жалости, као уз „На-

²¹⁾ Сава Накићеновић, *Бока*, Антропоеографска студија, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, књ. IX, Београд 1913, стр. 185-632; *Зборник извештаја о истраживањима Боке Которске*, I, „Споменик“ СЦ, САН, Београд 1953.

²²⁾ *Преписка*, стр. 61.

²³⁾ *Преписка*, стр. 85.

²⁴⁾ *Преписка*, стр. 84.

²⁵⁾ *Преписка*, стр. 113-114.

²⁶⁾ *Преписка*, стр. 6, 30, 33, 34, 41, 52, 54, 97.

²⁷⁾ *Преписка*, стр. 52.

²⁸⁾ *Преписка*, стр. 3, 4, 10.

²⁹⁾ *Преписка*, стр. 34. Терминолошко обавештење Вуку о тужбалицама даје Поповић у писму из 1850: „Тужбалица — ове ријечи нема у нас. Туш-киња и јаукалица има“, стр. 105.

рицање за попом Марком Комненовићем из Кривошија којег су са још 4 Кривошијанина Турци никшићки у Омутућу убили на вјери 25. јануарија 1849¹⁰⁾ речима: „Од жалости за попом Марком изврнули су капе и јечерме наопако сви Кривошијани, и свијем коњима репове остригли, а жене расплеле и пуштиле низ плећи косе, и кад иду на пазар, двије и двије непрестано туже“.)

Више од две стотине пословица,¹¹⁾ често са тумачењима у којим се приликама говоре, забележио је по Боки Вук Поповић. Такође, примерима пословица, изрека и устаљених израза тумачио је речи — из Грбља, Рисна, Котора, Црне Горе, и њих је у знатном броју Вук унео у свој Рјечник другог издања.¹²⁾ Међутим, одлика и самог Поповићевог изражавања у писмима Вуку била је да употреби пословицу, „изрек“, како у једној прилици пише, наглашавајући кад је употреби: „Добро наши реку“¹³⁾ или „Памтећи изрек ови“.) Има међу њима и општих, и везаних за Рисан, Пераст, Боку, има шаљивих, има израза уобичајених у здравицама (... „да им и ово буде у добри час“).¹⁴⁾

Вук је објавио две Поповићеве приповетке у својој збирци из 1853. — „Дјевојка цара надмудрила“ и „Дивљан“, а друге две, такође из Боке, писало му је 1835. у Рисну, како Вук вели, једно ђаче из српске школе по наредби Поповића.¹⁵⁾ Међутим, од бокељске народне прозе оставио је у наслеђе Вук Поповић и ванредне примере свечарских и сзатовских здравица (објављене у *Ковчежићу* под насловом *Српске здравице*, а неке и у *Прелици*). Од особитог етнолошког интереса је отвореност и ширина погледа Бокеља изражена, на пример, у овој здравици о крсном имену: ... „Од сињега мора до тигра Дунава, и од које год који вјере и закона био, а нашему дому и нашему роду добро тио, свакоме бог помотао и свакога у напријед помакао...“.) или пак, у истој, изражене етичке норме њиховог патријархалног друштва: ... „Да бог да... да се наши кумови и пријатељи кажу и познају на дивану госпоцкоме, на мегдану јуначкоме, на сабору брацкоме, по образу свијетломе, по оружју лијепоме, по имену поштеноме, по кољену јуначкоме, по ћеси пуној, по сабљи бриткој, и по свакој

¹⁰⁾ *Ковчежић за историју...*, стр. 112; *Живот и обичаји...*, стр. 161-163.

¹¹⁾ *Прелиска*, стр. 72-73.

¹²⁾ *Прелиска*, стр. 3-4, 7-10.

¹³⁾ *Прелиска*, стр. 73, 287; Вук у *Предговору* другом издању *Српског рјечника*: „Код којијех пак стоји у Воци или у Рисну или у Грбљу, и од онијех сам гдјекоје ја купио, а гдјекоје ми је дао г. поп Вук Поповић и Вук Врчевић, обадва Ришњани“.

¹⁴⁾ *Прелиска*, стр. 33, 41, 62, 64, 100, 125, 174 итд.

¹⁵⁾ На пример: „Роба спора да има и већи хар, ту нема хара; а роба брза да има и мали хар, ту је већи хар“.

¹⁶⁾ *Прелиска*, стр. 184.

¹⁷⁾ *Српске народне приповијетке*, изд. „Просвета“, Београд 1969, стр. 59.

¹⁸⁾ *Прелиска*, стр. 14.

лијепој и доброј срећи, како но се познаје и Даница звијезда међу свијем звијездама на истоку јутреноме...“.) Или пак у свечарској, истицање слоге, договора, ради општег напретка заједнице, речима: ... “за здравље збора и сабора... да нам вазда буде збор збором а договор договором, његођ се састали и збор чинили, о чем гођ главили и радили добро сатворили и учинили...“.)

Поповићеви описи рисанских свадбених и посмртних обичаја представљају заокружену целину. Већ у *Ковчежићу*, 1849. описи ових обичаја садрже и поетско и прозно народно стваралаштво, — свадбени — сватовске песме, здравице и разговоре између два стара свата, а посмртни — нарицање за мртвима. Још потпуније, са још више песама и здравица које му је послао Поповић, унеће рисанске обичаје касније Вук и у своје дело *Живот и обичаји народа српскога*. Исто тако Вук ће овде и Поповићеве свечарске здравице унети на одговарајућа места у опису обичаја о крсном имену, чији саставни део чине.

Још 1836. описао је Поповић у писму Вуку божићне обичаје, напомињући: „Божитни ево вам управо како што и данас Ришњани чине“,²⁾ јер, каткад, Поповић бележи и понеки детаљ у обичају који се већ у његово доба почиње да губи. Из Вукове заоставштине објавио је В. Чајкановић и Поповићев опис Божића у Грбљу.³⁾ Међутим, још неке грбљанске обичаје описао је Поповић, само као етнограф-хроничар.⁴⁾ Године 1849. Грбљани су заједно с њим прославили Ускрс када је тамо „поповао“, како вели, а исте године је и о Малој Госпођини с провикарем био у Грбљу и учествовао у слављу манастира Подластва,⁵⁾ па је опис, настао из Поповићевог личног доживљавања, веома непосредан, пун појединости и опаски о општем расположењу, о трпезама, прибору, јелу и пићу. Садржи оригиналне дијалоге кнезова са народом, здравице, итд. „И управо лијепо их је било видјети на четири стране, вели Поповић на крају, гдје до једно 500 људи, сваки здрав ко пуце, чисто а једнако обучен и оружан — на пољу у свој слободи пију и попијевају и разговарају“.⁶⁾

Највећи део осталих описаних обичаја и веровања које је Вуку послао Поповић су обичаји за плодност и напредак — крстоноше,⁷⁾ Младијенци,⁸⁾ Вариј-дан⁹⁾ итд; затим, обичаји које на-

²⁾ *Преписка*, стр. 15.

³⁾ *Преписка*, стр. 15-16.

⁴⁾ *Преписка*, стр. 2.

⁵⁾ *Вукова грађа*, СЕЗ6, стр. 53-59.

⁶⁾ *Преписка*, стр. 69-70.

⁷⁾ *Преписка*, стр. 76-78.

⁸⁾ *Преписка*, стр. 78.

⁹⁾ *Преписка*, стр. 180.

¹⁰⁾ *Преписка*, стр. 59.

¹¹⁾ *Преписка*, стр. 75-76; *Живот и обичаји...* стр. 7-8.

рочито жене празнују.⁶⁾ Знатна је и Поповићева грађа која садржи сујеверја,⁷⁾ разна веровања у имагинарна бића,⁸⁾ у закопано благо⁹⁾ и сл.

Етнолошки је занимљиво Поповићево запажање о томе какви ликовни изрази и прикази одговарају схватањима и укусу његових Бокеља. Поводом икона које је из Беча преко Вука наручивао, напомиње му: „Наши људи веле: боље су оне старе“ (иконе). „Милије су им оне на којима су свеци с отегнутијем вратом нашарани, и с коњима, ђаволима и аждајама заједно“,¹⁰⁾ а касније поручује: „...и нека пази да свеци не буду много црвени, весели и свијетли; у снуздене и плачкале боље наш народ вјерује.“¹¹⁾

Вук Поповић се није уврстио у ред аутора посебних наших етнографских дела 19. века, као што је то случај са његовим земљаком, такође Вуковим сарадником, Вуком Врчевићем. Међутим, чињеница је да је Вук Поповић дао значајан допринос етнографији и фолклору Боке Которске 19. века, како својом грађом утканом у Вукова дела, тако и својим писмима етнографа-хроничара, у којима се огледа и Вуков одани сарадник, пријатељ и следбеник. Читавим својим оваквим трудом он улази у ред знатних прегалаца на пољу наше етнографије и фолклористике 19. века.

⁶⁾ Преписки, стр. 76, 81, 82.

⁷⁾ Преписка, стр. 54; Вукова грађа, Народна чаровање (сујеверија), стр. 9-25.

⁸⁾ Преписка, стр. 249, 288; Вукова грађа, стр. 9-25.

⁹⁾ Преписка, стр. 75, 921.

¹⁰⁾ Преписка, стр. 171.

¹¹⁾ Преписка, стр. 429.

ЊЕГОШЕВА РОДНА КУЋА

О Његошевој родној кући на Његушима не постоји, колико ми знамо, никаква архивска документација. Нама није познат ни неки пунији опис који би о њој говорио. Све што је речено, то је било узгредно запажање пролазника, обично Његошевих гостију, политичких личности и научника, који су у њу свраћали. Таква нека запажања ми и износимо хронолошки, како су и постала.

Године 1840. Цетиње је посјетио познати руски филолот и слависта Исмаил Ивановић Срезњевски (1812—1880). Са њим је путовао и други истакнути руски слависта Петар Иванович Прајс (1810—1846). На путу за Котор оба су руска научника у друштву са Његошем, његовим братом Пером, два-три сенатора, једним сердаром, Његошевим перјаницима и послугом свратили на Његушима у кућу Његошева оца Тома Маркова и ту доручковали. Том приликом Срезњевски је упознао Његошеву родну кућу и у писму које је написао својој мајци Јелени Ивановој, а које је изашло у руском часопису *Жива старина* о томе нешто и написао. Његошева кућа, управо кућа његовог оца, Тома, „прилична је — пише Срезњевски — али уређена је по сељачки, само што је већа и чистија.“ „Окупили смо се — каже он даље — у једној соби. Послужили нас кавом, затим шунком, овчетином и вином“, „*Sans cétonie*“ рече нам Владика и посади нас поред себе“ („Просвјетни гласник Мин. просвјете и црквених послова краљ. Србије“, св. за август 1913, стр. 736; *Савременици о Његошу*, „И. И. Срезњевски у Црној Гори“, 1951, стр. 89).

Године 1842, септембра мјесеца, посјетио је Цетиње руски археолог и историчар Александар Попов (1821—1877), који је са Његошем долазио из Дубровника, гдје је овај био на утврђивању уговора са херцеговачким везиром Али-пашом Ризванбеговићем. Том приликом, на пролазу кроз Његуше, он је посјетио кућу Лаза Пророковића, ујака Његошева, а не његовог оца, код кога је обично Његош госте свраћао. У својој познатој књизи *Пути-*

путештине у Черногорију (Петроград, 1847). Попов је описао ову посјету, која није без значаја за упознавање једне ондашње његовог куће. У свом путопису, поред осталог, Попов каже: „У близини могло се видјети неколико стабала и добро рађена колиба, израђена живицом. То је кућа капетана Лазара, владичина ујака... Та кућа распоредом сличи нашим хановима, разбијена је на двије половине: у једној су праве собе, у другој нас је радосно дочекао кафом и доручком, који се састојао из куване кастрадине и воћа“ (Стварање, 1947, св. 11—12, стр. 654).

О Његошевој родној кући Попов скоро и не говори ништа, само што је помиње. „Послије подне — наставља он даље у свом путопису — продужили смо пут ка Цетињу. Између куће капетана Лазара и Цетињског поља простире се једна прилично широка долина — Његуши. У њој живе десет братстава разбијених на десет одвојених села која су подигнута на падинама брда једно поред другог. Овдје се родио Владика; ту му је кућа у којој и сада живе његови родитељи. Бојећи се да ћемо задоцнити на Цетиње, ми смо прошли мимо Његуша. Само је Владика свратио да се види са својом породицом, обећавајући да ће нас стићи на путу“ (Савременици о Његошу, „Његошев одлазак из Дубровника 1842. године“ стр. 104).

Године 1843, новембра мјесеца, посјетио је Црну Гору и Цетиње Енглец Чарлс Лемб са својом женом. Ту своју посјету он је описао и објавио 1845. године у једном енглеском часопису *Блуксвудов магазин*, 1845; *Српски књижевни гласник*, 28, 1912; *Савременици о Његошу*, стр. 106—110). Путујући из Котора са својом женом за Цетиње Лемб је „услугу прошао, како сам каже, кроз село Његуши, родно мјесто породице Петровић. Ту су му показали кућу у којој се родио данашњи Владика. То је дугуљаст ктџерак, саграђен од неотесаног камена, без прозора и горњег спрата. Друга зграда нешто боље саграђена, припада Владичином стругу, који управља селом и блиском околином“ (Љ. Дурковић, *Балзети о Његошу и Црној Гори*, 1963, стр. 67).

Његошеву родну кућу помиње и други енглески путник и научник, Гарднер Вилкинсон (1797—1875), који је септембра мјесеца 1814. посјетио Црну Гору и остао у њој два мјесеца. За село Његуше, кроз које је прошао, идући из Котора, он је написао: „Кад се стигне на врх пута, достојанствени врх Ловћена диже се на десној страни, а одатле се пружа таласаста, испрекидана равнина до Његуша. Ово је мала област са једном равницом од око пола миље у дужину, окружена брдима, а у њој се налази неколико села: Браковићи, мјесто рођења садашњег Владике, Рајичевићи, Вељи Крај и Копито. Куће су од камена, дјелимично прекривене трском, што је уобичајени начин прекривања кућа у словенским земљама. Главни производи су кромпир и нешто куку-

руза. Врхови околних брда су прекривени ниском шумом" (*Далмација и Црна Гора*, Лондон, 1848; Љ. Дурковић, *Енглези о Његошу и Црној Гори*, стр. 220.

Крајем 1846. долазио је у Црну Гору и Андрју Арчибад Патон (1811—1847), енглески научник, географ и добар познавалац Блиског Истока. На пролазу кроз Његуше он је изнио доста значајних и карактеристичних појединости из живота тамошњег становништва. Узгред је казао нешто и о Његошевој родној кући. „Његушима — пише Патон — назива се једна варош у Црној Гори, али ни у најгорим крајевима Турске нијесам видио ништа што би било равно овом сиромаштву и биједи мјеста и становника. Немогуће је замислити већу супротност него што је између србијанског и црногорског села. Овдје сви становници носе одјећу грубе тканине која је сасвим слична бугарској, само умјесто шубаре многи од њих носе црне капе и широке чакшире и докољенице до чланака. Они који ништа не раде имају „струку“, која је слична турском огртачу, али прљаве бијеле боје, изнутра са длаком тако дугачком, грубом и чупавом да личи на руно овце. Мушкарци су разголићеног врата и груди и сви носе биједне опанке. Сваки мушкарац носи оружје. Из опасача, сличног албанском, вире пиштољи и каме, који подсећају на старо хералдичко гесло: „Увијек опремни!“ Војнички дух преовлађује над грађанским толико да се чак на крштењу дјетињим уснама приносе пиштољи да их пољубе, а затим се стављају у колијевку поред њега и једна је од омиљених здравица том приликом: „Да никада не умре у постељи!“ Женска одјећа је од прљаве бијеле тканине, а по кроју се може уочити сличност са старом србијанском ношњом, али детаљи су грубљи и одају сиромашнији и примитивнији народ.

Док је официр обављао неки посао, прошеткао сам, разгледајући село, које је било сједиште племена Петровића, од кога потиче Владика, чија је породична кућа саграђена у европском стилу и само још више одудара од сиромашних црногорских кућица око ње. Село није на средини равнице, већ је саграђено на падини бријега, тако да ни педаљ обрадиве земље није под кућом. Као и дружијска села, оно је подесно за одбрану, јер се кровови уздижу један изнад другог, а пут је највећим дијелом гола стијена.

Неки човјек избријане главе и са црном капом изађе из једне куће и позва ме да уђем. Пошто у Црној Гори димњаци нијесу уобичајени, врата су им јефтина и рђава замјена; и поред своје радозналости да видим црногорску колибу, дим и мрак које спазих, као и претпоставка да има и бува, натјерали су ме да застанем за тренутак, али ипак уђох. Облак дима који у том тренутку покуља удари ми у очи и ја поћох тумарајући, трепћући и кашљући, уз велики смијех мангупчића унутра, на који, тек што га је чула, крава с друге стране плетене преграде, која је дијелила двоношце

од четвороножаца, поче да муче. Пас сличан малом медвједу, пробуди се крај огњишта и поче да лаје на начин који је показивао врло мало искрене радости гостопримства. Најзад примјетних мали четвртасти камен, на који сједох; моје одушевљење за црногорске патријархалне обичаје било је тако промочено као марамица коју сам с времена на време стављао на очи.

Најзад када је талас хладног ваздуха потјерао дим кроз врата на која је улазила стока, погледао сам око себе и видио да је кућица пространа и подијељена у три засебна одјељења: једно за људе, друго за говеда и једно до овога за овце. Преграда је била направљена од грубо плетеног прућа, са четвртастим отворима, тако да су се виједра или ма што друго, могла додавати из једног у друго одјељење. Као на сликама старих фламанских сликара, које представљају Нојев ковчег или Рођење Христово, сунчев зрак је падао кроз отвор на чађаве греде и један стари ковчег, а стока се назирала у дну скровишта.

Изазећи из колибе видио сам жене које су ишле за Котор с тешким товарима усолјене рибе из Скадарског језера. Једно сирочно марљиво створење, поред тога што је носило тежак терет, прело је успут на преслици — жалосни доказ крајње биједи и мучног рада, што никад нијесам видио ни у једној другој земљи. Обузела ме болна потиштеност кад сам на њој задржао поглед, али то је било само за тренутак. Сјетио сам се да је оскудна жетва била само ситница у поређењу са независношћу коју је Црна Гора тако достојно чувала... (Др Љ. Дурковић, *Бизлеси о Његошу и Црној Гори*, „Патон на Цетињу 1846“, стр. 297—299).

Године 1847, при повратку из Беча, гдје је штампао „Горски вијенац“ према једном анонимном допису у „Српским новинама“, а који је изгледа писао Милорад Медаковић, Његош је на Његушима био бучно дочекан, пуцањем из пушака, звоњењем звона и веселим поклицима. Том приликом он се са својом пратњом одморио код свога оца Тома, „веома пријатна осамдесетчетворогодишњег старца“. Гости су били угошћени по српском обичају и послје два часа, са својим господаром кренули су се преко „брегова, покривених снијегом и густом маглом“ за Цетиње (Српске новине, 1847).

У времену од 1848—1849, књижевник Матија Бан, као изасланик српске владе по политичким питањима, три пут се састајао са Његошем на Цетињу. При повратку за Дубровник, Бан је једном, због велике кише која је тога дана падала, свратио и код Његошевог оца на Његушима. „Отац Владичин Томо — пише Бан — примио ме је најсрдачније, чудећи се што сам по оваквом времену путовао. И одмах нареди да се мени и перјаницима хаљине осуше код ватре, која је на огњишту буктала. И ја код ватре до њега сједнем, те се почесмо разговарати као стари познаници...

Разговарајући са њима ја сам се све више ватри примицао, јер, ма да је било у јулу мјесецу, тако наједанпут бјеше захладнело да сам од хладноће и издржане мокроте дрхтао. То он примети па ми рече: „Синко мој, ти си прозебао; испиј коју чашицу ракије, а сад ће и каву зготовити“. — Па још даде донијети један гуњак, те ми га сам преко леђа пребаци.

Међутим, дође време и вечери те из простране стаје, гдје је било огњиште, поведе ме у доста велику собу, у којој видех намештен сто за двојицу, једно канабе са столицама, једну европску постељу и другу прострту по земљи. На столу је било сребрно посуђе, вечера красна и, чему се нисам надао, закључена шампањцем... Кад је било време да легнем, он устаде, па седне на постељу по земљи и прострту, а мени другу покаже" (*Преодница*, 1884; *Записи*, књ. XX, стр. 334).

Из ових података које нам пружа Матија Бан, кућа Његошева оца била је пространа — имала је пространу стају и доста велику собу. Она је била и пристојно намјештена, јер иначе не би Његош Бана, приликом његовог поласка са Цетиња нудио да сврати код његова оца и да тамо преноћи. Као што смо видјели и Срезњевски из 1840. пише да је Његошева кућа прилична, уређена по сељачки, само што је већа и чистија. „Окупили смо се у једној соби“ — пише он. Значи да је кућа имала и још неку просторију. Међутим, као што смо већ навели, Енглеz Чарлс Лемб Његошеву кућу назива „дугуљастим кућерком, саграђеним од неотесаног камена, без прозора и горњег спрата“. Нешто слично Његошеву кућу описује и књижевник Емил Чакра, који је 1854. био на Његушима код Његошевог оца. Он пише да је с Његошевим оцем отишао „његовој каменој шпиљи“, његовом „станишту“ које је „ниско и мрачно, јер светлост је само кроз врата допирала“. „Пред овом дашчаром — каже он даље — налазила се настрешница, под којом је на средини низак столац око којег без много околишења старина, ја и још неколицина од његове родбине почучасмо, те живо по читаво печеном овну ударисмо, најприје ракијом подкрепивши се... После је овнетине ударисмо по сиру и скорупу, а изнад свега заливасмо црмничким вином.“ Али за разлику од Енглеза Лемба, Чакра каже да је Његошева кућа подигнута била од тесана камена. Међутим, Патон још поменуто 1846. наводи да је Владичина „кућа саграђена у европском стилу и само још више одудара од сиромашних црногорских кућица, које се налазе око ње“. Оваква неслагања у опису куће Његошева оца могу да доведу у забуну. Стога треба знати да је Томо Марков имао двије куће, стару у којој се Његош родио и нову коју му је овај подигао. Он сам и свом тестаменту, који је написан 29. августа 1854. нарочито каже: „Горњу кућу, у којој данас стојим, остављам за душу моју и мојих синова, Пера и Јоха — остављам цркви св. Ђорђију... А доњу кућу остављам цркви св. Госпође, такође за душу моју и

мојих синова". Према томе извјесно је да су то двије куће на које се односе и поменути описи. Истина, данас је и стара, Његошева кућа израђена од тесаног камена, што можда није било у Његошево доба. Историчар Ристо Драгићевић претпоставља да је оправка старе куће могла да буде касније извршена. У Државном архиву на Цетињу он је нашао неки рачун из којег се види да је 1893, приликом прославе Црнојевића штампарије, вршена и оправка куће у којој се Његош родио. (Р. Драгићевић, *Чланци о Његошу*, „Његошеви родитељи и браћа", стр. 5—8). Данашњи старији људи на Његушима (Раде Петровић, Марко Поповић и други) причају да је краљ Никола и 1913, приликом прославе стогодишњице Његошева рођења, дао да се изврше извјесне поправке на Његошевој родној кући, управо да се фугују њени спољашњи зидови (фуговање је извршио мајстор Милан Сарајлија). Јети, када је краљ обично по неколико дана боравио на Његушима, кућа Тома Маркова служила је за перјаничку собу и за то била нарочито удешена, са подом и таваницом. На кући су вршене и доцније преправке и адаптације за вријеме бивше Банске управе. Године 1937, Његуше је посетила и књижевница Исидора Секулић и том приликом описала Његошеву родну кућу. „Уз сами друм (његушки), пише И. Секулић, стоји кућа у којој се родио Раде Петровић. Дугачка, ниска каменита кућа, углавном иста данас као и пре стотина година, само поправљена да би се очувала. Боље је олепљена по олуцима између камених блокова; дат јој је и нов кров; има и нову таваницу али исту као и некада, од танких дашчица. Од друма дијели кућу у познија времена постављена гвоздена ограда. Одаја у којој је живио Томо Марков са женом Ивановом и децом, велика је али само једна. Данашњи изглед те одаје рестаурација је, но вероватно углавном тачна, јер је све потпуно примитивно. У једном углу, поред оцака, место где се пекао хлеб у сачевима. С друге стране оцака, место за наћве. На средини одаје једна или две ниске трпезе, наоколо трonoшши са наслонима и без наслона. По страни, велика скриња за одело. У зиду овде-онде, поличница за судове, и једна већа за суд с водом. И споља на кући види се удубљење за суд са водом уз судић за заигање. У супротним угловима од оцака стајале су сигурно постеле, вјероватно само ногари и даске по њима. Можда се лежишта спремала по поду. Чули смо: бивало је у кући доста јастука па су полагани где треба, по поду, по столовачима. У једном од тих доста тамних бупака дошао је на свет Раде Томов Петровић, у јесен године 1813-те." (Исидора Секулић, „Његошу књига дубоке оданости", 1951, стр. 37—38).

Опис који је дала Исидора Секулић о Његошевој родној кући настао је углавном на осамдесет година послје Његошеве смрти, односно на сто двадесет од његовог рођења. Иако је написан из каснијег времена, рекли бисмо да је он још и највјернији, јер

је и рађен по исказима старих Његуша и на основу личног утврђивања. Опис И. Секулић се и односи на стварну, Његошеву родну кућу. Оно што је раније писано, о кући Тома Маркова на Његушима, врло мало се односи на његову првобитну кућу, у којој се Његош родио. Као што је већ казано, Томо Марков је имао двије куће. Другу му је подигао син, Његош, 1836, и од тада он је стално у њој живио, а у првој је становао Адам Кртољанин, слуга, који се бавио земљорадњом и сточарством. Према томе, од поменуте године гости Тома Маркова су свраћали у његову нову кућу, која је била пространа, са одјељењима и врло лијепо уређена. Тиме је прва кућа била запостављена и остала је у својој примитивној обради, само што су доцније повремено вршене извјесне адаптације.

Временом, ентеријер Његошеве родне куће је нешто измијењен. Зато би потребно било што прије извршити њену адаптацију. За то већ постоји и израђен предлог. Истовремено потребно би било реконструисати и другу кућу Тома Маркова, коју му је Његош подигао. Обје ове куће се историјски допуњују и везане су за живот највећег пјесника и за његове родитеље. Оне пружају и слику куће једног ондашњег добростојног његушког домаћина.

OTOK ŽIVIH I OTOK MRTVIH KOD PERASTA

I.

Po grčkoj mitologiji poznata je legenda o ljubavi Galatee i Akisa.

Po legendi Galatea, boginja mirnog mora, sjedi na jednoj hrđi u moru i tu održava ljubavne sastanke sa Akisom, koji plivajući za obale dolazi do nje. U Galateu je zaljubljen i jednooki div Polifen koji je ljubomorani na Akisa i jednom prilikom baca na njega veliku stijenu i ubija ga.

Među istoričarima koji proučavaju antiku vođeno je mnogo polemike oko porijekla ove legende, a najčešće se tumači da se ona odnosi na ostrvo Siciliju, a da je Akis preplivao Mesinski moreuz.

Utvrđeno je takođe da su legende tokom vjekova nastajale tamo gde su za to postojale prirodne okolnosti i istorijski događaji. Ako ove elemente uzmemo kao osnovu, doći ćemo do iznenađujućeg zaključka da je vrlo vjerovatno da legenda o Galateji i Akisu potiče iz našeg kraja.

Sa malo pažnje možemo zapaziti veliki broj činjenica koje potvrđuju ovu pretpostavku.

Galatea je boginja mirnog i sjajnog mora.¹⁾ Znamo pak da u unutrašnjosti Bokokotorskog zaliva, gdje se nalaze otoci Gospa od Škrpjela i Sv. Đorđe, more zaštićeno okolnim planinama, skoro je uvijek mirno i glatko kao ogledalo u kome je Galatea ogledala svoje lice.

Otok Gospe od Škrpjela je vještačka tvorevina. Pomorci su po tradiciji, vjekovima nasipali kamenjem okolinu jedne kamene

¹⁾ — Mayers Lexikon, Leipzig und Wien 1897.

— Griechisch — Deutsches Wörterbuch über die Gedichte des Homers — Dr. EE Seiler 1878.

hridi čiji se vrh i danas može vidjeti u jednom udubljenju iz oltara crkve koja je izgrađena na ovom vještačkom otoku.

Po peraštanskoj legendi jedan pomorac, nakon pretrpijenog brodoloma, spasio se doplivavši na ovu stijenu i tu našao sliku Gospe. U znak zahvalnosti zarekao se da će na ovoj stijeni podići crkvu posvećenu Bogorodici.

Da li je slučajno ovaj otok nazvan Gospa od Škrpjela ili je to samo kasnije u hrišćanstvu ime koje je preinačeno od Galatee? I da li je slučajno drugi otok muškog imena Sv. Đorđe, ili nekada Akis? Znamo i to da su nekadašnja paganska sveta mjesta, kasnije, u hrišćanstvu postajala svetišta hrišćanska. Religije i narodi su se mijenjali ali običaji i nazivi uvijek vuku korjene iz onog prastarog.

Za otok Sv. Đorđe i u novije vrijeme vezuju se pojmovi mrtvih i tragičnih događaja. Tu se i danas nalazi groblje kaludera i pomoraca u sjenci tamnozelenih čempresa. Čempresi su na Levantu simbol mrtvih, a sade se uglavnom na grobljima. Sjetimo se i nesrećne ljubavi male Peraštanke i francuskog oficira za vrijeme opsade Perasta. Zar nas to ne podsjeća na tragičnu smrt Akisa? Pa i nedavno, za vrijeme I svjetskog rata na otoku se nalazila vojna bolnica za tifusare koji su masovno umirali i u nedostatku prostora za pokopavanje topljeni su u okolini otoka.

Nasuprot se nalazi otok života, lijepe Galatee, gdje ljudi rado dolaze, održavaju se hodočašća i svečanosti.

Ali vizija legende ne bi bila kompletna kada ne bi našli sličnosti i za diva Polifema. Okolne planine, svojim surovim i golim vrhovima zar ne stvaraju utisak diva koji preti malim otocima u moru? Iz mitologije znamo da je Odisej na prevaru oslijepio Polifema.²⁾ A baš iznad naselja Ljuta u strmom obronku veoma je lako zapaziti jednu prirodnu ravnu stijenu oblika ogromnog slijepog oka koje je svoju duplju uperilo na otoke.

Ovo su prirodne okolnosti, a koje su istorijske?

Raspoložemo već danas sa bezbroj dokaza da je Boka Kotorska nekada bila starogrčka kolonija kao Epidaurus kod Cavtata i mnoga druga naselja na našoj obali. Ali legenda potiče možda i od Feničana, jer su Grci u mnogo čemu naslednici feničanske kulture. U toliko je za nas ova legenda značajnija, jer seže u još dublju prošlost i dokazuje tragove postojanja jedne zaboravljene kulture u našem kraju. Da su Feničani zaista dolazili u naše krajeve možda nam je dokaz

²⁾ — Mayers Lexikon, Leipzig und Wien 1897.

današnji naziv Škaljari kod Kotora. Riječ »Škalja« znači ljuska, a u Škaljarima uz obalu, a i dublje u tlu možemo naći veliku količinu otpadaka od ljudske školjke koja je i danas dobro poznata kod ribara u našem kraju pod lokalnim imenom »pripor« (lat. Purpur). Od ove školjke mlevenjem i umakanjem tkanine u dobijenu tekućinu, zatim sušenjem na suncu dobijala se purpurno crvena ili ljubičasto bojena tkanina. Naročito je bila cijenjena crvena boja i vrednost crvene tkanine po težini, ravna je bila težina jednake količine zlata. U zalivu kod Krtola, postoji nalazište ove crvene vrste a u ostalim mjestima zaliva i ljubičaste. U krajevima gdje je bilo ovih školjki, naročito crvenih, koja je bila za njih i sveta boja, Feničani su osnivali svoje kolonije.

Možemo dakle, sa sigurnošću očekivati da ćemo jednog dana dopuniti još jednu kariku u lancu istorije Boke Kotorske od preistorije do danas.

Danas svaki turistički vodič koji posjetio govori o živopisnim otocima kod Perasta, veoma samouvereno govori da je čuveni švicarski slikar Böcklin (1827—1901) svoju u svetu poznatu sliku »Otok mrtvih«, čija se jedna verzija čuva u galeriji u Münhenu, naslikao baš po otoku Sv. Dorda iz Perasta.

Međutim, u mnogim priručnicima i monografijama Arnolda Böcklina nije baš sve tako opisano. Grčki turistički bedekeri uporno žele Böcklina monopolisati za sebe, jer je poznato da je Böcklin tokom svojih putovanja boravio na Krfu u čijoj blizini se nalazi takođe jedno veoma živopisno ostrvce Pontikonisi, koje ima sličnosti sa motivom na pomenutoj slici.

Treba poći na otoke Pontikonisi i Sv. Dorda i doživjeti utiske sa oba otoka, a i poznavati druge slike iz bogatih Böcklinovih radova koji većim dijelom pokazuju romantično fantastične motive, pa do se može dati objektivnan sud o tome šta je istina.

Malo kome je poznato da li je, kada i kako Böcklin boravio u Boki Kotorskoj, naspram pedantnim opisima njegovog boravka na Krfu. Slučajna je okolnost da je pokojni kotorski biskup Ucellini u jednom razgovoru sa mojim djedom, Magyar Antunom iz Zelenike, rekao da je kod njega kao gost boravio Böcklin i on ga pozvao na dan Velike Gospe 15. avgusta, na proslavu na otok kod Perasta, jer je u to vrijeme za bokeške pomorce pored proslave Sv. Trifuna u Kotoru,

to bio najznačajniji događaj. Biskup Ucellini je bio razočaran da Böcklina ne zanima šarenilo, veselje i muzika na otoku oko crkve, već se Böcklin, učtivo ali uporno interesovao samo za otok Sv. Đorđa. Na kraju je zatražio dozvolu da jednim čamcem pređe na drugi otok i razgleda ga.

Böcklin-ova slika — Otok mrtvih

Kasnije je nastala Böcklinova slika Otoka Mrtvih i to u više motiva. Ali samo jedna ima tu sličnost koja tako podsjeća na perastanski Otok Mrtvih i to baš ako ga posmatramo sa susjednog otoka odakle ga je i Böcklin posmatrao. Na slici je naslikan i čamac koji podsjeća na Böcklinovu posjetu i grobnice kojih zaista ima na otoku.

Nasuprot ovoj tužnoj atmosferi groblja i tišine, otok Pontikonisi je naseljen. Ribari i djeca kreću se po obali i dovikuju, a to se nikako ne slaže sa Böcklinovim izrazom simbolike.)

*) — Enciklopedija likovnih umjetnosti (1959).

PRVI POKUŠAJ UVOĐENJA REDOVNOG KOLSKOG SAOBRAĆAJA NA RELACIJI KAMENARI HERCEG-NOVI

Kao što je poznato u posljednjim decenijama prošlog stoljeća privredna kriza u Boki Kotorskoj bila je na vrhuncu. Neki još preostali bokeljski jedrenjaci brojili su svoje posljednje dane. Austriska uprava nije se brinula da privredu ovog kraja usmjeri nekim drugim pravcem, jer je na Bokelje gledala kao na odmetnike i buntovnike zbog poznatih ustanaka (1848, 1869. i 1882. godine).

I pored ovoga bokeljski pomorci nijesu klonuli duhom već nastojali da sami nađu neki izlaz. Već poslije završetka napoleonskih ratova i sve većeg usavršavanja brodova na parni pogon — predosjećali su da propast jedrenjaka nije daleko, pa su svoje uštedevine ulagali u trgovinu (izvozili su domaće proizvode iz Crne Gore i Boke), u gradnju kuća i kupovinu imanja u Boki. U ovo vrijeme sagradili su dosta kuća u Trstu, koji se sve više širio kao pomorski centar.

Jedan dio mladih pomoraca nalazio je zaposlenje na parobrodima, ali su se stariji pomorci povraćali svojim kućama, pa su tako razna bokeljska naselja oživjela i prenela se iz mrtvila.

Najprije je trebalo riješiti pitanje saobraćaja. Dosada se saobraćaj po Bokokotorskom zalivu odvijao: putnički — čamcima na vesla i jedra, a teretni — manjim jedrenjacima raznih tipova. Kopneni putevi, i pored same obale, bili su uske i često nepristupačne staze, a i nepraktične zbog velike dužine zaliva. Muljani su svojim čamcima, na četiri vesla, služili za prevoz pošte i poštanskih kurira. Veza morem bila je najbrža i najkraća. Ovakve okolnosti navele su pomorske kapetane iz Dobrote Joza Ivanova Radoničića i njegove rođake Filipa Vidova Radoničića, da 1891. godine osnuje parobrodarsko preduzeće za lokalni saobraćaj »Bokeška plovidba« sa sjedištem u Kotoru. Nabavili su tri mala parobroda kojima su počeli redovan saobraćaj po zalivu. Jedan je parobrod plovio na relaciji Herceg-Novi—Kotor, a drugi Kotor—Herceg-Novi (treći parobrod je bio rezerva i služio za vanredne prilike, naročito izlete). Uspostavljanje redovnih parobro-

darskih veza bio je sudbonosan korak naprijed, možemo reći uvod u privrednu obnovu Boke, a potekao je iz naroda. Koristi ovog značajnog poduhvata ubrzo su slijedile.¹⁾ Redovne parobrodarske veze tražile su pristaništa i osnivanje poštanskih stanica po raznim mjestima.

Videći privatnu inicijativu — a zauzimanjem tadanjih poslanika Boke u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru u Zadru — država je počela da gradi nova pristaništa i da opravljia i proširuje postojeća; kao i da osniva poštanske urede.

Za tada započetu privrednu obnovu bio je važan doprinos osnivanje Arsenala ratne mornarice u Tivtu, 1889. godine, što je mnogo pomoglo uzdizanju našeg zanatskog podmlatka.

Ne dugo iza toga izgrađen je i kolski put Herceg-Novi—Kamenari, i željeznička pruga do Zelenike. O svemu ovome trebalo bi više reći, ali nam je ovdje glavna namjera da osvježimo uspomenu na jedno pregnuće tadanjih stanovnika malog bokeljskog naselja Kamenara koje ove godine bilježi svoju sedamdesetogodišnjicu.

Naselje Kamenari²⁾ — lokalitet sela Jošice — zbililo se na uskoj obali na podnožju poznatih kamenoloma, po kojima nose ime. Brdo ih štiti od bura koje dolaze iz Veriga, a neposredna blizina dobrog kamena doprinijeli su da se na dužini od svega 175 metara uz more sagradi, od 1820. godine pa na ovamo, osam kapetanskih kuća koje su gradili kapetani: Đuranovići, Sekulovići, Đučići i Cicovići, dok su se manje kuće izgradile u pozadini prema brdu.

Osnivači Kamenara već su tada predviđjeli da će ovo biti važan punkt pomorskog i kopnenog saobraćaja. Ovdje je tada bila glavna raskrsnica prenosa bokeljske pošte morem i kopnom. U Kamenare je stizala pošta: iz Kotora, preko Prčanja i Lepetana (prevoz čamcem) i oko zaliva, preko Dobrote, Orahovca, Perasta, Risna i Morinja. Ovdje sjedinjena pošta obje strane zaliva upućivana je u Herceg-Novi. Rukovodilac ovog poštanskog centra bio je kap. Mišo Đuranović. Do 1872. godine radio je kao privatnik, a te godine mu je povjerena organizacija i rukovodstvo državne pošte.

Uporedo sa ovim, od 1886. godine počele se su u Kamenarima podizati trgovačke i zanatske radnje. Stanovništvo se povećavalo useljavanjem stanovnika susjednih mjesta, naročito iz Kruševica i

¹⁾ Đurko Radimiri, Bokeška plovidba — Kotor, Godišnjak Pomorskog muzeja — Kotor, VIII/1959. str. 183—201;

Kontinuitet razvoja lokalnog pomorskog saobraćaja kroz Bokokotorski zaliv neprekidno se razvijao 75 godina, do 1966. godine, kada je potpuno prestao. Ovaj prestanak je nanio nenaknadive štete narodu ovog kraja, privredi, a naročito turizmu.

²⁾ Razvitak ovog naselja prolazio je kroz interesantne peripetije koje bi danas bilo korisno proučiti. To su borbe i raspre sa selom Jošicom (jer je naziv Jošice bio zapostavljen) zatim borbe sela Kruševica da, preko Kamenara, dobije izlaz na more.

Bijele, koji su trgovinom i prometom dali ovom mjestu toliki zamah, da je u godinama koje su predhodile prvom svjetskom ratu imalo sedam dućana, kafanu na obali i četiri pekare (pored kamenoloma koji je neprekidno radio). Ovo ga dovodi, po trgovini i prometu, na četvrto mjesto u Boki (iza Kotora, Herceg-Novoga i Risna). Pristanište je sagrađeno, i predato saobraćaju 1898. godine. Pored redovnih linija brodova »Bokeške plovidbe« od tada počinju svraćati i teretni brodovi tadanjih poznatih parobrodarskih preduzeća: Ugarsko-hrvatskog, Rijeka, pred. »Topić« — Split i Dubrovačke plovidbe — Dubrovnik, što je uslovilo i osnivanje agencija ovih preduzeća.⁴⁾

Po izgrađenom putu od Herceg-Novoga do Kamenara, saobraćale su kočije, unajmljivane prema potrebama putnika. Ovakav prevoz je bila privilegija imućnijih, pa se u Kamenarima počelo misliti na osnivanje jednog preduzeća, čija bi vozila vršila redovan dnevni saobraćaj na ovoj relaciji. Jedna grupa trgovaca i intelektualaca 1899. godine osniva ovakvo preduzeće.

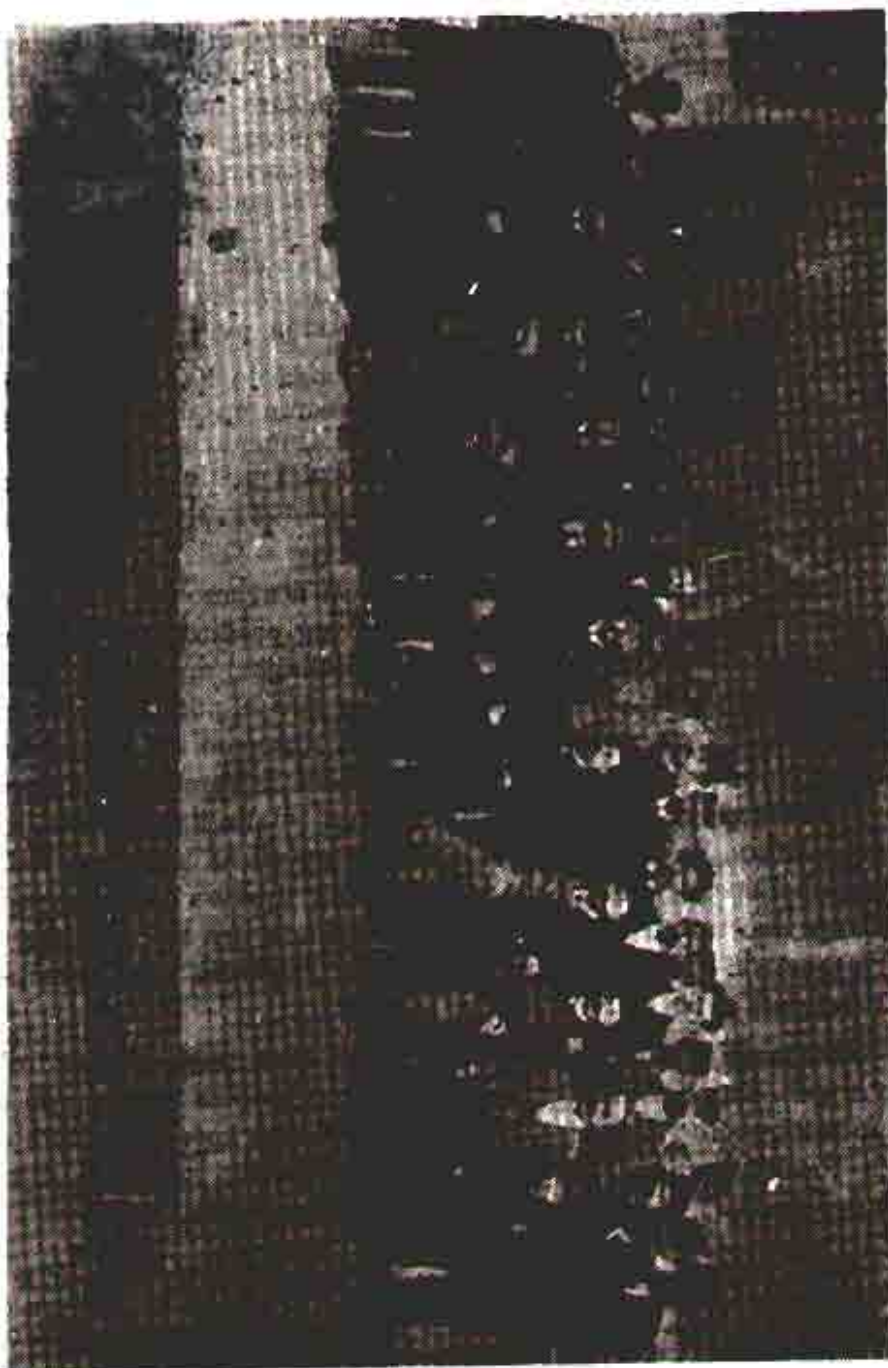
Da bismo nešto detaljnije mogli reći o ovome pri ruci su nam samo dva dokumenta. Izvod iz statuta ovog preduzeća, i fotografija prve glavne skupštine akcionera pred. »Bokeljski omnibus«. U članu 1) statuta stoji: »Društvo je anonimno na akcije, pod imenom i tvrtkom »Bokeljski omnibus« sa sjedištem u Kamenarima, a cilj mu je držati omnibus sa konjima, za prenos osoba iz Kamenara u Herceg-Novu i obratno, za sada, a čim se uredi put i dalje kroz Boku s jedne i druge strane Zaljeva. Društvo ima svoj pečat, na kome stoji »Društvo Bokeljskog omnibusa« Zvanični jezik društva je samo srpski. Trajanje društva jest na neodređeno vrijeme«. Još se iz statuta vidi da je akcijski kapital iznosio 4000 forinti, uplaćen sa 40 akcija po 100 forinti.⁵⁾

Fotografija nam prikazuje tridesetak ljudi iz Kamenara i okolnih mjesta okupljenih na ovom poslu. Smatramo za najbolje da citiramo njihova imena sa ostalim ličnim podacima koje smo mogli doznati. Predpostavljamo za one koji sjede da su, najvećim dijelom članovi uprave, a vjerujemo i glavni pokretači.⁶⁾

⁴⁾ Najveći dio podataka dao mi je sada pokojni Simo Sekulović iz Kamenara, dobar poznavalac prošlosti Boke koji je mnoge stvari i redovno bilježio. Isti se dobro sjećao osnivanja pred. »Bokeški omnibus«. Od njega sam dobio popis imena na priloženoj fotografiji.

⁵⁾ Statut je posjedovao, sada pokojni, Savo Mijalović, trgovac iz Kamenara, koji mi je bio dozvolio da prepisem citirani izvod i koristim za svoj rad »Prvi bokeljski omnibus« štampan u Glasniku Narodnog univerziteta Boke Kotorske — Kotor 1937. br. 1—3, str. 31—32.

⁶⁾ Fotografija se nalazi u Fototeci Pomorskog muzeja — Kotor: 445, X, B 41, vel. 29/24; snimio tadanji fotograf iz Herceg-Novoga Nikola Car.

Sj e d e, s lijeva na desno: dr. Božić, opštinski ljekar — Risan; Marko Brguljan, drvodjelac iz Prčanja; Jovan (Vanja) Đurković, posjednik iz Jošice; Kosto Đinović iz Bijele, tada učitelj u Karnenarima, ujedno i sekretar ovog društva; Drago Šerović, trgovac iz Bi-

jele, predsjednik društva; dr. Vladimir Trojanović, ljekar iz Luštica, poznati narodni prvak i poslanik Boke u Dalmatinskom saboru; Drago Rapovac iz Sasovića, učitelj u Bijeloj; kap. Simo Želalić iz Bijele; Danilo Mijajlović, upravitelj Pošte iz Kamenara (drži zagrijena sira, kasnije kapetana Sima Mijajlovića).

Stoje: Franjo Brguljan (predpostavljamo da je iz Prčanjan; Ivo Bukilica iz Grblja, trgovac u Bijeloj; Vlado Đuranović, posjednik iz Kamenara (pozadi vidi mu se gornji dio glave); Luka Balabušić, pomorac iz Bijele; Simo Mandić posjednik iz Kruševica, nastanjen u Jošici; Bogdan Đuranović, posjednik iz Đurića (veći dio života proveo u Čile-u, gdje je i umro); Niko Raičević (predpostavljamo da bi mogao biti iz Tivta); Đuro Đuranović, mesar iz Kamenara; Luka Vukasović iz Đurića; Božo Vuković, posjednik i ribar iz Bijele; Savo T. Zloković, isto,*) Rade Balabušić, rodom iz Bijele, trgovac u Kamenarima; Vladimir Popović iz Bijele (najveći dio života proveo u Sjever. Americi, gdje je i umro); Lazo Šerović, trgovac iz Bijele; Spira J. Popović, pomorac iz Bijele; Miloš Vuković, posjednik iz Veriga; Andro Mandić, zanatlija iz Kamenara; Jovo Sekulović iz Kamenara, knjižar u Herceg-Novome; Dušan Zloković, posjednik i ribar iz Bijele; Mato Mijajlović, rodom iz Kruševica, trgovac u Kamenarima; Vaso P. Đuranović, posjednik iz Kamenara; Tomo Katurić, vlasnik poznate kafane u Kamenarima (drži na rukama sinčića Lazara); kap. Marko Đuranović iz Kamenara; Bogdan Vučetić, posjednik i ribar iz Bašića.

Poslije organizovanja i uplate akcija Društvo je nabavilo veliki omnibus, koji je mogao da primi do 25 osoba, i dvanaest konja. Nabavka je izvršena u Pešti, izgleda po povoljnim cijenama, jer je ovaj grad tada rasprodavao cio vozni park dotadašnjeg gradskog saobraćaja, koji je bio sa konjskom zapregom, a uveo električne tramvaje. Omnibus je preuzeo redovnu prugu od Kamenara do Herceg-Novoga. Za vuču su se upotrebljavala četiri konja tj. tri sprijeda, a četvrti pozadi za rezervu. Od osoblja koje se bilo zaposlilo na omnibusu bili su: Uroš Mijajlović, kao kočijaš, a već pomenuti Vaso Đuranović, kao kondukter. Kontrolorsku službu je vršio, već pomenuti, Jovan (Vanja) Đurković. Na radu su nosili službene kape (kačkete) optočene sa žutim širitima (kočijaš — jedan, kondukter — dva, i inspektor — tri širita), sprijeda sa monogramom Društva.

Nažalost ova lijepa i korisna zamisao nije u praksi dala ono što su zamišljali njeni osnivači. Kola su bila teška i glomazna, pa su se teško kretala po još neuređenom i nezbijenom putu. Velike troškove, naročito oko ishrane konja, nijesu mogli ni izbliza pokriti prihodi. Naša tadašnja naselja, duž hercegnovske rivijere, bila su još nedo-

*) Otac pisca ovih redova.

*) Diplomirani inženjer Lazar Katurić iz Kamenara. Svi ostali na ovoj fotografiji ne nalaze se više među živima.

voljno naseljena i siromašna, da bi mogla omnibus koristiti kao čestu potrebu. Još se dugo na ovoj relaciji saobraćalo čamcima, a kad je to bilo nemoguće, zbog vremenskih nepogoda, onda pješke. Poslije nepune godine dana. Društvo je moralo rasprodati svoj inventar u bescjenje i likvidirati. Ali taj gubitak za akcionere nije bio veliki i nenaknadiv, pa ga nijesu mnogo ni žalili. Oni su i dalje nastavili da rade na unapređenju svoga naselja, uvjereni da će se i ovo pitanje jednog dana riješiti bez osobitih teškoća. Svakako da je bila pohvalna i rodoljubiva njihova žrtva i namjera.

Poslije pješačkog i tovarnog saobraćaja našom obalom, pojava omnibusa je bio veliki događaj. Još do prošlog rata u Bijeloj i Kamenarima nalazilo se dosta ljudi koji bi satima pričali o pokretanju ovog omnibusa, njegovim zgodama i nezgodama. Ove priče bile su često začinjene duhovitim humorom svojstvenim tadašnjoj generaciji koja je izgleda zato imala više vremena nego mi danas.

Iza likvidacije pomenutog omnibusa, Simo M. Ilić, nabavio je jedan mnogo manji, sa dva konja, kapaciteta vožnje desetak osoba i vozio na relaciji Kamenari—Herceg-Novi. Ilić je vozio 3—4 godine, pa je našao za korisno da kola proda i više se posveti teretnom saobraćaju (morskom i kolskom).

Godine 1909. na hercegnovskoj rivijeri (također relaciji Herceg-Novi—Kamenari) pokušali su saobraćati prvi autobusi. Bili su svojina Luidija Misona (Luigi Missoni) iz Dubrovnika. Misoni je kao vlasnik omnibusa, sa konjskom zapregom, radio u Dubrovniku od 1899. godine, kasnije je posjedovao i automobile. U pomenutoj 1909. godini pojavio se u Boki sa dva autobusa. Možda bi ovaj pokušaj uspio, ali su ova kola bila daleko od današnjih i po udobnosti i tehničkoj konstrukciji. Sa još neizučanim šoferima i mehaničarima događali su se češći kvarovi, a po nekad i skretanja sa ceste i — uslijed toga — tjelesne povrede putnika, pa je zbog svega ovoga nestalo povjerenje i interes u narodu. Održali su se oko godinu dana.)

Godine 1912—1913. redovan putnički saobraćaj Kamenari—Herceg-Novi, sa nešto više uspjeha, preuzeli su omnibusi (sa konjskom zapregom) vlasništva Nika Dončića iz Gruža. Radili su oko godinu i po. Uzrok likvidacije nije poznat.

U godinama iza završetka I svjetskog rata kolski saobraćaj su konačno uhodali, na ovoj relaciji, autobusi hercegnovskog preduzeća »Konjević, Đuričić, Musić«. Za njegov uspješan razvoj bili su nastali dosta povoljniji uslovi: mjesta duž rivijere bila su brojnije naseljena, kao i pojava objekata i ustanova ratne mornarice.

Kako sam želio da otmem od zaborava ovaj prvi pokušaj redovnog kolskog saobraćaja od Kamenara do Herceg-Novoga, dužan sam

*) Bliže podatke o preduzeću Misoni poslao mi je dr Vinko Foretić, viši naučni saradnik Drž. arhiva — Dubrovnik, na čemu sam mu zahvalan.

pomenuti da još u Kamenarima žive ljudi koji ovo dobro pamte i koji se često sjećaju kada su kao najjaču dnevnu atrakciju očekivali da omnibus stigne na Kamenare i doveze putnike. Oni mogu najbolje da sagledaju do kojih je grandioznih razmjera do danas došao razvitak saobraćaja u njihovom rodnom mjestu i kolika je razlika u tome od onda do danas.')

*) Takođe dugujem zahvalnost: don Niku Lukoviću, Blagoju Mićunoviću, već pomenutom Lazaru Katuriću i akad. slikaru Matu Đuranoviću za razne sugestije i objašnjenja.

ПОМОРСТВО ХЕРЦЕГ - НОВОГА

Поморство Херцег-Новог заузима нарочито место у поморској прошлости Воке, а тако исто и у историји Југословенског поморства уопште. Заиста мало је градова на нашем Јадрану који су дали толики број заслужних помораца нашој поморској прошлости као што је Херцег-Нови и његова мала околна места која припадају његовој општини. Док је Котор, његов први сусед, много старији од њега, који је вековима пре њега постепено изграђивао свој самоуправни живот а касније, нарочито за време Немањића, успешно развио своју караванску трговину са залеђем и поморску трговину на мору, Херцег-Нови је много млађи и наство је тек после Немањића као чедо босанског краља Твртка I. Када се Твртко прогласио законитим наследником Немањића као унук краља Драгутина по женској лози и пошто се крунисао у манастиру Милешеву (1377) на гробу св. Саве као краљ „Србљем, Босни, Поморју и Западним странама“ он је већ помишљао да изађе на море. Одмах затим када је Твртко заузео од Балшића Требиње, Конавле и Драчевицу (1378) он се одмах приближио Котору па се одлучио да сагради свој град на самом улазу у бокелски залив. Призивајући св. Стефана „чијом благодати би сподобљен венца својих светих родитеља, госпode српске“ он је основао свој нови град 1382. године. Назвао га је град св. Стефана, по покровитељу Немањића, како је то било уобичајено у средњем веку. Мало касније, град се назвао *Нови Град* или просто *Нови* и коначно *Херцег-Нови* по херцеговачком кнезу и херцегу Вукчићу који је њиме доцније владао.

Твртко је имао више разлога да оснује свој град, а нарочито да развије своју сопствену трговачку делатност те да му овај град послужи као трговачка лука за читаву извозну и увозну трговину и најзад да се ослободи дубровачких бродова и лука. Морамо имати у виду и врло важну чињеницу да је Твртко скоро истовремено и то по ранијој молби Которана постао њихов покровитељ (1383) па је несумњиво и та важна околност утицала да његов нови град

буде допуна Котору те да у заједничкој сарадњи активира читави божељски залив у поморској привреди.

По угледу на Немањиће, Твртко је на свом двору, да би му дао већи значај, увео и многе византијске части и звања. Још из ранијег времена Твртко је имао јаких пријатеља у Котору који су му помагали новцем, саветом и делом да би брже и лакше остварио своје политичке и економске циљеве. Један такав пријатељ, а уз то и јаки привредник, био је Которанин Трифун Бућа који је ускоро постао и протовестијар на Твртковом двору. Бућа је одлично познавао све привредне могућности и трг. послове не само Котора него и читаве Тврткове државе. Његови преци, Трифун, Михајло и Никола Бућа били су јаки которски привредници и извозници који су у периоду 1326—37. године уложили 160.000 перпера у трговачке послове; само Никола Бућа био је купио 600.000 фунти бакра из Брскова за извоз. Тврткова држава располагала је великим количинама рудног блага, сухот меса, сланине, кожа, лоја, вуне, сира, грађевног дрва и осталих сировина за извоз, а истовремено биле су јој потребне и велике количине увозне робе као тканина, алата, стакларске робе, мирођија и других прерађевина. Другим речима, то је било исто трговачко тржиште као за време Немањића које се стално развијало, а нарочито за време цара Душана. После смрти посљедњег Немањића, цара Уроша, 1371. године, када је нагло попустила централна власт у Србији и када су се разни великаши почели оптимати о царство, ова жива трг. делатност осетно је попустила, што је и природно чим наступе несигурна времена. Међутим, чврста Тврткова рука завела је опет ред и сигурност и сви су знаци говорили да ће се трг. промет опет наставити и то у већем обиму. Треба имати у виду да су већ постојали стари и утабани каравански путеви који су водили од морске обале за унутрашњост, којима се Твртко могао слободно и издашно користити. Све су ово били јаки привредни разлози који су диктирали Твртку да оснује свој сопствени град на мору, своју сопствену извозно-увозну луку као допуна Котору, која би га ослободила дубровачког посредништва и трг. монопола, а то му је конвенирало и из многих економских и политичких разлога. Према томе, природно је било да је Твртков град у самом почетку свога оснивања добио јаки трговачки и поморски импулс и да је почео нагло да напредује. Иако у самом почетку Твртко није имао својих бродова он је куповао млетачке и истовремено је и користио и которске бродове; доцније, постепено, он је почео да гради и своје у свом бродоградилушту. И тако, у херцеговској луци почиње живи промет домаћих и страних бродова. То је било у толико лакше јер је Твртко, сада заштитник Котора, издашно користио поморско и трговачко искуство Которана и њихове постојеће трг. везе са осталим поморским државама. Из тих корисних разлога Твртко није дирао у которску аутономију и није ничим ометао

његов економски развитак. Штавише, которски привредници и поморци користили су издашније своје старе повластице и стицали нове, поготово када је њихов грађанин Трифун Бућа, као Твртков протовестијар, руководио читавом привредом.

Разуме се да је то сметало Дубровнику, а нарочито оснивање новог града, несумњивог будућег такмаца. Дубровник је настојао свим силама да спречи остварење те Тврткове намере из врло оправданих разлога, јер је опште благостање и привредни живот Дубровника зависео од разгранате трговине са Босном и Србијом чији су каравански путеви ишли кроз Тврткову земљу. Дубровчани су нарочито замерили Твртку што ствара нове солане у Суторини и тиме им угрожава трговину соли, стару повластицу стечену и потврђену од Немањића. Свакако, ни Дубровнику ни Твртку није ишло у рачун да остану упорни и нашли су заједничко компромисио решење... „да у том новом граду не буде трг од соли“... јер је со била врло важна и уносна трговачка роба за коју је Дубровник био нарочито заинтересован.

После Тврткове смрти, 1391. године, дошло је до наглог опадања централне власти и јединства босанске државе. Босански великаши, као што је било у немањићкој Србији, почели су се отимати за своје области и у њима суверено да владају. На Приморју завладао је Сандаљ Хранић-Косача од 1391—1435. и под његовом управом Херцег-Нови даље напредује као трг. град и поморска лука. Пошто се Сандаљ оженио са Јеленом, кћерком кнеза Лазара и сестром Стевана Лазаревића, сматрао је себе Твртковим наследником и следствено господарем Котора. Међутим, после Тврткове смрти Котор је постао самосталан и није признавао овог наметнутог господара. Сандаљ је настојао свим силама да овлада Котором и у том сукобу опречних интереса постигнут је споразум по којем је Котор плаћао трибут овом ратоборном суседу и дозволио је Сандаљу да има богату кућу у Котору и своје царинике.

Ускоро политичке прилике нагло су се измениле. Пао је Котор после Тврткове смрти постао самосталан (1391) његова самосталност била је врло несигурна. Укљештен у борби између Сандаља и моћних Балшића, који су такође настојали да завладају Котором, затим млетачким интригама које су имале исти циљ, а надасве стално растућа и претећа опасност од Турака који су надирали према мору, приморале су Котор да поново тражи нову заштиту. Да би спасио себе од суседних великаша и турског освајања Котор се сада нуди Венецији као најјачој сили на Јадрану уз услове да му она гарантује аутономију и стечене повластице. Венеција прихвата формално понуђене услове и 1420. године над Котором се уздигла застава крилатог лава св. Марка. У овој новој ситуацији, Сандаљ је не само сачувао Херцег-Нови него га унапређује и утврђује. Он изграђује солане у Суторини

што га доводи у сукоб са Дубровником, али он вешто користи ново млетачко суседство да би повећао трг. промет и своје приходе.

После Сандаљеве смрти (1435) Херцег-Нови наставља свој привредни развитак у поморству и трговини и Млечићи од тога имају само користи. Његов наследник Стефан Вукчић Косача, „Херцег од св. Саве“ — *Dux Santi Sabae* — (1435—1466) наставља рад свога стрица и даље унапређује Твртков град који сада носи и његово име, Херцег-Нови. Пошто је он била врло тражена и уносна трговачка роба, јер је залеђе било богато стоком, то је потражња била велика, Стефан проширује своје солане и уводи строги монопол соли. Он подиже творницу чохе и платна, радионицу оружја и оклопа; он проглашује ослобођење од дугова за све оне дужнике који се стално населе у Херцег-Новом; он забрањује пролаз дубровачким караванима преко своје територије и тиме унапређује своје. Наравно, ове мере погађају интересе Дубровника, а посебно трговину соли коју су Дубровчани сматрали својим монополем. Овај спор око соли довео је чак и до трогодишњег рата између Стефана и Дубровника који се завршио миром 1454. године. У сваком случају, све ове нове привредне мере које је уводио Стефан много су унапредиле трговачки и поморски живот Херцег-Новог па се може слободно закључити да се његова лука успешно развијала у поморском погледу.

Стефан умире 1466. године а његови синови Владислав, Влатко и Стефан поштују свађу при подели очевихседа и сваки води своју себичну политику на општу штету. Иако је по очевој вољи за наследника био оглашен средњи син Влатко, браћа му оспоравају његово наследство и својим себичним рачунима још јаче заоштравају смуту и несигурност. Млађи брат Стефан отишао је чак у Цариград, потурчио се и сарађује са Турцима да преотме очеву оставштину. Када је турска флота заузела Отранто 1480. године и тиме угрозила слободу пловидбе на јужном Јадрану, дани Твртковог града били су избројани. За Турке, који су већ господарили Босном, Херцег-Нови је постао неопходан не само као трг. град и приморска лука, него и по свом стратегијском положају на самом улазу у Бокељски залив. Турски бродови, који су већ несметано крстарили по Средоземном Мору, а повремено улазили у Јадран, имали су у овом граду сигурну заштиту и одличну луку за све могуће оправке и снабдевања за јаче поморске операције. Коначно, Турци освајају Херцег-Нови и Рисан 1482. године а мало затим и Грбаљ који им се предао 1496. године да би се спасио од феудалних захвата которских и млетачких племића. На тај начин, крајем XV века Боку су поделили Турци и Млечићи.

Политичке границе у Боки биле су заиста необичне. Млечани владају Котором и целом обалом од Котора, преко Прчања, Столива, Верига, Тивта и Луштице до улаза; на источној страни

преко Доброте до Љуте. Ораховац и Дражин Врт су турски, Пераст је млетачки, Рисан је турски, Стрип и Лишци су млетачки, Морињ је турски, а Вурићи и Костањича млетачки, између њих рт од Верига је турски (одатле т.зв. „Турске вериге“) а читава херцеговска ривијера и Херцег-Нови су у турском поседу; Будва и Паштровићи у млетачком, а Грбаљ опет у турском поседу. Заиста, то је јединствен пример политичких разграничења на тако малом подручју као што је наша Бока, где су се турске и млетачке границе тако често и наизменично испреплићале.

Присуство Турака у Херцег-Новом, Рисну и Грбљу нужно мења и постојеће стање у Боки. Котор, иако под јаком млетачком влашћу, сада је стварно опкољен од Турака и налази се у турским чељустима (*nelle fauci dell' Ottomano*) па према томе губи свој ранији поморски и привредни значај. Његова суседна мала места као Прчањ, Доброта и Пераст постају сада предстраже Котора и његови браници да га преко мора не освоје Турци. У тој улози ова мала места посвећују свој живот поморству. Млетачке власти, у свом интересу, помажу њихов поморски развитак јер је било неопходно да се сачува једина веза са спољним светом и Венецијом, тј. уска бродска линија од Котора до Оштрог Рта, уз саму обалу Луштице; та линија морала се чувати по сваку цену па су бродови и поморци Прчања, Доброте и Пераста дошли као порученици да ову животну саобраћајницу бране. У тој борби против Турака они су се истакли својим јунаштвом, а истовремено они су стално развијали и своје поморство.

Стање у бокељским водама било је врло тешко јер су турски поморци у Херцег-Новом постали опасни. Свесни стратешког положаја овог града на јужном Јадрану као истуреног посуда турског царства према западу. У војном погледу они су били у сталном контакту са свим турским бродовима који су пловили по Средоземном Мору и који су улазили у Јадран. Херцег-Нови постао је важна поморска база за султанску флоту, а поред тога и за остале туниске, алжирске и улцињске бродове који су се бавили пиратством. Турци су стално нападали и угрожавали хришћанске бродове тако да су млетачке поморске власти биле приморане да стално крстаре својим галијама у јужном Јадрану и да бране своје бродове и пом. трговину која се кретала у овим водама. Млечићи су покушали неколико пута да јаким препадима освоје Херцег-Нови, али без успеха. Тек удруженој флоти шпанско-папичко-млетачкој под командом Андреа Дориа успело је да освоји Херцег-Нови 1538. године уз јаку помоћ Пераштана и осталих бокељских снага. Дориа је наредио да се град поново утврди, оставио посаду од 6000 људи под командом Шпанаца Феранта Гонзаге и Хуана Сермента. Ова шпанска управа утврдила је град и подигла ново утврђење »Spanjola« која је доминирала градом и његовом блиском околином. Међутим, овај успех био је кратког

века. Наредне године, султан Селим II наредио је да се Херцег-Нови поново освоји по сваку цену. У том циљу допловио је у Боку 1539. године са својим бродовима (90 великих и 33 мањих) чувени турски поморац и адмирал Хајредин Барбароса. Он је одмах наставио пут кроз Вериге до Котора у намери да га изненадним нападом освоји и тиме осигура себи леђа. Међутим, тврде зидине Котора одбију Хајрединове нападе и овај је био приморан да напусти опсаду Котора и да се врати празних руку. Међутим, у околини Херцегновог чекала га је турска копнена војска. Хајдери и искрца 80 тешких топова и после 25 дана крваве борбе Шпанци предадоше град Турцима. У овим борбама прославио се великим јунаштвом војвода Лазар, заповедник наших одреда. Када је увидео да ће Турци заузети град, он је својом руком убио супругу и кћерку да не падну у руке јаничара. Турци су га одвели у Цариград и наговарали да пређе у ислам. Пошто нису помагала њихова златна обећања, упорног и јуначког Лазара Турци набију на колац. Мученичку смрт војводе Лазара и његове породице опевао је Матија Бан у дубровачком часопису „Словинцу“ (1879) и тиме овековечио ову светлу личност из наше бокелске прошлости.

Чим су Турци повратили Херцег-Нови (1539) они су га опет утврдили и тиме учврстили своју превласт у Боки. Штавише, да би осујетили сваки даљи напад и ометали пловидбу бродовима, они подигоше јако утврђење Врбањ у кумборском теснацу, те jakim топовима потпуно затворише пролаз свим бродовима. Зато, ослобођење Врбања постало је неминовно. Заиста, са 4 галије, 22 већа и 6 мањих бродова Млечићи, уз помоћ Пераштана и осталих Бокела, заузеле Врбањ. Тиме ослободиле донекле пролаз својим бродовима кроз бокелски залив, пловећи уз саму обалу Лупштице. После освајања Врбања оживела је поморска привреда, а нарочито Пераста који је почетком XVII века постао важан поморски град. Међутим, колико је онда Херцег-Нови био повезан са афричким пиратима и као такав био врло опасан најбоље доказује похара Пераста. Наиме, јака флота афричких пирата која је бројила 16 галија, а помоћнута брзим фустама и војничким одредима из Херцег-Новог напала је 1624. године изненадном топовском ватром овај мали град. Било је јасно да су пирати у договору са Турцима из Херцег-Новог и да су унапријед припремали овај напад и баш изабрали почетак лета, јер су знали да перашки поморци нису код својих кућа. Наиме, Пераштани су обично пловили од пролетњег до јесењег еквиноција ради сигурније пловидбе за време лета када је море мирније. Пошто Пераст није био опасан зидинама као Котор, пирати су лако заузели град и потпуно га похарали. Од око 600 становника тада затечених у граду, махом старци, жене и деца, 400 било је одведено у робство да би се доцније откупили високим откупом. Нешто касније, 1654. године, Турци су опет напали на Пераст, али овог пута без успјеха. Својим јунаштвом

Пераштани одбране своје родно место и протерају Турке пошто су убили њиховог заповедника Мехмед агу Ризванагића. Свакако, постало је очевидно да присуство Турака представља сталну опасност која се мора дефинитивно уклонити.

Али, тај задатак није био лак. Турци су чврсто држали Херцег-Нови. Ту је било седиште поморске власти, капудан паше (адмирала), поморско-војни магацини и најзад бродоградилнице. У околини било је много погодне шуме за градњу нових бродова и за разне оправке. Поред тога, Турци из Херцег-Новог гусарили су својим брзим бродовима по јужном Јадрану, одржавали сталну везу са Улцињем, који је био легло пирата, и са осталим северо-афричким гусарима; изненадно, или према договору и приликама, појединачно или заједнички, нападали су незаштићена места и трг. бродове које би пресретали. Поред пљачке из нападнутих места, они одводе угледније грађане и целе породице у робство и траже велики откуп. Снажне заробљенике одводе као робове-васлаче, или их продају као обичне робове. Многи бегови и реиси помагали су ову пиратерију и извлачили велике личне користи. Као важна поморска база, Херцег-Нови био је јако утврђен и чврсто повезан са својим турским залеђем.

Венеција је прикупљала снаге и вршила обимне припремне радове да се Херцег-Нови коначно освоји. Она је била свесна да то не може постићи само својом флотом, па су њени повереници преговарали са црногорским владиком Рувином и његовим наследником Висарионом и добили су свечано обећање о црногорској помоћи. Напокон, 1687. године, Јероним Корнер, млетачки адмирал, освоји Херцег-Нови уз велику помоћ Црногораца и Бокеља. Ослобођење овог важног поморског града снажно је одјекнуло у свим хришћанским земљама; тај догађај опевао је Качић-Миошић у свом „Разговору угодном“ у песми „Од узета града Новог у Боци од Котора“. У „Горском вијенцу“, Његош је опевао овај догађај познатим стиховима:

.....Нови граде, сједиш на крај мора
И валове бројиш низ пучину,
Као старац на камен сједећи
Што набраја своје бројанице.
Дивна санка што си онда снιο!
Млечићи те морем подузеше,
Црногорци гором опасаше,
Састаше се у твоје зидове,
Окропише крвљом и водицом
Те од тада не смрдеш некрићу.
Топал паша са двадест хиљада
Да поможе Новоме хиташе:
Срегоше га млади Црногорци
На Камено поље поузано,

Турској капи ту име погину
Сва утону у једну гробницу
Мож' и данас видјет костурницу.

Разуме се, да је ускоро после ослобођења Херцег-Новог, бокељско поморство добило нови замах и од тада па све до Наполеонових ратова поморска делатност Доброте, Прчања и Пераста нарочито, а осталих места у мањем обиму, постиже велики успон и своје златно доба. Уз ослобођење Херцег-Новог од Турака морамо овде подвући још врло важну чињеницу од далекосежног значаја за његово поморство посебно, а за читаву Боку уопште. Пошто су Турци побегли и напустили своје поседе у херцеговској општини, велики број српских породица из Херцеговине, бежећи од турског зулума, пребегле су са владиком Саватијем Љубибратићем и населиле се у Херцег-Новом и његовој широкој околини. Међу овим породицама нарочито помињемо Владиславиће, Стратимировиће и Војновиће који су се редом нарочито истакли у руској служби. Управо, ми сматрамо Саву Владиславића као иницијатора наших првих веза са Русијом. Он је, као лични пријатељ Петра Великог, скренуо истом пажњу на значај словенске источне обале Јадранског мора и он је утро пут Пераштанима Марку Мартиновићу и Матији Змајевићу, а преко њих Стратимировићима, Војновићима и осталим поморцима из наше Боке. Стална миграција наших људи из јужне Херцеговине био је јаки прилив свежје крви и свежје снаге које су дале нови живот херцеговској општини. Нови досељеници, који су се одликовали родољубљем и јунаштвом, нису се бавили само пољопривредом него су се посветили и поморству и они ће славно наставити поморску традицију Херцег-Новог која се била зачала за време Твртка и његових наследника.

У свим местима херцеговске општине почео се осећати постепени и стални напредак. Топла постаје мало поморско језгро и неколико породица као Јанковићи, Милашиновићи, Шарабаће, Зоратовићи, Горакуће, Сенићи, Мусићи, Комненовићи, Војновићи и други, стварају солидну основу за бујни напредак читавог краја у поморству. Средином XVIII века плове 34 брода, а 1787. године 58 бродова и 440 помораца из херцеговске општине. После пада Венеције овај развитак нагло расте и током XIX века поморство Херцег-Новог преузима вођство у Боки, а нарочито у руској служби. Наиме, за време руско-турских ратова 1769—1774. и 1787—1792. године, руска царица Катарица II позвала је опет балканске хришћане у борбу против Турака, а нарочито када је упутила своју флоту из Балтичког мора да преузме војне операције у источном Медитерану под командом адмирала Алексеја Орлова. Том позиву одазвали су се бокељски поморци у великом броју. Они су, било као обични морнари, било као поморски капетани, дошли као поручени, а нарочито ови последњи који су служили

махом као навигациони официри у водама Јонског, Егејског и Средоземног Мора. Те су воде, онда, Русима биле туђе и непознате, међутим, нашим капетанима то је било тако рећи домаће навигационо подручје, па се може замислити од какве је користи и важности била њихова помоћ. У руским исправама наши Бокељи помињу се као „Словени“ или „приморски Словени“.

О учешћу наших помораца и у њиховој верној служби руској застави објављено је прилично материјала, али махом из наших извора, личних писама, порука, казивања и слично. Овде, ја ћу се послужити руским изворима и подацима које сам добио од „Централне библиотеке Вл. И. Лењина“ из Москве. У поменутих ратовима истакли су се нарочито наши Војновићи. У руској монографији „Кавказци“, издата у Петрограду 1858. године, говори се о учешћу „Словена“ (тј. наших Бокеља) и дат је опширан чланак: Цитирам овде у дословном преводу само неколико одломака:

...Вест о кретању руске флоте броо се ширила по Архипелагу и узбудила све Грке код којих се пробудила нада да је наступио час њиховог ослобођења. Много Грка је похрлило под наше заставе. Том приликом следили су и приморски Словени. Међу овим био је гроф Марко Ивановић Војновић који је ступио као добровољац у ескадру контра адмирала Арфа и својом храброшћу и стручношћу обратио на себе нарочиту пажњу представљених, па и саме царице. У првим месецима по ступању у руску флоту, гроф Војновић заробио је 23. фебруара 1771. године, брод са турским теретом; 31. марта опазив је 17 шембека, упутио се за њима у потеру и све их натоварене пшеницом заробио; 10. априла заробио је турски брод натоварен дуваном и арт. муницијом. Када је средином те године командант Фрегате „Слава“ кап. Бијелић погинуо у борби са Арбанасима, команда Фрегате дата је лајтанту Војновићу. На острву Митилени, 2. новембра, извршен је десант. Војновић је тада са Словенима први заузео турски адмиралитет и истакао царску заставу на новом турском бојном броду. За Војновићем следили су пуковник Тол и пуковник Кутузов са својим штабовима. Наша војска заузела је утврђење, адмиралитет, одбрамбени бедем и у њему 5 топова великог калибра. У адмиралитету запленила је сву бродску опрему тако да се плен преносио цео дан на наше бродове. Два турска брода од по 74 топа, скоро готови за поринуће, били су запаљени. Из пристаништа било је одвучено 20 малих бродова. Фрегата „Слава“, била је упућена 2. децембра, са 3 мања брода на стационарање код острва Исара. Са острва Тасос контра адмирал Елманов упутио је Војновића да претражи Лагос. У том заливу било је 13 једрењака и 1 полугалија. Војновић се приближио, отворио паљбу и приморао Турке да напусте своје бродове и да траже спас на обали; од брзе паљбе на фрегати је разнесен топ од 3 фунте чија су парчад ранјила Војновића. На обали је заузета батерија од 4 топа, а топови пренесени на фрегату. Дана 12. септембра, 1772. године, стигао је Орлову извјештај да Мустафа паша, који је командовао улцијском флотом и јаким десантним снагама, појачава своју снагу да би напao луку Аузу и разбио руску флоту. Орлов је наредио Елманову да опречи намере Мустафа паше и да уништи његову флоту. У ту сврху Елманов упућује секунд-мајора грофа Ивана Војновића пут обала Мореје, ради извиђања непријатељских бродова, у Модени, Корони и Наварину. Грофу Ивану Војновићу било је наређено да изврши рекогносцирање, да заузме базу на острву Сатиненца, да сачека у Јадрану капетана I ранга Коњајева који је водио из Балтика у Архипелаг 2 ратна брода, да се с њима здружи и скупа да проследи за Патрас, ради уништења улцијске флоте. То је дало прилику нашем јунаку да узме учешћа у најзна-

чајшијем догађају у кампањи од 1772. године — штавише у победи која је после Чесме била најзначајнија од свих тском боравка руске флоте у Архипелагу. Улцињани су били испловили са 7 фрегата и кренули међу острва св. Мавро и Паксо, која су припадала Венецији, па су очекивали остале своје снаге које су се требале сјединити. Када је то опазио гроф Иван Војновић наредио је да се истакне неутрална заставица и пришао је улцињским бродовима. Команданти ових бродова, не представљајући да се у њиховој близини налази руска ескадра, дошли су без страха на фрегату где су били прикључени врло дубавно. Сматрајући да је Иван Војновић словенски капетан, они су ступили с њим у разговор и изложили му намере Мустафа паше. Пошто је тако дознао за турске зле намере, а узимајући у обзир још не истекли рок примирја, као и чињеницу да су капетани к њему добровољно дошли, гроф Иван Војновић их је отпустио и напоменуо да одарате Мустафа пашу од намераваног подухвата, јер ће у противном случају приморати руску флоту на борбу; тај савет био је узалудан јер следећег дана Улцињани су добили још 15 бродова и на њима је запажена адмиралска заставица. Дознавши да се турска ескадра налази у Патраском заливу, наша ескадра је одмах тамо кренула и увече, 25. октобра, угледала је усидрену флоту Мустафа паше. Избројено је 24 брода, разпетих једара у линији, и дуж обале. 28. октобра преко целог дана дувао је северисточњак. Мустафа паша, поносан својом надмоћношћу, отпочео је општи напад на руску флоту." (Дат је врло опширан приказ битке у којој су јуначки учествовали оба Војновића, Марко и Иван, истиче се јунаштво и способност приморских Словена и коначна победа руске ескадре).... „Дана 19. марта, 1773. године, истекло је примирје. Гроф Орлов предао је команду у Архипелагу адмиралу Спиридову. Наш јунак налазио се у ескадри грофа Ивана Војновића која је била упућена на обале Сирије. Њезини неустрасиви подвизи били су најзначајнији догађај у борбама 1773. године. Следеће године, 1774. био је склопљен мир у Кућук Кајнарији и флота се вратила у Крстиштат. За наведене подвиге наш јунак био је произведен у чин капетан-лајтјанта, а пошто се налазио у Балтичкој флоти од 1778—1781. имао је срећу да буде командант царичиног личног брода.“...

Одмах затим преузео је врло важну експедицију у Каспијско море... Катарина II намеравала је да завлада читавим Закавказјем и одредила је, касније чувеног, а онда генерал-лајтјанта А. В. Суворова да изврши тај задатак. Читав подухват био је поверен кнезу Потемкину. Према томе, Суворов се припремао на војну у Ирану, када је Катарина решила да Крим присаједини царству и да на тај начин истреби гнездо пљачкаша који су више од једног века пљачкали пределе јужне Русије. Због тога је Суворову било наређено, 24. августа, 1782. године, да се упути из Астрахана у Кубан. У међувремену, 11. јуна, 1781. године стигао је у Астрахан из Санкт Петербурга гроф Војновић. На велико изненађење свих, имао је наређење да као поморац преузме команду над ескадром, па му је дата специјална власт за све што би затражио. У заповести, коју му је издао Потемкин, било му је наређено, да се, када преузме команду ескадре, упути к перзијским областима. Овлашћење је било неограничено с тим да се у свему руководи наређењима кнеза Потемкина и да се једино њему обраћа. Наш јунак одредио је за овај подухват 3 фрегате, свака по 20 топова од 6 фунти, 1 топовњачу са 10 топова и 2 мала брода који су имали 12 топова од по 3 фунте. У ескадри је било 243 човека." (Дат је врло изврстан преглед крстарења ескадре по Каспијском мору, долазак у Ваку, у Астрабадски залив. Војновић је стално вршио испитивања и мерења воде и теснаца, изградио је утврђење близу полуострва „Потемкин“ — он му је дао то име — ступио је у преговоре са Ага Мухамед Ханом, био позван са својом пратњом у посету, али на прелиминарним начин био ухапшен, малтретиран и после 3 седмице пуштен. Крстарио је затим по источним областима Каспија, вршио опет мерења и испитивања и уносио све потребне коректуре у навигационе карте. Вратио

се назад у Астрахан)... „Одмах затим гроф Марко Војновић примио је наређење од Потемкина да дође у Петроград. Био је примљен врло љубазно, добио је наређење, а 23. јануара, 1783. године царица му је подарила царски прстем.“

У чланку се даље наводи да се вратио на Крим, ради интензивно у оснивању и изградњи Севастопоља, организује црноморску флоту, постаје командант Севастопоља и најновијег линијског брода „Слава Катарине“, дочекује царицу у Севастопољу и унапређен је у чин контра адмирала. Учествоје у рату против Турака 1789—1791. године, одликује се личним јунаштвом и побеђује турску флоту код острва Фидониси, 1788. године. У овом рату, Семјавин и Ушаков, доцније познати руски адмирал, били су му подређени. После свршеног рата пада у немилост и у огорчењу даје оставку. Године 1797, за време цара Павла I био је реактивиран, унапређен 1801. године у чин вице адмирала, а одмах затим у чин адмирала. Умро је 1806. године.

У овом животопису, руски биограф помиње секонд-мајора Ивана Војновића (код нас познатог Јована Васиљева), његово учешће и заслуге у руској флоти; из других података видимо да је доспео до чина контра адмирала. При опсади Бејрута погинуо је млади поручник Јован Војновић, „од свих ожаљен“, а то је рођак Марков. У подацима из Општег поморског списка, део III, Санкт Петербург, 1890. године, стр. 315—319, наилазимо на четвртог Војновића, Николаја Димитријевића Војновића. Следимо његово кретање у служби од 1775. године када је ступио у Поморски корпус као кадет, доцније као командант разних руских ратних бродова и учесника у многим поморским окршајима у којима је одликован за личну храброст орденом св. Георгија и златном сабљом. Плови по грчком архипелагу, осваја острва Цериго и Занте, блокира Крф и осваја тврђаву на Крфу. Године 1799. командује ескадром од 7 бродова, прелази у Јадранско море, осваја утврђења Фано и Синегиља, опседа и осваја Анкону. Међутим, и он пада у немилост, а 1801. године напушта службу.

Сигурно је да су поред ових четири Војновића учествовали још и остали поморци из херцеговске општине, али пошто још немамо званичних података о њима, не можемо, на жалост, поминути њихове заслуге и њихова имена.

При крају XVIII века наступиле су крупне промене. Француска револуција (1789) потресла је Европу у њеним темељима. Она је изазвала дуге ратове који су наметнули крупне промене и код нас у Боки. Њезин победоносни генерал Наполеон Бонапарте ликвидирао је стару и изнемоглу Млетачку Републику. Миром у Кампоформију (1797) он је поделио њезине поседе, тако да је Истру, Далмацију и Боку доделио Аустрији. Према томе, наједном, нестала је млетачка власт у Боки и наступио је краћи политички вакум. Црногорски митрополит Петар I, који је у то време

мудро и енергично водио Црну Гору, на молбу угледнијих Бокеља одлучио је да привремено управља Боком да би својим великим ауторитетом одржавао ред и мир у овом прелазном периоду. Ускоро затим, аустријски генерал Матија Рукавина упловио је у Боку са 17 ратних бродова и 8 транспортера за заузме Боку у име Аустрије. Знајући да је Петар I стварни господар Боке, Рукавина је тражио његову сарадњу да не би дошло до крвопролића. Тако се и десило јер је Рукавина био Србин а његову војску сачињавали су махом Срби граничари. Он је упловио у Боку 20. августа, 1797. године и после неколико дана кренуо је преко Грбља до Јаза и ту се састао са Петром I одакле су скупа морем допутовали у Будву где му је Владика формално предао Боку.

За време прве аустријске окупације Боке (1797—1805) бокељско поморство уопште, а херцеговско посебно, и даље напредује. Аустрија настоји да настави нормални поморски саобраћај и да аустријској застави да ону славу коју је Венеција као „краљица мора“ вековима стицала. Аустрија је штитила бокељске бродове — из сопствених интереса јер је хтела преко њих да афирмише аустријску заставу на мору. У Росама она оснива Лучку капетанију за читаву Боку, од Херцег-Новог до паштровске границе. Поморско-трговачка конјуктура, иако ризична, била је уносна. Тражи се бродски простор. Многи капетани купују бродове разне носивости и поморска трговина на Јадрану и у водама Блиског истока, „по Леванту“, била је жива. Бока је имала 396 бродова дуге пловидбе и 290 бродова мале обалне пловидбе у току 1805. године. Велики дио те флоте припадао је херцеговској општини.

Међутим, после Наполеонове победе код Аустерлица и мира у Братислави 1805. године, Аустрија је била приморана да уступи Далмацију и Боку Французима. Русија, која је била у савезу са Енглеском, није признавала овај мировни уговор. Руски адмирал Димитрије Сењавин, који је стационирао на Крфу, на позив многих Бокеља и по одобрењу своје владе, упловио је својом ескадром у Боку крајем фебруара 1806. године. Позив му је однио кап. Јоко Црногорчевић а с њим је био руски мајор М. Милетић, који је Сењавину носио поруке руског царског саветника Стефана Санковског, који је био у Боки, и митрополита Петра I. Долазак руске флоте и стварање руске управе у Боки изазвало је велико одушевљење код Бокеља. Херцег-Нови постаје сада центар нових политичких догађаја и поморска база за све операције руске флоте по Јадранском мору. Адмирал Сењавин стално борави у Херцег-Новом и ту је седиште руске војне команде. Том приликом руски цивилни гувернер Ст. Санковски упутио је Бокељима следећи проглас: *„Пошто је већ стигло срећно и славно оружје Њ. В. Цара руског у ову веома љубљену покрајину, истог језика и исте крви руске што тече по народним жилама свакојета и пошто*

хоћемо да овај вољени и поштовани народ види праву накнаду за његову слободу и добровољну предају, издајемо следеће одредбе..." следе 12 тачака у којима се потврђују права и повластице Бокеља и настојања за привредни бољитак Боке. Митрополит Петар I поздравља у манастиру Савини адмирала Сењавина и остале руске и бокељске представнике овим речима: *...Ваши се жеља испунила храбри Славјани, Ви видите по сриједи Вас давно очекивану Вами по роду, вјери, храбрости и слави браћу нашу. Благословени монарх руски прима Вас у число своје дјеце. О, да буде благословена промисао Господа, да буде Вама у памети овај радосни дан."*

Боравак руске ескадре у Херцег-Новом била је врло корисна за руске интересе, јер боље поморске базе није могло бити. По руском признању у Боки су се стекли сви природни и политички услови какви се само пожељети могу. Сењавин је имао одмах ратни задатак у овим водама, а нарочито да будно чува поморску линију Јадран—Цариград—Севастопољ. Његове снаге нису биле довољне, па је зато мобилисао 116 бокељских бродова као допунску снагу својој флоти. Херцеговски и остали бокељски бродови, у руској служби и под руском заставом, вршили су разне службе: неки су употребљени као ратни бродови, неки као транспорти, а неки у корсарске сврхе. У ратно доба корсарење је било законом дозвољено и добродошло, па је руска команда либерално давала писмена овлашћења нашим капетанима да нападају све сумњиве и француске бродове. На тај начин многи наши капетани постали су опасни корсари, као Симо Желалић, Михаило Вучетић, Божићар Цицовић, Јоко и Илија Црногорчевићи и други. У Херцег-Новом био је основан суд за досуђивање корсарског плена који је решавао све случајеве пом. заплена и продавао на јавној дражби заплењене бродове и робу. Поморци из херцеговске општине помагали су такође све руске војне операције према Дубровнику, Корчули, Брачу, Вису и даље према северу, а поред тога вршили су обимну транспортну службу за руску флоту.

На жалост, на главном ратишту Европе ствари су пошле друкчије. После Наполеонове победе код Фридланда (1807. год.) закључен је мир у Тилзиту и склопљен је савез између Наполеона и Александра I. По том миру, Јонска острва, Далмација и Бока долазе у посед француског царства. Према томе, руска флота морала је напустити све своје базе — Боку и Јонска острва — и отпловити у Русију. Услови тилзитског мира болно су одјекнули у Боки, јер су они ненадно пресекли братску сарадњу руских и бокељских помораца, која је била тако плодна и корисна. Боравак руске флоте и руских власти остала је у најлепшој успомени код свих Бокеља. Руска управа за протеклих 17 месеци (од фебруара 1806. до августа 1807) била је „домаћа“, либерална и врло корисна. Број бродова остао је исти, око 400 дуге пловидбе.

У том периоду војне сарадње под руском заставом почела се развијати идеја о једној новој југословенској држави која би обухватала јужну Далмацију, Дубровник, Боку и Црну Гору под управом митрополита Петра I, а под протекторатом руског цара. Та је идеја била оправдана и природна у једном динамичном политичком периоду када су се рушиле многе државе и када су се образовале нове. Та је идеја била угашена, али она је и даље стално живела у свести наших људи у овим крајевима.

Сходно тилзитском миру, француски маршал Мармонт заузео је одмах Херцег-Нови и Боку. Француска окупација била је ратом наметнута, неприродна и туђа. Поред тога присилна регрутација бокељских помораца коју су вршиле француске власти из године у годину, била је врло омрзнута мера, јер је ништила стечена права и повластице Бокеља. Одузимање бокељских бродова за ратне сврхе била је такође врло омрзнута мера. Многи капетани да би „спасили“ своје бродове, хитијично су их оштећивали да не буду пловни; многи бродови били су распремљени и везани очекујући боље дане, међутим, у дугом чекању многи су истрнули и пропали.

После Наполеонове пропасти у Русији (1812. године) изступио је моменат да се Бока ослободи француске окупације. Енглески адмирал Freemantle јавља Митрополиту Петру I да је спреман да заједнички ослободи Боку од Француза. Почетком октобра, 1813. године упловила је у Боку мала енглеска ескадра под командом командора Sir William-a Hoste. Заједничком акцијом са Црногорцима и Бокељима, ослобођена је читава Бока од Француза. Тако се завршила француска окупација Боке која је оставила злу успомену и скоро привредну катастрофу. Број бродова тешко је опао. Из исказа Лучке капетаније из Роса, за 1809. год., Бока је пала на 96 бродова дуге пловидбе и 116 бродова обалне, а 1814. године, на свега 50 бродова дуге пловидбе. Дакле, у току француске окупације пропало је скоро 350 бродова дуге пловидбе! Поморска трговина исто је тако тешко пострадала. Многе трг. куће бокељских помораца и трговаца ван Боке, које су непосредно помагале и унапређивале наше поморство, морале су ликвидирати — у оно време и у оном новцу то су биле големе штете милионске вредности.

У току енглеске војне интервенције, одмах после ослобођења Херцег-Новог од Француза, митрополит Петар I сазвао је у Доброту велику народну скупштину, 29. октобра 1813. године где су присуствовали сви представници бокељских општина и представници Црне Горе. После заједничког договора одлучише да „...*двје пограничне провинције, Црна Гора и Бока, закљичу се Господом Богом да ће бити вјерне и свагда и сваком случају и догађају остати уједно састављене.*...“ Затим је образована заједничка влада, тзв. *Централна комисија од 9 Бокеља и 9 Црногораца*

под председништвом митрополита Петра I. Ова народна влада преузела је власт у Боки, старала се о јавној безбедности, одржавању реда и мира и општем благостању. Поред тога, Централна комисија упутила је свога представника Сава Пламенца руском цару Александру I, који је био у Паризу, да прими уједињену Боку и Црну Гору под своју заштиту. У међувремену, католичке општине упутиле су кап. Петра Луковића аустријском цару Францу, такође у Паризу да Аустрија заузме дефинитивно Боку. Александар I одговорио је Митрополиту да су савезници одлучили да Бока припадне Аустрији, па препоруча Владици да преда Боку на миран начин и *„...да употребите Ваш утлив да се становништво Боке Которске склони покорити одлуци савезничких држава, уверавајући их да ће права и повластице што их они уживају од најстаријих времена бити потпуно сачувани.“* Према томе, аустријски генерал Теодор Милутиновић заузео је Боку средином јуна 1814. године. Тако је почела друга аустријска окупација која је трајала све до свршетка I светског рата.

Бечки конгрес (1815. године) утврдио је Аустрију у Далмацији и Боки. Бокељски поморци морали су се прилагодити новом стању. Морали су почети са обновом своје трг. флоте која је тешко страдала за време француске окупације. Пошто аустријска влада није давала никакве субвенције ни помоћи, наши поморци морали су се ослонити на своје сопствене снаге. У почетку, прилике су биле врло тешке: много је било изгубљено. Ипак, приглатна иницијатива стварала је нове прегаоце и ишло се напред. Наше трг. куће из Доброте, Прчања и Херцег-Новог успоставиле су опет раније везе са многим европским лукама, а нарочито са Левантом и јужном Русијом, тако да су директно посредовале у склапању разних пом. послова и тиме унапређивали пом. трговину. Овде нарочито помињемо јужну Русију, јер већ почетком XIX века наши поморци, а нарочито из Херцег-Новог, оснивају и одржавају сталне пом. и трг. везе са лукама у Црном мору. Ово ново поморско-трговачко подручје постаје врло привлачно из многих разлога, политичких и привредних. Трговина житом даје подстрека и малим привредницима да се баве овим уносним пословима. Још нешто: почев од двадесетих година XIX века наши поморци из херцеговске општине нагло напредују. Не само да се успјешно такмиче у сарадњи са старим и искусним поморцима из Пераста, Доброте и Прчања, него чак и преузимају вођство у бокељском поморству. Топла, као мало али напредно поморско језро, стално напредује и мобилише у пом. делатности сва мања места у херцеговској општини. Постепено, јављају се нови поморци из Кута, Пода, Мокрина, Кумбора, Баошића, Бијеле, Каменара и Крушевица која су током прошлога века постигла завидне резултате. Свакако, док се пом. трговина одвијала искључиво преко једрењака, поменута горња места су напредовала у-

пркос аустријској поморској политици која је по сваку цену фаворизовала Трст. Развојна линија нашег поморства стално расте и кулминира у раздобљу од 1860. до 1880. године када затим постепено и стално опада. Два су главна разлога: параброд и Трст. Параброд је извршио револуцију у поморству, он је постепено али сигурно ликвидирао наше славне једрењаке. То је била хладна економска рачуница која је срушила стару љубав наших конзервативних помораца према својим омиљеним једрењацима са којима су се били вековима срасли. Други разлог био је Трст и настојања Аустрије да овај град постане велика лука централне Европе, У том циљу она је Трст повезала са јаком жељезничком мрежом, подигла велика бродоградилшта и трг. складишта; она оснива 1836. године велико бродарско предузеће *Аустријски Лојд*, напушта једрењаке и уводи параброде. Пула постаје велика аустријска ратна лука. С друге стране, Мађари форсирају Ријеку као своју трг. луку, па је тако све централизовано на ужем подручју Трста. Наша Бока која се налазила на самој периферији Аустрије, била је потпуно занемарена. Наши поморци морали су тражити хлеба ван Боке.

Поменули смо већ јужну Русију као ново поморско-трговачко подручје наших помораца, а нарочито оних из херцеговске општине. Њихова оријентација према црноморским лукама није наступила случајно, него нужно и то не само из привредних него нарочито из политичких разлога. Ево зашто: иако је Трст био блиски, иако су наши поморци били аустријски поданици, ипак они су се у Трсту осећали као у туђој средини и били су изложени безобзирној конкуренцији Немаца, Мађара и аустријских Италијана који су били финансијски врло јаки и уживали топлу благонаклоност аустријских власти. Поред тога, аустријски режим у Боки био је на злом гласу и отуда стално негодовање народа и чести устанци, 1848, 1869. и 1882 године. Тај туђи и наметнути режим деловао је психички на наше људе који су тражили слободу и једнаке услове привређивања. Јужна Русија пружала им је баш такве услове. Надасве, биле су свеже и живе успомене на Војновиће и остале поморце из херцеговске општине, који су пловили и ратовали под руском заставом за време руско-турских ратова. Русија је била словенска држава, која је из словенских осећања примала наше људе као своје. Наравно, вера је била од врло јаког утицаја и отуда велика већина наших православних помораца траже „хлеб и заштиту у словенској Русији”. Тиме се најбоље објашњава чињеница да су баш поморци из херцеговске општине стално пловили у руске луке, јер су се осећали као у својој земљи. Истовремено и привредни услови били су врло привлачни. Већ за доба царице Катарине II, Русија форсира привредни развитак јужних крајева, изграђује Одесу као главну извозну луку, а поред Одесе ничу и остали градови у којима наши

поморци имају своје трговачке куће и посреднике, који обезбеђују бродски терет и поморско пословање. О заслугама Војновића цитирали смо већ руске изворе, а сада цитирамо руског професора универзитета у Одеси В. Григоровића. У свом раду „О учешћу Срба у нашим друштвеним односима“ (штампан у Одеси 1876. г.) проф. Григоровић износи заслуге наших људи за Русију уопште, а у II поглављу говори искључиво о заслугама наших помораца. Ево неколико извода у преводу:

.....Утврђујући храбрим подвизима своје господство на копну, руски народ осећао је потребу и жељу да постане самосталан и у поморству. Кома нису познати наши напори да се оствари и организује руска флота? Свакако, ми и овде не смо заборавили да су и у овом великом подухвату учествовали Срби, почевши од Змајевића за време Петра Великог па све до Војновића за доба Катарине II. Свакако, поморска делатност покрене такође и остале народне привредне снаге. Ово покретање поморства уродило је успехом и плодом. Ко је овде на југу допринео том успеху?... Погледајмо наше архиве и тамо у прашњавим документима прочитаћемо да су некада привредне задатке овог огромног друштва решавали српски трговци и поморски капетани, који су унапређујући трговачки промет паралелно развијали и поморство. Зато, обратимо се другој привредној грани која се у свести руског народа све више и више буди, а то је руска трговачка морнарица. Руска трговачка морнарица — то је животни циљ у лажаном организму и заветна жеља руског народа. Погледајмо сада на Црно море, сетимо се прошлости и упитајмо себе, зар није онда ову жељу и потребу задовољила словенска тј. српска трговачка морнарица? Баш тој словенској морнарици ми дугујемо захвалност за бржи развитак поморско-трговачких предузећа на Црном мору у прошлости. Да је ова морнарица била словенска и многобројна, погледајмо опет у архивске списе и дознаћемо да су у руској привреди учествовали бродови под руском заставом, бродови Коменковића, Цотћа, Ивановића, Накићеновића, Ђурасовића, Желалића, Малонића, Илића, Ђурановића, Матковића, Поповића, Мрше, Петровића, Кажанегре. Ови бродови под руском заставом вршили су тешку и опасну пловидбу. А колико је било бродова чије заставе не бијаху руске, али њихови капетани и посаде бијаху Словено-Срби. Ретки су они који нису посећивали Црно Море. Историја наших поморско-трговачких предузећа сачувала је успомену на Марка Гојковића, Шпира Војновића, браћу Митровиће, Сениће, браћу Јанковиће, Павковиће, Јазаревиће, браћу Маловиће, Вукасовиће, Сусевиће, итд. итд. Ова морнарица имала је огроман значај у животу целе Русије. Она је била претеча руске трг. флоте и она очевидно потврђује чињеницу да су Срби и на копну и на мору учествовали у нашем друштвеном животу... Ја сам овде навео само значај учешћа Срба на најтежем пољу њихове активности. Међутим, продубити и осветлити чињенице које доказују главне везе двају мора, Јадранског и Црног, допунити њима историју јужно-руских градова, указати на чињенице колико су оне допринеле у благостању јужног краја — све ово чека још на даља истраживања, која ће, надајмо се, допунити новим подацима достојни наследици прихл учесника у преображају нашег јужног краја.“...

(Горња књига проф. В. Григоровића је врло ретка, зато захваљујемо ленинској библиотеци у Москви која нам је омогућила да ове драгоцене податке из наше поморске прошлости можемо овде обелоданити).

Морамо забележити такође и учешће наших помораца, у великом броју из херцеговске општине, у изградњи трг. флоте

у Јужној Америци, у кнежевини Црној Гори, а нарочито у ослобођењу Грчке (1821—28) где су се видно истакли слободољубиви *filheleni* као Мато Мрша, познати поморац, математичар и наставник поморских предмета у Поморској школи у Херцег-Новом, пом. капетани Шпиро и Марко Радловићи из Мојдежа, Никола Јанковић из Топле и Марко Гојковић из Мокрина. У том калу најпознатији је био Васо Брајевић из Мојдежа, јунак и ратник који се прочуо својим херојством у бици код Коринта.

У прошлости, херцеговска општина дала је низ истакнутих помораца као што је био кап. Петар Желалић и његов ретки подвиг у заробљавању турског ратног брода „Султанија“; кап. Јован Мирковић који је својим јунаштвом победио много већи и јачи француски корсарски брод: кап. Стеван Миласиновић који је својим малим бродом први од Југословена упловио дубоко у реку Мисисипи (1830. г.) Познат је био велики народни добротвор, патриота и крупни бродовласник Шпиро Гопчевић из Нода (отац не мање познатог Спиридона Гопчевића, астронома и писца) који је имао своје пословно седиште у Трсту. Својом иницијативом и радом он је стекао велику трговачку флоту од 22 једрењака дуге пловидбе и 2 параброда, а био је такође сувласник 9 једрењака дуге пловидбе. Био је лични пријатељ Његоша, кнеза Данила, кнеза Михајла и Илије Гарашанина, његова родољубива помоћ и сарадња са овим људима. У Трсту, он је настојао да окупи у велико предузеће све бакелске једрењаке, али последице Кримског рата (1853—56) и јаки притисак аустријског капитала угасили су његово предузеће и његове далекосежне планове. Скоро исту судбину доживио је кап. Михајло Вучетић из Баошића који је основао у Трсту (1871) парабродско друштво „Адриа“. Друштво је имало 3 параброда и почело је успешно да ради, али, после 7 година упорне борбе подлегао је Аустријском Лојду. Помињемо такође и кап. Јова Пјешивца, великог родољуба и добротвора, учесника у руско-турском рату 1877—78, године који се истакао својим јунаштвом и постао лични пријатељ познатог руског адмирала Макарова који је храбро погинуо у руско-јапанском рату. Могли би смо и даље ређати многе примере и поморце из херцеговске општине који су својим једрењацима пловили по свим морима света. Последњи херцеговски једрењаци пловили су још до краја прошлог века и завршавају своју славну прошлост правог и мушког поморства када није било машине него само човек и море.

У поморској прошлости Херцег-Новог морамо такође поменути и његову поморску школу, а то је позната „Српска поморска закладна школа у Србини“. Школа је била основана легатима херцеговских добротвора: Јована Бошковића из Топле, Ђура Ђуровића из Жлијеба и Јевросиме Лакетић. Намера оснивача била је једноставна: поморска школа мора имати српски карактер и мора

васпитавати будуће поморце у том духу. Тако је у легату Јевросиме Лакетић која је оставила своју велику кућу и имање ..., на ползу школе, на српском дијалекту словима кирилицанским и да ради на ползу наше младежи." Баш због тога Аустрија је дуго отезала са дозволом да се школа отвори и стално је тражила измену статута школе. Али, упорним заузимањем пом. капетана Леса Павковића, који је био председник општине, који је у ту сврху одлазио у Беч и ангажовао С. М. Љубишу, такођер народног посланика у бечком парламенту, школски статут је коначно био одобрен и школа је била врло свечано отворена 31. јануара 1858. године. Поздравни говори обилују, националним жељама и доклицима. Први управитељ школе био је пом. капетан Мато Мрша, рођен у Перасту, математичар, дугогодишњи командант великих једрењака, навигатор који је опловио рт Хорн и зато био награђен од аустријског цара бриљантним прстеном, учесник у рату за ослобођење Грчке. Мрша је водио и Одсјек за морепловство, унио у школу свој одушевљени национализам, своје богато поморско искуство и своје либералне погледе. Одсјек за језике отворен је тек 1867. године и водио га је професор Ристо Ковачић, родом из Рисна, бавио се такође и историјом Боке. Овај Одсјек добио је јачи полет када је 1874. године добио два одлична наставника: Сима Матавуља за француски и италијански и Дра Милана Јовановића за српски и немачки. Посљедњи управитељ школе био је Томо Поповић, родом из Херцег-Новог. Школа је затворена одмах у почетку I светског рата, а бивши ученици, који су још у животу, с поносом се сећају своје Србине.

Важне поморске установе били су и поморски лазарети који су служили као превентивне здравствене станице, у којима су се задржавали сви они бродови који су долазили из заражених лука. Оправдано се претпостављало да су брод, посада и роба заражени, зато се такав брод изоловао, дезинфиковао и дератизирао, да не би пренио евентуалну заразу у здраву средину. У својој прошлости, Бока је имала 4 лазарета, а највећи и најбоље опремљени био је пом. лазарет у Мељинама, подигнут 1729. године. Један део грађевина овог лазарета више не постоји, јер је туда прошла ускотрачна пруга Херцег-Нови—Зеленика. Међутим, главне зграде постоје још увек и њих данас користи наша ратна морнарица. Овај лазарет најбоље сведочи о високом степену медицинске културе и о организацији санитетске службе оног времена, а поред тога и о великом промету бродова који су долазили у Боку из разних крајева.

Први светски рат (1914—1918) ликвидирао је гуђинску глост у свим југословенским крајевима и на Јадрану појавила се први пут југословенска застава на нашим бродским јарболима. То је био велики и историјски догађај на Јадрану. Југословенска застава остварила је националне идеале за које су наши поморци веко-

вима чезнули, певали, страдали и гинули. Вековима они су пловили под туђом заставом, а сада плове под својом. Они су коначно господари свога мора.

Свакако, ратна разарања, реквизиције и пустошења оставили су наше море без бродова. Од Аустро-Угарске трг. морнарице Бока није наследила ни један брод. Морало се почети опет из почетка! Једино парабродско друштво у Боки било је „Бока“ са једним старим парабродом „Драва“ који је нередовно обављао путничко-теретну службу по бочељском заливу. Услед слабих средстава друштво се развија врло споро и 1934. године оно се реорганизује као „Зетска пловидба“. Основала су се још 3 мања парабродска друштва, али услед малог капитала њихов успех је био кратког века. Једино се одржала Зетска пловидба, али и ово друштво није могло запослити све наше поморце, па су се многи запослили у речном бродарству, у лучким капетанијама или на бродовима који су припадали осталим југословенским парабродским друштвима. Њих је затекао II светски рат по свим морима света, пловили су у саставу великих савезничких конвоја и многи су нестали у борби за општу савезничку победу.

Други светски рат, италијанска и немачка окупација, оставили су опет пустош у нашем бродарству, па се опет морало почети из почетка. Свакако, у новој социјалистичкој Југославији обнова је ишла брже и успешније. У читавој привреди ограничено је приватно власништво, а тиме и експлоатација човековог труда, сва средства производње припадају радним људима, па према томе и брод. Принцип самоуправљања захтева ослобођење рада и афирмацију радних људи као самоуправљача па их упућује да сами стварају своје животне услове на бази социјалне једнакости, а у циљу културног напретка и материјалног благостања. У борби против заосталости и оскудице, решавају се многи проблеми у радној заједници а брод је идеална радна заједница, па напредак брода зависи од залагања читаве посаде. На тим новим социјалним начелима врши се сада поморска служба и коришћење бродова, не за интересе појединаца већ за читаву друштвену заједницу. Дакле, на новој социјалистичкој основи почела је обнова нашег поморства.

У Боки оснивају се 2 парабродска предузећа: „Ловћен“ и „Бродарство“ у Херцег-Новом (1957). После децентрализације југословенске трговачке морнарице, основана је у Котору, крајем 1954. године „Југославенска оцееанска пловидба“ или краће Југооцеанија, која је почела нагло и успешно да се развија, тако да је 1962. године преузела „Ловћен“ из Котора и „Бродарство“ из Херцег-Новог. Живот је показао да је ова интеграција била добра и корисна, јер је дала и даје повољне резултате. Заиста, до данас Југооцеанија је остварила велике резултате у тонажи и у набавци нових и великих бродова, у одржавању светских линија и у по-

морском пословању уопште; она је постала једно од водећих бродарских предузећа у нашој отаџбини и по својој тонажи одавно је превазишла све бокељске једрењаке из наше прошлости. Разуме се, на својим бродовима она запошљава велики број помораца из херцегновске општине.

Херцег-Нови има и своје велико бродоградилште у Бијелој. Пре рата (1927) то је било мало бродоградилште браће Илића и Бура Тодоровића. После рата, оно је прерасло у велико предузеће под именом „Бокељска побуна“, на успомену побуне морнара у аустријској ратној морнарици 1918. године. Доцније, 1955. добија ново име „Бродоградилште Бијела“ и од тада изградило је нове хале, радионице, нове навозе, изградило је и гради дрвене и челичне бродове мање тонаже; истовремено, изградило је и свој велики плутајући док — један од највећих у Југославији — у којем докује и оправља наше и стране бродове и на тај начин ствара своје бродоградитеље, већином из херцегновске општине.

Завршавајући овај краћи приказ из поморске прошлости Херцег-Новог — од свога оснивања до данас — може се лако закључити да овом граду и његовој општини припада истакнуто место у историји нашег бокељског поморства. Наравно, благодарећи свом дивном природном положају и благој средоземној клими, а у духу савремених потреба и савременог живота, Херцег-Нови је усмерио своју привредну делатност добрим делом ка туризму. Ипак, његови поморци, почев од малог од кухиње па све до заповедника бродова настављају и данас стару и сјајну традицију која потиче још из Твртковог доба.

REVOLUCIONARNI RADNIČKI POKRET I PROBLEM MASOVNOG POLITIČKOG RADA I AKCIJE S OSVRTOM NA HERCEGNOVSKI KRAJ U PERIODU 1938-1941.

U politici revolucionarnog radničkog pokreta i njegove avangarde — KP, neprekidno je bilo, naročito u praktičnoj akciji, aktuelno pitanje odnosa između organizacije i naroda, između klasno svijesnih boraca za revolucionarni preobražaj društva i ljudi koji to, kako svojom sviješću, idejnim nivoom i socijalnim položajem nijesu bili niti mogli biti u određenom momentu. Radilo se ustvari o stalno prisutnom problemu masovnog idejno-političkog uticanja partije na široke slojeve kako same klase tako i onih koji njoj ne pripadaju, ali su svojim ekonomsko-društvenim položajem i brojnošću bili važan činilac i potencijalni saveznik radničke klase i njene revolucionarne organizacije u rušenju starog i stvaranju novog društva.

Kako uspješno ostvarivati snažan političko-idejni uticaj, čvrsto se povezivati s masama koje su ne samo bile izvan avangarde, nego često i klase, u kojim to pitanjima stvarati svijesni, a time i neraskidivi spoj, kakve metode i sredstva koristiti u prenošenju politike partije i usvajanju te politike — sve su to bila osjetljiva i složena pitanja na koja je stalno, često iznova morao odgovarati revolucionarni radnički pokret. Ovu složenost problema samog po sebi još je više komplikovala ilegalnost pokreta u nekim zemljama, a time i njegova izloženost svakojakom proganjanju. A ilegalni uslovi rada stihijno vuku sektaštvu, začaurenosti i zavjereništvu i u krajnjoj liniji opasnosti odvajanja pokreta od svoje prirodne osnove — naroda, što ga ustvari dovodi u smrtnu opasnost.

Istorija međunarodnog radničkog pokreta, posebno ona između dva svjetska rata, puna je primjera i dokaza kako je masovni politički rad avangarde bio od vitalnog značaja kako za samu nju, tako ponekad i za sudbinu čitavih naroda i država. Revolucionarni pokret je na tom odnosu partijske-vanpartijske mase ili upadao u sektaštvo i političku anemiju ili izlazio na široke staze masovnog povezivanja

sa radnim ljudima i time sebi stvarao velike istorijske šanse za revolucionarno mijenjanje svijeta.

Graničnu liniju ovdje sigurno povlači VII Kongres Kominterne održan u Moskvi tokom jula i avgusta 1935. godine. Nagomilane promjene u međunarodnim odnosima neminovno su se morale odraziti i na međunarodni radnički pokret. Morali su se kritički preispitati neki stari šematski prilazi, donijeti nove ocjene aktuelnih pojava i osloboditi nove procese koji su se bili već javili u svakodnevnoj praktičnoj borbi radničkog pokreta. Iako s izvjesnim zakašnjanjem i mnogim štetnim iskustvima u dotadašnjoj istoriji ovog pokreta ovaj istorijski Kongres najavljuje prekretnicu u međunarodnom radničkom pokretu, radikalno i smjelo negira dogmatske i sektaške elemente koji su bili prisutni i u dotadašnjoj politici Kominterne.

Posvećujući se sav problemima borbe protiv fašizma i rata, Kongres je kroz referat svog sekretara Georgi Dimitrova i drugih materijala i odluka istakao da je osnovni zadatak komunističkih partija da u borbi protiv rastuće fašističke opasnosti okupe sve progresivne i demokratske snage i da ostvare saradnju s demokratskim građanskim strankama radi stvaranja jedinstvenog antifašističkog fronta. Nastupila je nova etapa u međunarodnom revolucionarnom pokretu u kojoj komunističke partije nastupaju kao inicijatori i pobornici ujedinjavanja na platformi antifašističke borbe svih progresivnih i patriotskih snaga u svojim zemljama. Sprovodeći odluke VII Kongresa održano je ubrzo niz međunarodnih kongresa i konferencija, među njima i VI Kongres komunističke omladinske internacionale koji je još snažnije podstakao inicijativu komunističke omladine u borbi za stvaranje omladinskog antifašističkog pokreta.

Svakako da je čitav ovaj kompleks pitanja oko zadataka stvaranja jedinstvenog fronta protiv fašizma, o kojima je raspravljao VII Kongres, i implicitno i eksplicitno neobično jako aktuelizirao problem masovnog političkog rada komunista.

Ovaj značajni Kongres svojim stavovima, prirodno, utiče i na KPJ da se još više okrene ka zadatku na okupljanju najširih narodnih masa u borbi protiv reakcionarnih režima u zemlji i njegovog sve otvorenijeg povezivanja s fašizmom. Ali za realizaciju ovakve narodnofrontovske politike trebalo je imati jedinstvenu i snažnu partijsku organizaciju sa rukovodstvom u zemlji gdje se jedino i odvijala svakodnevna burna politička praksa i borba komunista. U tom periodu i kasnije i unutrašnja i spoljno-politička situacija bila je skoro stalno do usijanja zaoštrena i protivurječna, prosto je vrvjela od značajnih unutrašnjih i spoljopolitičkih događanja izazvanih uglavnom u tom vremenu otvorenom agresijom fašističkih država, naročito hitlerovske Njemačke.

Međutim, još u vremenu održavanja VII Kongresa Kominterne stanje u KPJ nije bilo dobro. Njeno rukovodstvo se i dalje nalazilo

u inostranstvu i kao takvo, odvojeno od partijskog članstva i naroda i svakodnevnih političke borbe na terenu, nije ni poznavalo pravo stanje u zemlji. I dalje su često prisutne pogrešne direktive koje upućuje to rukovodstvo u zemlju, zatim frankcionaštvo u vrhovima i česte provale u Partiji. Ali ovaj period je značajan i po nečem drugom. Baš u tom vremenu Josip Broz pojačava borbu za prevazlaženje dotadašnjeg stanja u KPJ, smjelo insistirajući na radikalnom mijenjanju takvog stanja. Vjera u partijske kadrove koji se bore u zemlji i povratak rukovodstva iz inostranstva u zemlju glavni su zahtjevi Josipa Broza. To su sigurno bili sudbonosni dani za Partiju, između ostaloga i zbog glasova koji su se čuli tada i nešto kasnije da KPJ treba raspustiti.

Rezultat ove uporne borbe je odluka jenskog savjetovanja rukovodećeg aktiva KPJ u Moskvi 1936. godine da Organizacioni sekretarijat CK KPJ sa organizacionim sekretarom Josipom Brozom pređe u zemlju sa glavnim zadatkom neposrednog rukovođenja Partijom i pokretom. Krajem 1937. godine Kominternu je povjerila rukovodstvo KPJ Josipu Brozu i dala mu mandat da obrazuje njen CK što je i realizovano početkom 1938. godine.

Formiranje novog rukovodstva KPJ u zemlji sigurno je jedan od prelomnih događaja u borbi za konačnu konsolidaciju naše Partije. Ovaj događaj je rezultat višegodišnjeg unutrašnjeg razvitka Partije, njenog postepenog prevazilaženja negativnog nasleđa koje se gomilalo godinama, uglavnom unutar rukovodstva u emigraciji i njenog konačnog izrastanja u istinsku rukovodeću snagu radničkog pokreta. Nastupio je korjenit preobražaj u Partiji, ne samo u pravcu unutrašnjeg sređivanja, nego i brzog napuštanja uskopartijskog, ćeljskog rada i širokog povezivanja politike Partije sa ekonomskom i političkom borbom najširih narodnih masa. Partija počinje brzo realizovati svoj veliki politički uticaj na radne slojeve grada i sela. Smjelo i energično razbijajući obruče ilegalnosti partijski kadrovi, rukovođeni novim CK u zemlji na čelu sa Titom, idejno-političkim radom u masama ubrzo udaraju temelje čvrstom savezu radničke klase i seljaštva, dačke i studentske omladine i svih drugih patriotskih i antifašističkih raspoložениh slojeva stanovništva. Sve što je progresivno, slobodoljubivo i patriotski raspoloženo okuplja se ubrzo oko Partije, slijedi njene pozive i parole. Stvara se čvrsti narodnofrontovski savez koji, iako formalno neutvrđen, istupa u ovim godinama u svim najznačajnijim pitanjima unutrašnje i spoljne politike. To je neosporno velika zasluga naše preporođene Partije u ovom periodu, njenog marksističkog, pravilnog tretiranja odnosa prema narodnim tičkog uticaja. Ovo je doba u kojem je Partija preko masovnog pomasama i njene spremnosti i znanja u sprovođenju masovnog političkog rada, između ostalog pripremala naše narode za kritične trenutke koji će uskoro naići i u kojima će se rješavati i riješiti sudbonosna pitanja naših naroda.

Sva ova zbivanja, prirodno, bila su karakteristična i za naš kraj. I partijska organizacija ovdje, u Boki Kotorskoj, kao nerazdvojni dio KPJ, prolazila je kroz sve etape borbe kroz koje je prolazio naš jugoslovenski revolucionarni radnički pokret. Zato je njena istorija dio njegove opšte borbene istorije.

Organizaciono, ovaj naš lokalni revolucionarni radnički pokret bio je kraće vrijeme, po završetku prvog svjetskog rata povezan sa partijskom organizacijom u Dalmaciji da bi se kasnije stalno nalazio u sklopu partijske organizacije Crne Gore. Njegovo rukovodstvo formiraće se u Kotoru i odatle će rukovoditi ovim našim lokalnim pokretom kroz čitav period života predratne Jugoslavije.

U Boki Kotorskoj se, u legalnom periodu života naše Partije 1919—1921. godine ovaj pokret veoma burno razvija postizući značajne uspjehe. Ovdje treba imati na umu da je Boka Kotorska imala relativno razvijenu radničku klasu, uglavnom lociranu tada i kasnije u Tivtu, dijelom u Kotoru i Herceg-Novom kao i u mnogim radionicama širom zaliva.

U ilegalnom periodu pokret će i ovdje biti izložen onim opštepoznatim uslovima koji su doveli do stalnog proganjanja komunista, ali klasni neprijatelj neće nikada uspjeti da ga konačno razbije i likvidira u Boki, iako je upotrebljavao najsurovija sredstva i zbog toga što je ovaj region bio značajna vojno-pomorska baza, pa je nastojao da tu bar bude najsigurniji od, kako su oni govorili »podrivačkog« rada komunista. Uprkos svemu u ovoj oblasti će neprekidno djelovati partijska organizacija u Kotoru, koja će održavati kontinuitet partijskog rada u Boki.

Pomenute krupne promjene u Partiji odrazile se ubrzo i na revolucionarni radnički pokret u Boki Kotorskoj i označile i ovdje početak nove etape u razvoju toga pokreta.

U hercegnovskom kraju kontinuitet u radu revolucionarnog pokreta i partijskog rada, poslije Zakona o zaštiti države od avgusta 1921. godine, odvijae se preko partijskih kurirskih veza sa partijskom organizacijom u Kotoru, zatim partijskih grupa i simpatizera pokreta, naprednih studenata i nekih partijskih radnika iz Beograda i drugih mjesta koji bi povremeno posjećivali ovaj kraj.

Problem idejnog uticanja komunista na mase, posebno omladinu, njihovo otvaranje prema svemu što je bilo progresivno i patriotski raspoloženo živo se aktuelizirao i u ovom kraju u vremenu pomenutih promjena u Partiji. Istina, bilo je i ranije uspješnih akcija povezivanja komunista sa narodom. Već tokom 1935. i 1936. godine osjetiće se pojačana aktivnost partijske organizacije u Boki Kotorskoj. Tada se organizuju grupni izleti po selima u hercegnovskom kraju i Konavlima na kojima se istupa sa određenim programom revolucionarne sadržine. I tada i ranije nije bio sasvim zamro revolucionarni rad u ovom kraju, bilo je ovih ili onih aktivnosti komunista i simpatizera

pokreta, zbog kojih su vršene represalije vlasti nad pojedincima, ali ipak tek od 1938. godine može se govoriti o jednom širokom i solidno organizovanom radu komunista na privlačenju naroda u jedinstveni front protiv fašizma i domaće reakcije, u prihvatanju politike KPJ. Sada će zapravo otpočeti snažan proces brzog povezivanja članova KPJ i SKOJ-a sa omladinom i narodom, njihovog znalackog i vještog idejnog i političkog uticanja na ljude kako u gradu tako i na selima.

Prod članove KPJ se u ovom periodu postavljao niz složenih zadataka iz oblasti masovnog idejno-političkog rada. Ovaj rad partijskih organizacija bio je u ovoj situaciji imperativ koga je trebalo svakodnevno obavljati, jer su se krupni politički događaji od kojih je zavisila sudbina naroda nizali velikom brzinom. Ovakav tempo političkih promjena brzo je ubacivao u svoj vrtlog najšire narodne mase. Trebalo je brzo reagovati u davanju ocjena ovom ili onom događaju iz domena spoljne ili unutrašnje politike, usmjeravajući borbu narodnih masa prvenstveno u antifašističkom i antiratnom pravcu. U oblasti unutrašnje politike trebalo je okupiti narod u borbu protiv profašističkog režima i za odbranu zemlje, za mir, hljeb i slobodu. To je ustvari bila generalna linija KPJ u okupljanju masa u narodno-frontovski savez. Svaka partijska organizacija na terenu blagovremeno je bila upoznavana sa stavovima CK KPJ i blagovremeno ih je usvajala i razrađivala. Partijske organizacije, oslobođene sektarštva i dogmatizma, iznalazile su najpogodnije načine, forme i metode u masovnom idejno-političkom radu. Pored novih, one često puta koriste i one oblike masovnog okupljanja naroda koji su bili tradicionalno ustaljeni u pojedinim krajevima. Partijski kadrovi na terenu, da bi uspješno sprovodili ovaj rad, da bi bili masovici u pravom smislu riječi, morali su biti tako idejno i politički izgrađeni da bi mogli davati odgovore u ovoj vrlo složenoj i burnoj situaciji. Trebalo je često i posrednim putevima uticati na ljude i pridobijati ih za politiku Partije. Ne samo političkim sredstvima, sredstvima partijske agitacije i propagande nego i organizovanjem širokog i interesantnog kulturno-zabavnog rada pridobijali su se ljudi. A za ovaj kulturno-zabavni rad opet je trebalo imati i smisla i znanja. Tu se naročito ističe studentska i đačka omladina koja, rukovođena od članova KPJ, postaje glavna snaga u masovnom radu kroz kulturne manifestacije.

U hercegnovskom kraju skoro redovno se istupa sa određenim kulturno-zabavnim programima. Ti programi su brižljivo odabirani. Patriotska i druga narodna djela iz naše književnosti, posebno poezije i drame korišćena su bilo za pojedinačne ili horske recitacije i izvođenje predstava, naročito jednočinki. Tako se često recituju poznate pjesme Alekse Santića: »O klasje moje«, »Ostajte ovdje«, »Mi znamo sudbu«, »Parabrod spreman«, Pjesma Jovana Jovanovića—Zmaja »Svijetli grobovi«, zatim odlomci tekstova od pisaca komunista i drugih naprednih književnika: Maksima Gorkog, Tolera, Travena, Londona, Cankara i dr. I pojedini aktivisti u masovno-političkom

radu Partije pisali su prigodne stihove koje je omladina učila napamet. Tako su znali stihove Slava Bajkovića koji su ih odvrćali od kafane: »Kafana je mračna paklena pećina, kafana je mračni stan kartaša i ljendina...« ili pjesmu Puniše Perovića: »Mi mladi, mi bismo života htjeli, života, sunca, mladosti i sreće, mi bismo da nam koraci budu smjeli, mi bismo života htjeli.«

Istupa se redovno sviranjem na instrumentima, naročito gitari, uz pjevanje često revolucionarnih pjesama. Bilo je omiljeno naročito narodno kolo koje je redovno praćeno gromkom pjesmom: »Ustaj seljo, ustaj rode da se braniš od gospode, od gospode ministara, poslanika i žandara...« ili »Kreni kolo da krenemo da Rusiju spomenemo...« Još su naročito bile popularne pjesme »Nema junaka, nema seljaka kao što je bio Gubec Matija...«, zatim »Crven je istok i zapad...« i druge.

Primanju i širenju partijske i druge napredne štampe, marksističke i druge literature, posebno izdanja »Nolita«, poklanjala se velika pažnja. Ovi materijali su šireni ne samo u gradu nego i u mnogim selima. Štampa, naučna literatura i beletristika mnogo su se čitali i uticali na formiranje marksističkog pogleda na svijet, naročito omladine.

Članovi KPJ u hercegnovskom kraju u ovom periodu intenzivno koriste sve šanse u radu sa masama. Oni su prisutni u svakoj prilici gdje se okuplja narod ovoga kraja: Predizborni sastanci u jesen 1938. godine; tradicionalne narodne svečanosti pojedinih sela koje su se održavale kod crkava, u narodu pod nazivom »fešte«, izleti omladine i naroda koje Partija direktno organizuje, zatim razne akcije radničke klase u gradu, manifestacije i demonstracije koje su u tom vremenu česte zbog poznatih događaja u Evropi. Navešćemo neke od ovih akcija.

U jesen 1938. godine, pred decembarske izbore članovi Partije i SKOJ-a i simpatizeri uspjeli su razbiti zbor poslanika JRZ Đure Draškovića u Herceg-Novom. U ovoj akciji došlo je i do tuče sa žandarmima. Tada su uhapšeni Slavo Bajković, Daša Pavlović i Mirko Doklešić. Ovakav jedan zbor Đure Draškovića razbijen je u selu Kamenom zbog čega je jedan napredni omladinac iz toga sela kažnjen novčanom kaznom.

Zbor Udružene opozicije, koji je održan u Herceg-Novom, na Belavisti, iste godine pokazao je snagu i riješenost naroda da sruši reakcionarni režim Stojadinovića. Na ovom zboru je govorio član KPJ Nikola Đurković koji je između ostalog zahtijevao vojni savez sa SSSR. Policijski komesar Čorović nije tada dozvolio članu KPJ Iliji Kišiću da govori u ime omladine. Ali na drugom zboru, koji je održan u Bijeloj, uprkos zabrane policije govorili su i Nikola Đurković i Ilija Kišić.

Na Kruševicama i Mokrinama su također tada održani masovni zborovi naroda ovoga područja na kojima su govorili Nikola Đurković, Ilija Kišić, Danilo Kosić i Nikola Cirović.

Krajem maja 1939. godine na tradicionalnoj narodnoj svečanosti u selu Kruševicama došlo je do velikih manifestacija okupljenog naroda politički KPJ. Na ovoj svečanosti narodu je govorio Nikola Đurković. U toku govora došlo je do oštrog sukoba naroda sa žandarmerijskim patrolama koje su se bile ustremile na govornika sa isukanim bajonetima. Masa je uspjela otjerati žandare predvođena Nikolom Đurkovićem i mjesnim učiteljem Nikolom Barovićem.

I na drugim ovakvim seoskim svečanostima tokom 1938, 1939 i 1940. godine dolazio je do izražaja masovni idejno-politički rad članova KPJ. To se naročito ispoljilo u 1939. i 1940. godini u selima Bunovići i Kameno.

Na narodnoj svečanosti u selu Kamenom 7. jula 1940. godine u narodno kolo koje je praćeno revolucionarnim pjesmama uhvatili su se bili i vojnici, što je izazvalo zaprepašćenje njihovih komandira.

Omladina na Bunovićima 1939. godine

U selu Bunovićima na tradicionalnoj narodnoj svečanosti u prvoj polovini avgusta 1939. godine komunisti su organizovali veliki skup omladine iz svih okolnih sela. U toku pjesme i kola omladine prisutni žandarni su pokušali omesti veselje, ali su ih neki drugovi

vješto zavarali i čak uspjeli da u jednoj obližnjoj šumici održe sastanak članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera na kojem je govorio Nikola Durković.

Jedan od najorganizovanijih izleta bio je onaj na Orjenu u drugoj polovini juna 1939. godine. Na »Orjenskoj lokvi« iskupilo se tada oko dvije stotine izletnika, većinom omladinaca iz Herceg-Novog, Krivošija, Kruševica, Zubaca, Konavala, Grahova, Risna, Mojdeža, Svrčuga, Kamenoga, Poda i drugih sela. Na ovom izletu je prisustvovao i docnije legendarni komandant iz Revolucije, Sava Kovačević, koji je već tada, kao progonjeni član KPJ, živio u ilegalstvu.

Ovaj izlet se ustvari pretvorio u zbor bokeške, crnogorske, hercegovačke i dubrovačke omladine. Pored zajedničkog ručka u prirodi i izvedenog programa na ovom zboru su govorili Sava Kovačević, Ilija Kišić, Nikola Čirović, Gojko Velaš, Savo Ilić, Tomo Tomašević i Baldo Katić.

Pored ovoga poznati su izleti tokom 1939. i 1940. godine na Subri, Mrcinama, Grudi, Dunavama, Begovim Koritima i drugim mjestima. Svi ovi izleti bili su organizovani od članova KPJ i SKOJ-a.

U 1939. godini u Herceg-Novom se osniva URSS-ovo platište i Radnički dom. Osnivačka skupština ovog prvog klasno orjentisanog sindikalnog punkta u Herceg-Novom poslije Obznane i Zakona o zaštiti države, održana je septembra 1939. godine u prostorijama stolarske radionice Benusija. Na skupštini je, u ime pokrajinskog rukovodstva URSS-a, govorio Božo Ljumnović.

Nešto kasnije otvoren je i Radnički dom. Na dan otvaranja njegove prostorije su bile ispunjene radnicima, đacima, studentima i omladinom iz okolnih sela. Pozdravni govor prilikom otvaranja Doma održao je pekarski radnik Pero Kosić. Ovaj dom je ubrzo organizovao sportsku sekciju, sekciju za zidne novine i pozorišnu sekciju.

Platište je kasnije preraslo u samostalnu sindikalnu podružnicu, dok je na Zelenici formirano novo platište.

Podružnica i Radnički dom, rukovodeni članovima KPJ, postali su ubrzo stjecišta naprednog radništva u kojima se odvijao živ politički i kulturni rad. Niz akcija koje su izvedene u ovom periodu poprimile su masovni karakter: sklapanje prvog kolektivnog ugovora, pritisak reakcije na radnike da napuštaju sindikat, fizički obračun sa ljotićevcima u gradu, proslava Prvog maja 1940. godine, prvomajski proglas Podružnice URSS-a 1940. godine, pretres prostorija Radničkog doma, grupna intervencija kod sreskog načelnika, hapšenje aktivista podružnice i Doma, protest seljaka zbog hapšenja, sprovođenje uhapšenih u Kotor i njihovo puštanje na slobodu.

Svi značajniji događaji i datumi u ovom periodu bili su popraćeni snažnim nastojanjima članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera pokreta da narod što masovnije prihvati političku liniju KPJ. Proslave

prvog maja, sedmog novembra, komadanje i okupacija Čehoslovačke, napad na Poljsku, 27. mart 1941. godine ispunjene su masovnim političkim akcijama komunista čiju je politiku i stavove narod ovog kraja sve više prihvatao kao svoje.

Ovaj period ispunjen intenzivnim radom komunista, naročito njihovom avangardnom ulogom u masovnom idejno-političkom radu i akcijama, stvorio je ubrzo uslove i potrebu formiranja partijskih i skojevskih organizacija u ovom kraju. Do formiranja ovih organizacija partijskim radom na ovom terenu rukovodi partijska organizacija u Kotoru, odnosno MK KPJ za Boču preko pojedinih članova KPJ.

U jesen 1939. godine formiraju se partijske organizacije u Herceg-Novom i Kruševicama čiji su sekretari Ilija Kišić i Nikola Čirović. Istovremeno se formira i organizacija SKOJ-a u Herceg-Novom. Krajem 1940. i početkom 1941. godine u našem kraju porašće broj članova KPJ, SKOJ-a, kandidata i simpatizera KPJ tako da neće biti u tim danima skoro ni jednog našeg sela ni na Rivijeri ni u zagorju gdje nije bilo odeljenje KPJ, članova Partije ili SKOJ-a, kandidata ili simpatizera pokreta.

Masovni političko-idejni rad članova KPJ i SKOJ-a u ovom periodu o kome smo pisali pokazaće najbolje svoje rezultate u ustaničkim danima 1941. godine kada će stanovništvo hercegnovskog kraja masovno prići narodnooslobodilačkom pokretu i ostati mu privrženo do pobjede.

IZVORI I LITERATURA:

- Vojno-istorijski institut, Beograd — 4/2-1 k. 101, 4/87-3 k. 101, 10/2-1 k. 11, 49/1-4 k. 77.
- Istorijski arhiv Kotor — IRP 3-35, 32, 31, AOK-1921. br. 13, 1, 14, 15, 19, 20, 22, AOK-1927. br. 1, 2, 3.
- Istorijski institut Titograd — ARP-9365/V-1-4, 9205/V 3-1, 5246/II, 1-1/39, 5236/II 1-6, 8987/V 2b-11, 8994/V 2b — 13.
- Arhiv i naučna biblioteka — Herceg-Novi — ARP i NOB-e fascikla 1, 2.
- Anton Lukateli: Revolucionarni radnički pokret u Herceg-Novome između dva rata (sjećanja).
- Anton Matković: Revolucionarni radnički pokret u Kotoru između dva rata (sjećanja).
- Zorić Nedeljko: Moja sjećanja na rad partijske, skojevske i sindikalne organizacije u Herceg-Novom 1938—1941. godine.
- Nikola Čirović: Hronika događaja i istorija KPJ i SKOJ-a na terenu sela Kruševica — sv. 1.
- Hronika sela Ubli — neautorizovano.
- Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, — Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd 1963.

САДРЖАЈ

	Страна
Илија PUSIC	
Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj — — — — —	7
Золтан МАЂАР	
Најстарија архитектура у Боки Которској — —	23
Dr Slavko MIJUSKOVIC	
O rimskoj cesti kroz Boku Kotorsku — — — —	33
Максим ЗЛОКОВИЋ	
Словенска жупа Драчевица — — — — —	53
Antonije FARCIC	
Žitije sv. kralja Vladimira — — — — —	73
Ристо КОВИЈАНИЋ	
Которски златар Милко из Новог Брда (савременик Новака Ковача) — — — — —	81
Dr Vaso TOMANOVIC	
Из лексике говора Боке Которске — — — —	89
Marija CRNIC	
»Bokeška setenca« donešena na Prčanju 1848. godine	99
Dr Миљана РАДОВАНОВИЋ	
Вук Поповић и фолклор Боке Которске — — —	109
Саво ВУКМАНОВИЋ	
Његошева родна кућа — — — — —	117
Saba MAGYAR	
Otok živih i otok mrtvih kod Perasta — — — —	125
Ignjatije ZLOKOVIC	
Prvi pokušaj uvođenja redovnog kolskog saobraćaja na relaciji Kamenari—Herceg-Novi — — — — —	129

Предраг КОВАЧЕВИЋ

Поморство Херцег-Новога — — — — — 137

Velimir RADOVIĆ

Revolucionarni radnički pokret i problem masovnog
političkog rada i akcija s osvrtom na hercegnovski
kraj u periodu 1938-1941. godine — — — — — 159

Korekturu izvršio:

1.

Tomo Radulović

Štamparija »Andrija Paltašić« — Kotor

Štampano u 800 primjeraka